

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

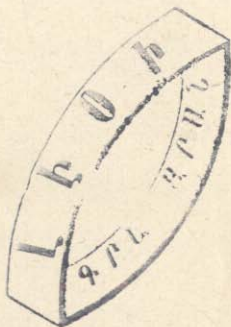

Ltn

✓ 494

1999

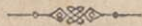

Տ Է Ք Ա Ր Դ Ա Յ 1999

Ճ Ա Ռ Ո Ճ Ո Յ

Ե Ի Բ Ն Ա Ջ Ա Ն Ց Ա Կ Ա Ն

Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

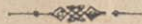
Թ Ա Ր Գ Մ Ս Կ Ե Ա Ց

Ա Ռ Ե Վ Ե Լ Ա Զ Ա Ր Ա Պ Ի Ը Ն Ե Ե Ծ

Ն ա խ կ ի ն Ա շ ա կ եր տ Ս Գ Է Լ ո ն դ ե ա ն ց
Գ ի շ եր օ թ ե ա ։ Գ ա ռ ժ ա ռ ա ն ի ն յ Ա ը մ ա շ

Handwritten signature and number 46

Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի Վ Ա Ն Ս Զ Ս Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ծ Ն Ի Ց Ա Ր Մ Ա Շ

— 1877 —

772

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՎԱՆԱՀՕՐ Տ. ԽՈՐԵՆԱՑ
Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ա Ռ

ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐՆ ԻԻՐ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՂԱ

ՇԱՐԱՊԻԱՆԵԱՆ

ԱՐՁԱՆ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՒԻՐԷ

ՈՐԴԻՆ

ԱՌԱՔԵԼ, Ա. ՇԱՐԱՊԻԱՆԵԱՆ

16-5-1944

9494-60

28. 494

Ամենասիրելի Հայր Իմ եւ Տէր .

ՁՏէքարդայ զգերահանճարն իմաստասիրի գաղղիացւոյ զերկանցն զարգասիս յեղեալ 'ի հայ քան մատուցանեմ' Հօրդ իմում պատուականի յօժարակամ մտօք եւ ինդալից սրտիւ : Քանզի զո՞յր ուրուք զանուն էր ինձ 'ի դէպ դրոշմել 'ի ճակատ մատենի իմաստնագունին յիմաստունս' քան եթէ զՀօրդ իմոյ սիրելոյ՝ որ շուք իմն թուի ինձ յաւելուլ 'ի նմա :

Արդարեւ խոստովանիմ, Հայր, զի զփոքրս իսկ զոր ընծայեմ' Ձեզ՝ առ 'ի Ձէնջ ունիմ, նա զի չէ ինչ սա առ այնքանտօք բարութեամբք Ձերովք՝ քան եթէ կաթիլ մի եւ եթ, սակայն քաջ հասու եղեալ է իմ զի ոչ սակաւ բերկրեսջիք տեսեալ 'ի սմա զվաստակոց իմոց զարգասիս եւ գյայտարար անկեղծ զգացմանց սրտի իմոյ : եւ զի՞նչ փառք մեծագոյն վասն իմ՝ քան եթէ շնորհապարտ զանճն իմ դաւանիլ այնմ՝ յորմէ ո՛ւնիմ զկեանքս զմարմնոյ եւ զհոգւոյ իմոյ միանգամայն : Վասն որոյ ցորչափ կացցէ մնացէ մատեանս այս՝ փառս երկոցունցս 'ի միասին յաճախես-

ցէ • փառս Ձեզ՝ քանզի ոչ շաա համարեալ
դաստիարակեւզիս՝ արդեամբք իսկ քաջալեր
մատուցանէք յառաջադէմ լինել յամենայնի՝
յոր միանգամ հրաւիրեն պարտք եւ պատիւ ,
եւ փառս ինձ՝ ունել զՀայր իբրեւ զՁեզ • եւ
եթէ թգտեսցի ինչ 'ի սմանէ մանկտին հայ-
կազեան , ո՛չ եթէ յիս ինչ , այլ 'ի Ձեզ ուղ-
ղակի հային փառքն՝ որ օժանդակուծեամբ
Ձերով հանգանակեցէք ինձ , 'ի լոյս ընծայել
զայս մատեան ոսկեղինիկ , արձան անմոռաց
յիշատակի որդիական սիրոյ իմոյ առ Ձեզ :

Եմ ամենասիրելի եւ պատուական
Հօրն իմոյ շնորհապարտ

1877 Մայիս 4

ԱՌԱՔԵՆ
Ա. ՇԱՐԱՊԻԱՆԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ

1596 ին հզօր և յանդուզն ողի մը կ'ե-
 րևի Գաղղիոյ մէջ . Ռենատ Տէքարդ կամ
 կարդեսիոսն է այն՝ որ խորհրդածելու եւ
 փիլիսոփայութեան մէջ սարսափելի յեղա-
 փոխութիւն մտցունելու համար ծնած ըլ-
 լալով՝ մարդկային միտքը դպրոցական խա-
 ւարէն հանել եւ իմաստասիրութեան նոր
 ու գերադոյն շաւղին մէջ բերել ուղեց .
 ուստի այլոց կարծեաց եւ դիտութեանց մէջ
 տեսնուած կանխակալ մտահաճութեանց
 լծէն՝ որոյ տակ գեռ եւս շատ հանճարներ
 կը հեծէին՝ կ'ընդվզի , խելք եւ բանակա-
 նութիւն կը դործածէ , վերանորոգելու
 համար ամեն բան հիմէն կըտասպալէ , անս-
 տոյգ իրաց վրայ կը տարակուսի , մեծ խը-
 նամով եւ իմաստութեամբ ամեն բան կը
 քննէ , խոր եւ հաստատուն հիմունքներ կը
 ձգէ , գաղափարաց յստակութիւնն եւ պայ-
 ծառութիւնը ճանաչելոյ միջոցները կը սով-

րեցունէ , իւր հողիէն կ'իջնայ առ համօրէն ստեղծական էակ , իւր ծանօթութեանց բոլոր սկզբունքներն այս պատճառին կը կապէ , սոյն սկզբունքները կը պարզէ՝ եւ ևս արդիւնաւոր եւ օգտակար ընելու համար : Վերջապէս , այս նոր մարդը կ'ըսէ՝ թէ փիլիսոփայ ըլլալու համար , բաւական չէ հաւատալը , խորհիլ պարտ է : Սյս խօսքին վրայ համայն դպրոցք կը յուղուին . այն ատեն տակաւին հին առած մը կը թագաւորէր . Նա ասոյ : Սոյն ստրկական առածը բոլոր փիլիսոփայները գրգռեց ընդդէմ հօրն բանական փիլիսոփայութեան , հալածեց զայն իբրեւ նորաղանդ եւ ամբարիշտ , 'ի թագաւորութենէ 'ի թագաւորութիւն վտարեց , եւ Տէքարդ իրօք հոս եւ հոն փախաւ , բայց միշտ իւր հետ տանելով ճշմարտութիւնը՝ որ , դժբաղդաբար , 'ի ծնանելն հին շէր կրնար ըլլալ : Սակայն , տգիտութեան երեսէն կրած անարդանաց հակառակ , հանապաղ կը պնդէր՝ թէ նախնիք շատ իրաց մէջ խաբուած են , հաստատեց՝ թէ իւր հալածիչներն ոչինչ ոչ գիտեն եւ գիտնալ կարծածնին ալ իրապէս չեն գիտեր : Աշակերտ լուսոյ , փոխանակ դպրոցի շաստուածներն եւ մեռեալներն 'ի խորհուրդ կոչելու , պայծառ եւ որոշ գաղափարաց , բնութեան եւ ստուգութեան հետ խորհրդակցեցաւ : Իւր խոր խորհրդ-

դածութեամբք ամեն դիտութիւն անդուն-
 դէն հանեց, շղթայաբար իրար անցուց,
 միմեանց վերայ բարձրացուց, եւ այս բար-
 ձրութեան վրայ մնալով՝ մարդկային մտաց
 բոլոր կարողութիւններով դուռ այն մե-
 ծամեծ ճշմարտութիւնները՝ զորս իւր հե-
 տագայք աւելի լուսաբանեցին, բայց միշտ
 Տէքարդայ դժած լուսաւոր շաւղէն քայ-
 լելով:

Ուրեմն միայն մէկ մտքի արիութենէն
 եւ աներկիւղութենէն ծագեցաւ դիտու-
 թեանց մէջ այն երջանիկ եւ նշանաւոր յե-
 ղախոխութիւնը՝ որոյ արդիւնքներն այսօր
 կը վայելենք: Գիտութեանց համար մարդ-
 մը պէտք էր՝ որ սոսկ իւր ոգւովն համար-
 ձակէր բանականութեան բռնաւորներէն
 ապստամբիլ եւ առ ոտն կոխել այն կուռ-
 քերը՝ որ այնչափ դարերէ ՚ի վեր կը պաշ-
 տուէին: Տէքարդ, միւս բոլոր փիլիսո-
 փայից հետ, լարիւրինթոսին մէջ փակուած
 կը գտնուէր, բայց ինքն իւր համար թեւ
 շինեց եւ թուա՝ գերեալ բանականութեան
 առջեւ նոր ճանաստարհ հորդելով:

Այս հռչակաւոր մարդուն հետ երեք
 մեծամեծ հանճարներ միայն կրնանք բաղ-
 դատել. Պաքոն, Լայպնից եւ Նեւտոն: Պա-
 քոն բոլոր մարդկային ծանօթութիւնները
 վեր ՚ի վերոյ ուսաւ. անցեալ դարերը վեր-
 լուծեց, ասպագային համար ալ շատ մը դու-

շակութիւններ ըրաւ, բայց աւելի տեսա-
 կանին քան թէ դործնականին նպաստեց .
 ընդարձակ շինուածքի մը տախտակամածն
 յօրինեց, շէնքը կառուցանելու հոգն այ-
 լոց թողուց : Լայպնից վափաքած բաներն
 ամենքն ալ ճանչցաւ, փիլիսոփայութեան
 մէջ մեծ եւ բարձր իմացականութիւն մը
 ցցուց, բայց բնութեան վրայ կատարեալ չէ
 խօսած . իւր բնազանցական դրութիւնք ալ
 առաւել կը զարմացունեն եւ կ'ընկճեն
 մարդկային միտքը քան թէ կը լուսարա-
 նեն : Նեւտոնն նոր տեսաբանութիւն մը հը-
 նարեց եւ երկնից մէջ ծանրութեան յարա-
 բերութիւններն հաստատեց . մեծամեծ
 դիւտեր ըրաւ, սակայն այլոց օգնութեամբ :
 Գալիլէոս ուսուցած էր իրեն՝ ծանրութեան
 տեսականը . Գէբլէր՝ աստեղաց իրենց շըր-
 ջանին մէջ ունեցած յարաբերութեանց օ-
 ղէնքները . Հիւյժէն՝ կեդրոնաձիգ եւ կե-
 դրոնախոյս զօրութեանց յարաբերութիւն-
 ները . Պաքոն՝ յերեւութից 'ի պատճառս
 վերանալոյ մեծ սկզբունքը . Տեքարդ՝ ի-
 մաստասիրելոյ մեթոտը, երկրաչափական
 վերլուծութիւնը, բնադիտական բազմա-
 թիւ ծանօթութիւնք, եւ ամեն կանխակալ
 կարծիք 'ի բաց մերժելոյ կանոնը : Եթէ հի-
 մայ այս երեք հռչակաւոր արանց քով բե-
 րենք զՏէքարդ, յայտ յանդիման կրտս-
 նեմք՝ որ Պաքոնէն աւելի նոր եւ ընդար-

ձակ տեսութիւն ունէր . Լայպնիցի ոգւոյն
 վայլքն եւ մեծութիւնն ալ ունէր , սա՛ ա-
 ռաւելութեամբ որ Տէքարդ իւր մեծու-
 թեան մէջ աւելի հաստատամիտ եւ իրա-
 կան էր . վերջապէս Նեւտոնի ձիրքերէն ալ
 զուրկ չէր . Նեւտոնի մէկ մասն ինք հնա-
 րած է , եւ ինքնին իւր սուր հանճարովս հը-
 նարած է . որովհետեւ եթէ մին շատ ճշ-
 մարտութիւններ գտաւ , միւսն ալ ամեն
 ճշմարտութեանց շաւիղը բացաւ . ըսել է՝
 թէ Տէքարդ այս երեքին առաւելութիւն-
 ներն ալ ունէր :

Տէքարդ շատ ընտիր գործեր ունի , ինչ-
 պէս, Սկզբնէն Գիւղարագրութեան . Յարգս Էրեց հ-
 գոյ . Մարդ . Ոտոմն Բեկեկման Լոսոյ . Օրե-
 շնոյն . Երկուշաբթիներն եւ այլն . բայց մենք
 այս հռչակաւոր մարդուն մատենագրու-
 թեանց մէջէն սա՛ երկուքը միայն ընտրե-
 ցինք . Ճառ Եպիստոմոսն սուրբ Գրքանագրութեան եւ
 Բնաշնչական Խորհրդոթոթութեան :

Մեթոտի ճառը վեց մասանց բաժնած
 է . առաջին մասին մէջ գիտութեանց վը-
 րայ զանազան գիտողութիւններ կ'ընէ ,
 մարդկային հոգին իւրաքանչիւր անհատի
 մէջ մէկ կ'ընդունի , տարբերութիւնը զայն
 գործածելու եղանակին վրայ կը դնէ . ճշ-
 մարտութիւն գտնելու մի մեթոտ կը յօրի-
 նէ եւ կ'որոշէ իր անձին հետազօտութիւնը
 ձեռք առնուլ եւ բռնելիք կանոնները վըն-

տուեղ :

Երկրորդին մէջ, ճշմարիտը սուտէն որոշելու եւ իւր միտքն ամենէն աւելի բարձրը կարելի աստիճանին հասցնելու շաւիղը կը գտնէ, մարդկային դատմանց անբարեբաղձեան եւ փիլիսոփայից մեթոտին չնչին ըլլալուն վրայ մտածելով՝ դպրոցին բաղմամբիւ սկզբունքները չորս գլխաւոր կանոնի կը վերածէ :

Երրորդին մէջ, երեք կամ չորս առածներէ բաղկացեալ առ ժամանակեայ բարոյական մը կը կազմէ. անհիմն դատած կարծիքներն ամենքն ալ մտաց մէջէն կը ջնջէ. զանազան հետազոտութիւններ եւ փորձեր կը կատարէ, մէկ կողմանէ ալ բռնած մեթոտին մէջ կըթուծիւն կ'ընէ :

Չորրորդին մէջ, Աստուծոյ եւ մարդկային հոգւոյ գոյութիւնն ապացուցանող փաստերը կը գտնէ : Տեսնելով՝ որ մարդիկ յաճախ ամենապարզ իրաց մէջ անդամ կը խաբուին եւ ինքն ալ այլոց պէս սխալելու ենթակայ է, յառաջուց ապացուցութեան աեղ ընդունած ամեն բան իբրեւ ցնորք մէկ կողմ կը ձգէ. սակայն դիտելով՝ թէ ինք՝ որ ամեն ինչ սուտ ենթադրած ատեն կը մտածէ՝ թէ հարկաւ բան մ' է, կը Խորհի՛մ, «-բե՛մ ե՛՛մ նախադասութիւնն իւր փիլիսոփայութեան իբրև առաջին սկզբունք կ'ընդունի : կը Խորհի՛մ, հոյու-Ֆիան ասի՛մ, Խորհող Բուն

Տ՚ԵՏ նախագատութեանց ճշմարտութեան
ապացոյց իրենց պայծառութիւնն ունենալ
լով՝ իբրև ընդհանուր կանոն կ'առնու՝ թէ
ամեն պայծառ և որոշ իմացուած իր բոլորո-
վին ճշմարիտ է։ Ամեն բանի վրայ տարակու-
սած ատեն կ'իմանայ՝ թէ կատարեալ էակ
է, զի ճանչնալը տարակուսելէն աւելի մեծ
կատարելութիւն է. իւր մէջ եղած կատա-
րելութեան դադարիարին ալը կը վնասուէ և
կը տեսնէ որ այս ալը ստուգիւ կատարեալ
բնութիւն մը կրնայ ըլլալ՝ որմէ կախումն
ունի և անկէ իսկ ընդունած է ամեն ինչ
որ կը ժառանգէ. վերջապէս այս ամենէն
կ'եզրակացնէ՝ թէ ուրեմն ինձմէ վեր ան-
սահման, յաւիտենական, անփոփոխ, ամե-
նադէտ և ամենակար էակ մի կայ, որ է
Աստուած ։

Հինգերորդին մէջ, բնական իրաց վրայ
կը խօսի. 'ի մասնաւորի սրտի շարժումն և
բժշկականութեան վերաբերեալ ուրիշ մի
քանի դժուարութիւններ կը բացատրէ, և
մարդկային հոգւոյ և անասնոց հոգւոյն մէջ
եղած տարբերութիւնը կը հաստատէ ։

Վեցերորդին մէջ. բնութեան վրայ ծա-
նօթութիւն ունենալուն օգուտն և հարկա-
ւորութիւնը կը ցուցանէ. բնութեան վրայ
մարդկային իշխանութիւնը տարածելու մի-
ջոցներ կը վնասուէ, բնութեան լայն և ըն-
դարձակ ծոցը թափանցելու համար հետա-

զօտութիւն հարկաւոր է կ'ըսէ, և խորհուրդ-
կուտայ որ կարելի եղածին չափ վորձա-
ւութիւնք աւելնան :

Ահա՛ այս է մեթոտի ճառն իւր ամ-
բողջութեամբ , առաջին գործ Տէքարդայ
և խորհրդածութեանց հետ խիստ նշանա-
ւոր և Գլխի գործոց ըսուելու արժանի : Խոր-
հրդածութեանց համառօտութիւնն արդէն
հեղինակը գրքին սկիզբը գրած ըլլալով ,
հարկ չեմք համարիր վերստին վրան խօ-
սելու :

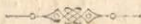
Արդ այսպիսի կարևոր գիրք մը իմաս-
տասիրութեան պարապող հայ հասարակու-
թեան օգտակար ընելու նպատակաւ հայե-
րենի թարգմանեցի : Եթէ կարենամ յուսա-
հատեալ մը քաջալերել , սառուցեալ սիրտ
մը ջեռուցանել , զաղվաղվուն գխտակցու-
թիւն մը վերահաստատել , և տարակոյս մը
փարատել , պիտի ուրախանամ և այնպէս
համարիմ՝ թէ աշխատութիւնս բոլորովին
կորսուած չէ :

Ճ Ա Ռ

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ո Ճ Ո Յ

ՈՒՂԻՂ ԲԱՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ամենուն ալ աղէկ բաժնուած բան մ' որ կայ, խելքն է, զի ամեն մարդ կ'զգայ թէ այնչափ աղէկ օժտուած է այս կողմանէ, մինչ զի ուրիշ ամեն բանի մէջ գոհ ընելը դժուար եղողներն ալ աւելի խելք ունենալու փափաք չեն ըներ: Չենք կրնար ըսել՝ թէ ամեն մարդիկ ալ խաբուեր են այս բանին մէջ, այլ կ'երեւի թէ բարին դատելու եւ ճշմարիտը սուտէն սրոշելու կարողութիւնը, որ նոյն ինքն բան կամ խելք ըսուածն է, բնականաբար ամեն մարդիկ ալ առհասարակ ունին: Ուտտի մարդկային կարծեաց իրարմէ տարբերելուն պատճառն այն չէ որ մինքան զմիւսն աւելի բնական է, այլ իրենց մտածութեան մէջ զանազան շաւիղներ բռնելնին եւ ամենուն մէկ կերպ չը գործելնին է:

Որովհետեւ բաւական չէ մրայն լաւ խելք ունենալը, հարկ է նաեւ լաւ դորձածել: Ամենէն մեծ տաղանդի եւ ողւոյ տէր մարդիկ ալ թէ մեծամեծ մոլութեանց եւ թէ առաքինութեանց ենթակայ կրնան ըլլալ, եւ անոնք որ խիստ յամր կը քայլեն, եթէ շարունակ ուղիղ ճամբէն երթան, աւելի յառաջ կ'անցնին քան զանոնք՝ որ թէպէտ շտապաւ կը վազեն, բայց շիտակ ճամբան չերթալով կեցած տեղերնուն վրայ շարունակ կը դառնան:

Ինձի համար խօսելով, չեմ կարծեր թէ իմ խելքս հասարակաց ունեցածէն կերպով մ'աւելի կատարեալ է. զի մանաւանդ թէ շատ անգամ ես ալ ոմանց մարդոց պէս սուր միտք, յատակ եւ որոշ երեւակայութիւն եւ ընդարձակ ու արագ յիշողութիւն ունենալ վախճքեր եմ: Ասոնցմէ ուրիշ հոգւոյն կատարելութեան նպաստող հանգամանքներ չեմ ճանչնար, որովհետեւ կը հաւատամ՝ թէ բանը՝ որով մարդ ըլլալնիս կ'զգանք եւ անասուններէն կ'որոշուինք, ամեն մարդոց մէջ մի կատարեալ ամբողջութիւն է. եւ յայսմ համաձայն եմ բոլոր փիլիսոփայից՝ որ *դիպոսոս* իրաց մէջ միայն առաւելութիւն կամ թերութիւն կ'ընդունին, մի եւ նոյն սեռի անհոփից բնութեան եւ կամ յետոյ մէջ չեն ընդունիր:

Սակայն կը համարձակիմ ըսել՝ թէ երկուսարդութենէս 'ի վեր շատ մը ճամբայներ առջեւս ելան՝ որոցմով այնպիսի խորհրդածութիւններ եւ առածներ ձեռք բերի, որ օգնեցին ինձ ոճ կամ մեթոտ մը յօրինելով՝ ծանօթութեանցս սահմանն աստիճանաբար ընդարձակել,

եւ տակաւ առ տակաւ անանկ բարձր կէտի մը հասնիլ՝ ուրկէ անդին չէի կրնար երթալ միտքս սահմանաւոր՝ կեանքս ալ կարճ ըլլալուն համար։ Որովհետեւ այս մեթոտէն այնչափ օգուտներ քաղեցի, որ նոյն իսկ իմ վրայ կատարած դատմանս մէջ ջանացի միշտ աւելի անոխտահութեան կամ տարակուսի կողմն հակիլ՝ քան յանձնասպաստանութեան։ Եւ բոլոր մարդոց զանազան գործերն ու ձեռնարկութիւնները փիլիսոփայի աչօք քննութեան առած ժամանակս գրեթէ անոնց ամենքն ալ միշտ ունայն եւ անօգուտ գտայ։ Ճշմարտութիւն հետազօտելու մէջ ըրած յառաջադիմութեանս եւ յապագայս ձեռք բերելիք ակնկալութեանցս վրայ անոր համար չափազանցօրէն գոհ էի՝ որ մարդկային զբաղմանց մէջ եթէ ամենէն աւելի բարի եւ կարեւոր կամ օգտակար բան մը կար՝ միշտ զայն ինձ զբաղմունք ըրի։

Կարելի է որ շատ անգամ խաբուեր եմ եւ պղինձն ոսկի, ապակին ալ ադամանդ կարծեր եմ։ Գիտեմ՝ որ սովորաբար մեղի հետ յարաբերութիւն ունեցող առարկայից վրայ սխալ դատումն ընելու հակամէտ եմք, եւ բարեկամաց ՚ի մեր նպաստ կատարած դատումները միշտ կասկածելի պէտք է ըլլան։ Սակայն ես սոյն ճատին մէջ այն պիտի ջանամ ցուցնել՝ թէ ինչ ընթացք բռնեցի, եւ կեանքս իբրեւ ՚ի պատկերի պիտի նկարեմ, որպէս զի ամեն մարդ կարենայ վրան քննադատութիւն ընել. ես ալ իմ կարծեացս վրայ հասարակաց կարծիքներն յաւելցնելով՝ ինքզինքս կրթելու նոր միջոց մ'ալ ձեռք բերելու յաջողիմ։

Արդ, մտքերնիս սորվեցունել չէ՛ թէ՛ ամեն անհատ իւր խելքը լաւ գործածելու համար ինչ ոճ կամ մեթոտ բռնելու է, այլ թէ ես իմ խելքս գործածելու մասին ինչ ջանք 'ի գործ դրեր եմ եւ ինչ ընթացք բռներ եմ: Այլ որ այլոց կանոն կամ պատուէր տալ կուզէ, ինքն անոնցմէ աւելի ներհուն եւ հանճարեղ ըլլալու է, որպէս զի փոքր ինչ սխալելովն այլոց առջեւ ծաղրելի չըլլայ: Սոյն գրուածքը լոկ պատմութիւն մը կամ, եթէ կ'ախորժիք, սոսկ առակ մը նկատեցէք, յորում բարի եւ նմանելու արժանի օրինակաց մէջ թերեւս այնպիսիներ ալ գտնուին, որոց չը հետեւելու իրաւունք ունենայ մարդ: այսու ամենայնիւ յուսամ թէ առանց մէկուն փնասակար ըլլալու, շատերուն օգտակար պիտի ըլլայ եւ ամեն ոք այս աշխատութեանս վրայ քիչ շատ գոհ պիտի լինի:

Ի մանկութենէ գիտութեանց պարապեցայ, եւ որովհետեւ այնպէս համոզեր էին զիս՝ թէ ուսմանց միջոցաւ միայն կրնայ մարդ իւր կենաց հարկաւոր եւ օգտակար եղածները ճշգիւ գիտնալ, ուստի հմտութիւն ստանալու փափաքս աւելի սաստկացաւ: Բայց երբոր ուսմանցքս ամբողջ շրջանն աւարտեցի, եւ ըստ սովորութեան գիտնականաց կարգը պիտի դասուէի, բոլորովին կարծիքս փոխեցի: Քանզի այնչափ տարակոյսներ եւ մոլորութիւններ գտայ շուրջս պատած, անանկ որ դողցես բոլոր ուսմունքներս ուրիշ օգուտ մը չէին ըրեր՝ այլ միայն տգէտ ըլլալս ինձ յայտներ են: Եւ սակայն Եւրոպիոյ խիստ անուանի դպրոցներէն միոյն մէջ ուսած էի, ուր այնպիսի գիտնական

անձինք կային, որոց նմանն եւ ոչ մէկ տեղ մը կը տեսնուէր երկրի վրայ: Աւրիչներուն ուսածներն ես ալ սովորեցայ, եւ աւանդուած գիտութիւնները հերիք չը սեպելով՝ ձեռքս անցած ուր եւ է գիրք՝ որ նորանոր եւ՝ չնաշխարհիկ իրաց վրայ կը ճառէր՝ կը թղթատէի: Այլ եւ գիտէի՝ թէ ինչ վարկ ունին ուրիշներն իմ վրայ. կը տեսնէի որ ամեն մարդ զիս իմ ուսումնակիցներէս ստորին չէր համարեր, թէպէտ եւ մէջերնին դասատուաց կարգն անցնելու որոշուածներ ալ կը դանուէին: Ա՛յերջապէս անանկ կը տեսնէի՝ թէ մեր դարը հանճարոյ կողմանէ նախորդ դարերէն աւելի ծաղկեալ եւ արդիւնաշատ էր: Ասկէց համարձակութիւն առնելով սկսայ ինքնիրենս միւս բոլոր դարուց վրայ դատումն ընել եւ մտածել՝ թէ չը կայ բնաւ աշխարհի մէջ վարդապետութիւն մը՝ որ այնպէս ըլլայ ինչպէս որ կարծել տուեր են:

Սակայն դպրոցաց մէջ տրուած ամեն ուր եւ է հրահանգ յարգի կը համարէի: Գիտէի՝ որ աւանդուած լեզուները նախնի գրուածոց վրայ տեղեկութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ են, վայելուչ ու գեղեցիկ առակներն եւ յիշատակաց արժանի պատմութիւնները մարդուս միտքը կը զրգռեն ու կ'արթնցունեն, եւ թէ որ ընտրանօք կարդամք դատման ալ կ'օգնեն. լաւ եւ օրինաւոր գրեանց ընթերցումը նախնի դարուց բարեբարոյ հեղինակաց հետ կենակցիլ է եւ կամ ճարտար բանակցութիւն մը շահել՝ յորում ուրիշ բան չեմք տեսներ, բայց միայն երեւելի մարդոց ազնիւ եւ ընտիր խորհրդածութիւնները. ճարտարախօսութիւնն անհամեմատ

գօրութիւն մ' եւ ազնուութիւն մ'ունի՝ իւր
 մէջ . բանաստեղծութիւնն յափշտակիչ քաղց-
 րութիւն մ' եւ փափկութիւն մ'ունի . շափա-
 կան գիտութիւնք ճարտար եւ նուրբ գիւտեր
 ընելով՝ հետաքրքիրները գոհ ընելու , բոլոր ա-
 րուեստից յառաջադիմութեան դիւրութիւն տա-
 լու եւ մարդկանց աշխատութիւնները թեթեւ-
 ցնելու մասին ալ մեծապէս կը նպաստեն . բա-
 րոյական գրուածները շատ մ'օգտակար եւ
 առաքինի պատուէրներ եւ յորդորներ կը պա-
 րունակեն իրենց մէջ . աստուածաբանութիւնն
 երկինք շահել կը սովորեցունէ . փիլիսոփայու-
 թիւնն առ հասարակ ամեն բանի վրայ հաւանա-
 կանաբար խօսելու եւ պզտիկ դիտնականները
 դարմացնելու միջոցներ կուտայ . իրաւագիտու-
 թիւն , բժշկութիւն եւ ուրիշ գիտութիւններն
 ուսանողներուն պատիւ եւ հարստութիւն կը
 բերեն . եւ վերջապէս գիտէի՝ թէ աղէկ է այս
 բոլոր ուսումները նոյն իսկ ամենէն ջնջին ու սը-
 նոտիներն ալ հետազօտել , որպէս զի իրենց բուն
 արժէքը գիտնամք եւ չը խաբուիմք :

Բաւական ժամանակ լեզուներ ուսանելու ,
 նախնի գրոց հեղինակութեան պարապելու եւ
 անոնց պատմութիւններն ու առակները կար-
 դալու դբազեցայ , Որովհետեւ ուրիշ դարու մար-
 դոց հետ կենակցելը՝ դրեթէ կերպ մը ճանա-
 պարհորդութիւն ընել է : Մարդ՝ իւր դարու ժո-
 դովդեան բարուց վրայ ողջմտութեամբ դա-
 տաստան ընելու համար , հարկ է՝ որ այլ եւ այլ
 ժողովրդոց բարուց վրայ քիչ շատ ծանօթու-
 թիւն ունենայ . եւ կարծելու չէ՝ թէ իւր սովո-
 րութեան հակառակ եղող ամեն ինչ ծաղրելի

եւ խելքի դէմ է , ինչպէս կը կարծեն սովորա-
 բար այլոց սովորութիւնը չը դիտցողները : Սա-
 կայն երկար ճանապարհորդութիւն ընող մար-
 դիկ հարկաւ իրենց երկրէն կը հեռանան . միայն
 նախնի դարուց մէջ տեղի ունեցած իրողու-
 թեանց հետաքրքիր եղողներն ալ բնականաբար
 իրենց դարուն մէջ կատարուած կամ անցած
 դարձած եղելութեանց վրայ տեղեկութիւն չեն
 ունենար : Թող որ առակներն իրականութիւն
 չունեցող խել մը բաներ իբրեւ կարելի երեւա-
 կայել կուտան մեզ . եւ ամենէն հաւատարիմ
 պատմութիւններն ալ՝ թէ եւ պատմած բաներ-
 նուն մեծ արժէք տալու եւ ախորժակով կար-
 դացուելու համար՝ փոփոխութիւններ չը դնեն,
 դոնէ այս ստոյգ է՝ թէ խիստ ստորին եւ ան-
 նըչան դէպքերը զանց կ'ընեն , ուսկից կը հե-
 տելի որ մնացածն ալ այնչափ ճշմարիտ չէ . եւ
 անոնք՝ որ սոյն պատմութիւններէն քաղուած
 օրինակներն իրենց բարուց կանոն կ'ընտրեն ,
 վիպասանութեանց մէջ պատմուած բազդա-
 խընդիրներուն այլանդակութեանց մէջ կ'իյնան,
 եւ իրենց կարողութենէն վեր բաներ մտածե-
 լու ետեւէ կ'ըլլան :

Շատ կը սիրէի ճարտարխօսութիւն եւ բա-
 նաստեղծութիւն . բայց կը մտածէի որ ասոնց
 երկուքն ալ մարդ աւելի բնականէ կ'ունենայ
 քան թէ ուսանելով ձեռք կը բերէ : Պատողու-
 թիւննին շատ զօրաւոր , եւ խորհուրդներնին
 պայծառ ու իմանալի ընելու համար ընդերկար
 որոճացող եւ մարսող մարդիկ ստուգած բաներնին
 այլոց ալ կրնան ընդունելի ընել՝ թէ եւ չինքնէն
 կամ ամենէն ռամիկ լեզուաւ ալ խօսին եւ բը-

նաւ ճարտարխօսութեան տեղեակ չըլլան, եւ անոնք՝ որ ախորժելի գիւտեր ունին եւ կրնան ալ զարդարուն եւ քաղցր բառերով բացատրել՝ քաջ բանաստեղծներ կ'ըլլան, թէպէտ եւ բանաստեղծական արուեստին անուան անգամ լսած չը լինին :

Չափական դիտութեանց չափէն աւելի սիրահար էի՝ ասոնց ապացոյցները կամ պատճառները խիստ պայծառ եւ ստոյգ ըլլալուն համար . սակայն խկապէս ինչ բանի գործածուիլը տակաւին լիով հասկցած չէի . եւ մտածելով որ այս դիտութիւնը միայն մեքենական արուեստից կը ծառայէ, եւ մէկ կողմանէ ալ տեսնելով թէ ինչո՞ւ այս աստիճան հաստատուն եւ ճշմարիտ հիման վրայ այնչափ աւելի մեծ բան մը չը շինուիր, կը զարմանայի Նսկ նախնի հեթանոսաց գրուածներն աւազոյ եւ տղմի վրայ կառուցեալ շքեղ եւ հոյակապ պալատներու կը նմանցունէի, որոնք առաքինական գործերը չափազանց բարձր եւ աշխարհի մէջ գտնուած ամեն բաներէ գեր 'ի վերոյ եւ մեծարգի կը ցուցնեն, բայց ճանչնալու կերպը պէտք եղածին պէս չեն սովորեցուներ . եւ կը տեսնէի՝ որ յաճախ մեծ ու գեղեցիկ անուն մը տուած բաներնին շատ անգամ կամ անզգայութիւն է, կամ հպարտութիւն կամ յուսահատութիւն եւ կամ հայրասպանութիւն :

Կը սիրէի յոյժ աստուածաբանութիւնն եւ ուրիշներէն աւելի փափաք կ'ըզայի զերկին շահելու . բայց ստոյգ գիտնալով՝ որ երկնից ճանապարհը տգիտաց եւ գիտնոց առջեւ հաւասարապէս բաց է, եւ հոն տանող յայտնեալ ճշմարտութիւնները մարդկային իմացականութե-

նէ գեր 'ի վերոյ են , չը համարձակեցայ իմ տր-
կար դատմանս ներքեւ գնել զանոնք . ասկէց
դատ կը մտածէի ալ որ անոնց քննութեան ձեռ-
նարկելու եւ յաջողելու համար պէտք է երկն-
քէն արտաքոյ կարգի օգնութիւն մ'ունենամ
եւ սովորական մարդոցմէ գերադոյն մէկն ըլ-
լամ :

Փիլիսոփայութեան դալով՝ տեսայ որ ասի-
կայ խիստ լաւ մտքերէ մշակեալ գիտութիւն
մ'է , բայց ասոր մէջ ալ չը կայ բնաւ բան մը՝
որ վիճաբանելի եւ հետեւաբար տարակուսա-
կան չըլլայ , չը կրցայ յանգգնիլ կարծելու թէ
այս գիտութեան մէջ աւելի պիտի յաջողիմ յա-
ռաջ երթալ քան միւսոց մէջ . եւ գիտելով՝ որ
մարդիկ մի եւ նոյն նիւթին վրայ զանազան կար-
ծիքներ կ'ունենան՝ որոց միայն մէկը ճշմարիտ
կրնայ ըլլալ , ուստի ամեն հաւանական երեւցած
բան գրեթէ կամ սխալ կը համարէի կամ սուտ :

Հուսկ ապա փիլիսոփայութենէ սկզբունքնին
փոխ առնող միւս գիտութիւններուն համար ալ
կը դատէի՝ թէ երբ փիլիսոփայութիւնն ինքնին
դադիադիուն է , կարելի բան է՝ որ վրան հաս-
տատուն բան մը դրուի . այս գիտութեանց յու-
սացուցած ոչ պատուոյն եւ ոչ շահուն բնաւ
ցանկացող չէի՝ որ ուսանելու գրգռուէի , որով-
հետեւ , գոհութիւն Աստուծոյ , կարօտ վիճակ
մը չունէի՝ որուն համար բազդս դիւրացնելու
տենչով ստիպուէի գիտութիւնն իբրեւ ձե-
ռարուեստ ուսանիլ : Եւ թէպէտ Շնականի պէս
փառքերն արհամարհելի են չեմ ըսեր , սակայն սուտ
պատուանունով ձեռք բերուած փառքն ալ մեծ
բան չէի սեպեր : Ա՛րջապէս յոռի գրութիւնք

ոսկեփոխի մը խոստումներէն , քաւդէի մը գուշակութենէն, մողի մը նենդութենէն եւ բան մ'ալ չը գիտնալով իրենք զիրենք բանգէտ ձեւացնողներուն անձնապարծութենէն կամ խորամանկութենէն չը խաբուելու համար ինչ աստիճան արժողութիւն ունին՝ ըստ բաւականին գիտէի :

Ուստի երբ հասակս առնլով՝ ուսուցչացս հպատակութենէն ելայ , ամեն ուսումնս բարձիթովի ըրի , եւ որոշելով՝ որ ես իմ անձիս կամ, լաւ եւս ըսելու համար , աշխարհի մեծ գրքին մէջ գտնուածէն զատ ուրիշ գիտութիւն չը փընտռեմ , սկսայ պատանեկութեանս մնացորդ ժամանակները ճանապարհորդութիւններ ընելու , արքունիքներ ու բանակներ տեսնելու , այլ եւ այլ խառնուածքի եւ հանդամանաց տէր մարդոց քով յաճախելու , զանազան փորձառութիւններ կատարելու , բաղդին դէմս հանած դիպուածոց մէջ ինքզինքս փորձելու եւ ամենուրեք ինձ ներկայացած իրաց վրայ այնպիսի խորհրդածութիւններ ընելու պարապիլ՝ որ ինձ օգտակար ըլլան : Որովհետեւ զողջես աւելի ճշմարտութիւն գտայ այն իմաստասիրութեանց մէջ , զոր մարդ իրեն հարկաւոր եւ սխալ դատելոյն ելքն անմիջապէս պատիժ բերող իրաց վըրայ ինքնիրեն կը կատարէ , քան թէ գիտնոց սենեկի մէջ հայեցողութեամբ կատարած դատումներուն՝ որոց արդիւնքն անմիջական չէ , եւ որչափ հասարակաց իմացուածէն հեռանան , այնչափ ալ հպարտութիւն կը բերեն իրենց՝ իբր թէ ըրած դատումներնին ճշմարտանման ընելու համար շատ նրբամտութիւն եւ հնարք

գործածեր են : ճշմարիտը սուտէն որոշելն ուսանելու բունն բաղձանք մը կ'զգայի ներսէս , որսէս զի գործողութիւններս պայծառ եւ որոշ տեսնեմ եւ կենացս մէջ յապահովի ընթանամ :

Յիրաւի ուրիշ մարդոց բարքերը տեսած ատենս , ասոնց որոնն վստահիլս չը կրցայ որոշել , եւ այնչափ փոխոխութիւն տեսայ անոնց մէջ որչափ փիլիսոփայից կարծեաց մէջ արդէն կը տեսնէի : Եւ ասկէ քաղած ամենէն մեծ օգուտս այս եղաւ՝ որ տեսայ թէ մեզի այլանդակ եւ ծաղրելի եղած շատ մը բաներ ուրիշ մեծամեծ ժողովուրդներ ընդուներ են՝ եւ կը պահեն , միտքս դրի չը հաւատալ այն ամեն բանի , որ ուրիշին օրինակն եւ սովորութիւնն ինձ թելադրեր է , եւ այսպէս առ փոքր փոքր շատ մը մտորութիւններ մերժեցի , մտորութիւններ՝ որք մարդուս բնական լոյսը կը մթազնեն եւ չեն թողուր որ բան մ'իմանայ : Քանի մը տարիներ աշխարհի գիրքն ուսանելու եւ դանազան փորձառութիւններ կատարելու զբաղելէս յետոյ՝ օր մ'ալ որոշեցի՝ որ իմ անձիս հետազօտութիւնը ձեռք առնում եւ մտքիս բոլոր կարողութիւնները բռնելիք շաւիղս ընտրելու գործածեմ . եւ կը կարծեմ՝ թէ ասով աւելի յաջողեցոյ նպատակիս հասնելու , որ կարելի պիտի չըլար՝ եթէ հայրենիքս ու գրքերս մէկդի չը դնէի :

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պատերազմի պատճառաւ Գերմանիա գացած էի, եւ որովհետեւ կայսեր գահակալութեան հանդէսը կատարուելէն ետքը բանակ վերադարձայ, եւ ձմեռն արդէն սկսած էր, ստիպուեցայ ձմերոց մնալ, ուր զբօսանք ընելու կենակից եւ մրանդամայն, բարեբաղդաբար, հոգ եւ ցաւ չունենալով՝ օրն 'ի բուն սենեկիս մէջ փակուած ինքնիրենս կը խորհրդածէի: Այս խորհրդածութեանց առաջինն եղաւ դիտել՝ թէ շատ անգամ աւելի թերակատար են եղեր շատ նիւթոց վրայ գրող գրքերն եւ շատ բանի վրայ խօսող վարժապետները քան թէ մէկ բանի վրայ գրողներն եւ մէկ բան ուսուցանողները: Այսպէս կը տեսնեմք՝ որ միայն մէկ ճարտարապետի ձեռնարկած ու կառուցած շինուածներն աւելի գեղեցիկ եւ կարգաւորեալ կ'ըլլան քան շատերուն մէկտեղ շինածն եւ ուրիշ նպատակաւ շինուած հին որմերուն վրայ կառուցուածը: Նմանապէս 'ի սկզբան գիւղ եւ ժամանակ անցնելով մեծ քաղաք մը դարձած հին քաղաքները բաղդատամբ այնչափ գեղեցկութիւն եւ կարգ չունին իրենց մէջ սովորաբար՝ քան այն չքեղ եւ պարսպաւոր քաղաքները՝ զոր երկրաչափ մը մտօք դաշտի մէջ կ'ըստուերագրէ. շինուածքներն առանձին առանձին եթէ դիտեմք՝ հնոյն մէջ աւելի արուեստ

կը գտնեմք՝ քան թէ նորոյն մէջ . սակայն երբ տեսնեմք ամբողջ քաղաքին կարգաւորութիւնը, շեղ եւ անհաւասար փողոցներն եւ շինուածոց միոյն մեծութիւնն ու միւսին փոքրկութիւնը, անմիջապէս կ'ըսենք՝ թէ բազմն ու ոչ թէ խելացի մարդոց կամքն է եղեր՝ որ այս աստիճան վայելուչ կարգաւորութիւն մը տուեր է անոնց։ Նոյն իսկ մասնաւորաց շինուածքները հասարակաց ծառայեցնելու յատկացեալ ճարտարապետներուն գործերն երբոր զխտեմք՝ յայտնի պիտի տեսնենք՝ թէ քանի գժուար է եղեր ուրիշին գործոց վրայ կատարեալ բաներ ընելը։ Կը մըտածէի դարձեալ որ յառաջագոյն կէս վայրենի եւ առ փոքր փոքր 'ի քաղաքակրթութիւն գիմու ժողովուրդները՝ որոնք ոճիրներն եւ կըռիւնները մէջերնին շատնալուն համար բռնադատուեր են օրէնքներ դնել՝ այնչափ քաղաքակիրթ եղած չեն՝ քան այն ժողովուրդները՝ որք 'ի սկզբան 'ի մի վայր դումարուելով իմաստուն օրէնսդրի մը տուած օրէնքներն ընդուներ են։ Ճշմարիտ կրօնքն անոր համար միւս բոլոր կըրօնքներէն անհամեմատ կանոնաւորեալ է՝ որովհետեւ անոր օրէնքները միայն Աստուած դրեր է։ Եւ մարդկային իրաց վրայ խօսելով . իրաւցնէ երբեմն խիստ ծաղկած էր Սպարտա, բայց ոչ թէ անոր համար որ անոր ամեն մէկ օրէնքները զատ զատ գեղեցիկ էին, որովհետեւ շատ մ'օտարոտի եւ բարոյականի հակառակ օրէնքներ ալ կային, այլ վասն զի միայն մէկ մարդու մը հնարք ըլլալով՝ բոլորն ալ մի եւ նոյն վախճանին կը հայէին։ Այսպէս ալ կը մըտածէի՝ որ գրքերէ սորվուած գիտութիւնները,

նա մանաւանդ այն տեսակ գիտութիւնները՝ որոնք հաւանական միայն են եւ ասպարեցական չեն, տարբեր աստիճանի շատ մը մարդոց կարծիքներով յօրինուած եւ տակաւ առ տակաւ ստուարացած ըլլալով՝ այնչափ ճշմարտութեան մօտ չեն ըլլար, որչափ ուղիղ խելքի տէր առանձին մարդու մ'իրեն ներկայացած իրաց վրայ բնականաբար ըրած իմաստասիրութիւնքն : Ար խորհէի դարձեալ՝ թէ որովհետեւ մարդ իւր տղայութեան վայրկեաններէն սկըսեալ երկար ժամանակ այնպիսի կրքեր եւ ուսուցիչներ իրեն կ'առաջնորդեն, որ շատ անգամ միմեանց հակառակ կ'ըլլան, եւ թերեւս միշտ լաւագոյն խորհուրդը չեն տար, գրեթէ անկարելի է՝ որ դատումներնիս ալ պայծառ եւ ճշգրիտ լինին : սակայն եթէ 'ի ծննդենէ բանականութիւնը վարել գիտնար եւ նա միայն ըլլար մեր առաջնորդը կամ ուղեցոյցը, հետեւապէս պիտի կրնայինք ճիշդ եւ որոշ դատումներ ընել :

Ստուգիւ չենք տեսներ բնաւ մէկը՝ որ քաղաքի մը տուները նորոգել եւ անոր փողոցաց գեղեցկութիւն մը տալ ուղեւով բոլորովին հիմնայատակ ընէ, այլ շատերն իրենց սեփական բնակարանները կը քակեն եւ կը նորոգեն ազէկը շինելու համար, եւ երբեմն ալ ակամայ կ'ըստիպուին քակելու եւ նորոգելու՝ գիտելով՝ որ արդէն փլչելու վտանգին մէջ կը գտնուի եւ խարխլած է հիմը : Նոյնպէս ալ կը հաւատայի՝ թէ չէ կ'զած բնաւ անհատ մը՝ որ տէրութիւնը բարեկարգել միաքը դնելով անոր օրէնքներն ու կարգերը բոլորովին փոփոխէ եւ ուղղելու գի-

տաւորութեամբ տապալէ, եւ ոչ ալ դպրոցաց մէջ աւանդուած գիտութիւններն եւ իրենց կարգը կանոնաւորելու նպատակաւ ամեն գիտութիւն եւ կարգ բոլորովին վերցունէ: Աւստի խիստ լաւ եւ վայելուչ համարեցայ մինչեւ ցայս վայրկեան հաւատք ընծայած կարծիքներս մէկ կողմ նետել եւ յետոյ անոնց տեղը կամ ուրիշ լաւագոյն կարծիքներ դնել եւ կամ դարձեալ նոյն կարծիքներն ընդունիլ, բայց խելքի հարթաչափ գործիքով չբիրձած չընդունիլ: Համոզուեցայ թէ այս միջոցաւ աւելի պիտի յաջողիմ ուղիղ կեանք մը վարել՝ քան եթէ զազփազիտուն հիման մը վրայ շէնք հաստատել եւ մանկութեան ժամանակ առանց ստոյգ ըլլալնին կամ չըլլալնին գիտնալու համոզուած սկըզբանցս վրայ միտայն կրթնիմ: Զգաղի թէ շատ դժուարութիւններ կրնան դէմս ելնել, սակայն վստահեցայ թէ դարձաններ կրնամ գտնել, եւ թէ հասարակութեան վերաբերեալ բան մը նորոգելէն ծագած դժուարութեանց հետ բազդատելով այնչափ ծանր չեն: Այս մեծամեծ մարմինները միանգամ իրենց տեղէն խախտելնէս ու կործանելնէս ետքն ալ այնուհետեւ խիստ դժուարին կ'ըլլայ վերստին կանգնել եւ հաստատուն պահել զանոնք. մեծ կ'ըլլայ ասոնց կործանումը: Սրդէն առանց փորձոյ հաւատացած սկզբունքներս կրնան անկատարութիւններ ունենալ, ինչպէս մէջերնին եղած տարբերութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ ունին, բայց սովորութիւնը կամաց կամաց թերութիւննին բարեքելով՝ անզգալապէս մինչեւ այն աստիճան ուղիղ կ'երեցունէ, որչափ պիտի չը կրնար ընել ինքնա-

փորձ խոհեմութիւնը, եւ վերջապէս չը փոխելը փոխելէն շատ անհամեմատ ընտրելի կ'ըլլայ, ճիշդ այն կերպով ինչպէս որ լերանց մէջի պատ 'ի պատ եւ մանուածոյ ճամբայն շատ մարդիկ յաճախելուն համար հետզհետէ այնչափ դնալի կ'ըլլայ, որ աւելի կ'ընտրէ մարդ այն տեղէն քաւելի, քան թէ կտրուկ եւ մօտ ճամբայն գտնելու համար ապառաժները մագլել եւ խոր անդունդներ իջնել :

Ասոր համար է՝ որ չեմ սիրեր բնաւ երբէք այն անհանդարտ եւ խռովարկու մարդիկները՝ որք ոչ տոհմիւ եւ ոչ ալ իշխանութեամբ հասարակային գործոց տեսչութեան կոչումն չունին, բայց հասարակաց գործերուն կուտան խելքերնին. եւ եթէ գիտնամ՝ թէ այս գրուածոյս մէջ դոյզն բան մը կայ՝ որով այլք առիթ կ'առնուն զիս ալ այս յիմարաց կարգէն կարծելու, չափազանց պիտի բարկանամ կամ պիտի վշտանամ հրատարակուելուն վրայ : Եւ նպատակս է միշտ իմ յատուկ խորհուրդներուս խելք տալ, եւ մեթոսս այնպիսի հիման վրայ հաստատել՝ որուն վրայ ես միայն ըլլամ : Ես այսպէս բնելուս շատ հաւնեցայ, եւ ահա օրինակն աստանոր ձեզ կը ցուցնեմ. բայց ոչ ոք կը յորդորեմ որ անոր հետեւի : Արնան ըլլալ մարդիկ՝ որոց Աստուած շնորհք տուած ըլլալով թերեւս ինձմէ աւելի լաւ խորհին, եւ իմ բրածս գուցէ շատերուն յանդուգն ձեռնարկութիւն մ'երեւի : Յառաջուց հաւատք ընծայած կարծիք 'ի բաց թողոյ որոշումն ընել այնպիսի օրինակ մը չէ, որուն ամեն մարդ պարտական ըլլայ հետեւելու : Եւ ըստ որ աշխարհ գրեթէ երկու կարգի

մարդոցմէ կը բաղկանայ, որոց եւ ոչ մէկուն կը յարմարի այս գործը կամ մեթոտը. կան՝ որ դիւրաւ կարծելով ըլլալ ինչ որ չեն, դահավէժ դատումներ կ'ընեն եւ իրենց բոլոր մտածմանց մէջ կարգ մը դնելու բաւական համբերութիւնը չունին. եւ ասկէց սա յառաջ կուգայ որ այսպիսիներն եթէ անգամ մ'իրենց ընդունած սկզբանց վրայ տարակուսելու եւ հասարակաց ճամբէն խոտորելու ազատութիւնը ձեռք անցունեն, այնուհետեւ պիտի չը կրնան բռնել այն ուղիղ արահետը՝ որուն պէտք էր որ հետեւէին. ասանկով իրենց բոլոր կենաց մէջ մոլորեալ պիտի մնան. կան ոմանք ալ՝ որոնք ճշմարիտը սուտէն որոշելու մասին ուրիշներէն պակաս խելք ունենալնին ճանչնալու բաւական խելք եւ համեստութիւն ունենալով եւ միանգամայն գիտնալով որ չը գիտցած բաներնին անոնցմէ կրնան ուսանիլ՝ բնականաբար աւելի իրենցմէ հմուտ կարծածներուն կարծիքները կ'ընդունին քան ինքնիրենցմով աւելի լաւագոյնները փրնտուելու ջանք կ'ընեն :

Ես ալ անշուշտ այս վերջնոց կարգէն պիտի ըլլայի՝ եթէ մէկ ուսուցիչ միայն ունեցած լինէի եւ չը գիտնայի թէ նոյն իսկ ամենէն մեծ գիտնոց կարծեաց մէջ անգամ միշտ տարբերութիւններ կը կենան. բայց դպրոցի մէջ սովորելով թէ ինչ օտարոտի եւ ինչ անհաւատալի բաներ որ կրնայ հնարել մարդուս երեւակայութիւնը՝ այն ամենն ալ զուրջող փիլիսոփայներ պակաս եղած չեն, եւ յետոյ ճանապարհորդութեանցս ատեն ալ իմանալով որ բոլորովին մեր կարծեաց հակառակն ունեցողներն անգամ այս

բանիս համար բարբարոս եւ վայրենի չեն սեպուեր, այլ թէ խելքերնին շատ են գործածեր կամ քիչ են գործածեր ըսուեր են, դիտելով դարձեալ որ 'ի մանկութենէ անտի Գաղղիացւոց եւ կամ Գերմանացւոց մէջ մեծցող մի եւ նոյն բնութեան եւ նոյն եւ մի մտաց տէր մարդը՝ բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար, եթէ շարունակ Չինաց եւ կամ Ամերիկոյ մարդակերաց մէջ անցուցած ըլլար իւր կեանքը, եւ թէ մինչեւ իսկ զգեստուց ձեւոյն կողմանէ, տասն տարի յառաջ ամենուն հաճոյ եղածն ինչպէս այսօր այլանդակ եւ ծաղրելի կը թուի, այնպէս որ աւելի մարդուս հաճելի երեւցած օրինակն ու սովորութիւնն է՝ որ մեզ կը հաւանեցունէ քան ուրիշ սր եւ է ծանօթութիւն մը, եւ միանգամայն թէ ձայներու բազմութիւնը՝ գանելը փոքր ինչ գժուարին ճշմարտութեանց համար ապացոյց մը չէ, որովհետեւ աւելի հաւանական է մէկ մարդուն ճշմարտութեանց հանդիպիլը՝ քան ամբողջ ժողովրդեան մը, չը գտայ բնաւ այնպիսի մէկը՝ որոյ կարծիքներն այլոց կարծիքէն աւելի մեծարոյ երեւէին ինձ, վասն որոյ ստիպուեցայ զիս ուղղելու համար մի միայն անձինս հետ խորհրդակցիլ:

Սակայն, ինչպէս խաւարի մէջ առանձին քալող մարդը՝ անանկ ալ ես որոշեցի՝ որ շատ յամբ քալեմ եւ ամեն բանի մէջ մեծամեծ ըզգուշութիւններ ընեմ, որպէս զի եթէ գանդաղ ըլլան քայլերս՝ գոնէ չը գլորիմ. նաեւ ձեռնարկած գործոյս ծրագիրը պատրաստելու եւ մտքիս կարողութեան զօրած ամեն իրաց վրայ ծանօթութիւն կարենալ ստանալու համար

կանխաւ ճշմարիտ մեթոտ մ'որոնելու երկար
ատեն չը խորհած չուզեցի բնաւ կարծիքներէս
եւ ոչ մին մէկդի նետել՝ որք մտացս մէջ սպըր-
դեր էին առանց իմ յատուկ խելքովս վրանին
խորհած ըլլալու :

Ի տղայ հասակէս փոքր ինչ պարապեցայ
փիլիսոփայութեան մասանց մէջէն Տրամաբա-
նութեան՝ եւ Չափական դիտութեանց մէջէն ալ
Նրկրաչափութեան եւ Պրահաչուի . այս երեքն
այնպէս կը կարծէի՝ թէ խորհրդոցս կամ նպա-
տակիս հասնելու բաւական պիտի ըլլային : Բայց
քննելով՝ իմացայ որ տրամաբանութիւնն իւր
հաւաքաբանութիւններովն եւ իր ուրիշ շատ մը
հնարքներով կամ ձեւերովը այլոց բացատրելու
եւ չըզիտցած բաներնուս վրայ ալ Նիւլլի* հրա-
հանդաց պէս ադանց դատման խօսելու կը ծա-
ռայէ քան չը զիտցածնիս ուսանելու . կամ թէ
ըսենք՝ տրամաբանութեան տուած խիստ ճշգր-
րիտ եւ գեղեցիկ կանոնաց մէջ կը գտնուին նաեւ

* Նիւլլ Բէյմն ծնեալ 1255 ին Մայօրք կղզւոյն Բայլ-
մա քաղաքին մէջ . երիտասարդութիւնն անառակութեամբ
անցունելէն յետոյ՝ արաբացւոց լեզուն եւ փիլիսոփայու-
թիւնը սորվեցաւ : Ինքզինք երկնքէն ներշնչուած կը կար-
ծէր . կ'ըսէր թէ ինք անհաւատները դարձունելու եւ փի-
լիսոփայութեան ու դիտութեանց մէջ մեծ յեղափոխու-
թիւն մը մտցունելու արհեստին տեղեակ է : Եւ ասոր հա-
մար միջին դարու փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ
մասնաւոր դեր մը խաղաց : Իւր տարօրինակ կենաց եւ վար-
դապետութեանց պատճառաւ շատերը վրան հակասական
դատումներ բրին : Նիւլլ շատ անգամ Ափրիկէ դնաց քրիստո-
նէական կրօնքը քարոզելու , ե.օր մը մահաբանականներէն քար-
կոծուելով մեռաւ .

այնպիսի շնատակար կամ առելորդ կանոններ ալ՝ զոր դժուարին է ճշմարիտ կանոններէն որոշել, ինչպէս դժուար է կոշտ եւ անտաշ մարմարիունէ Արամազդ կամ Աթենաս շինել : Իսկ նախնի երկրաչափութեան եւ արդի գրահաշուի դալով՝ թող որ ասոնք վերացական եւ 'ի սկզբան սնպէտ երեւցող նիւթերու կ'զբազին, առաջինն՝ այն է երկրաչափութիւնը շարունակ ձեւերու գիտողութեան կապուած ըլլալով՝ մեր միտքը կրթելու համար չափազանց կ'աշխատցունէ երեւակայութիւնն իսկ երկրորդին՝ այսինքն է գրահաշուի մէջ մարդ ստիպուած է շատ մը կանոններ եւ թուանշաններ ուսանելու, որոցմէ շփոթ եւ մթին արուեստ մ'երեւան գալով՝ միտք կը շփոթէ, մինչդեռ մէկ ուրիշ գիտութիւն մը կը մշակէ : Ասիկայ պատճառ մ'եղաւ ինձ մտածելու՝ թէ պէտք է այնպիսի մեթոտ մը բռնել, որ թէ այս երեք գիտութեանց առաւելութիւններն իւր մէջ պարունակէ, եւ թէ անոնց թերութիւններն ալ չունենայ : Եւ ինչպէս օրինաց շատութիւնը շատ անգամ պատճառ կուտայ մոլութեանց, եւ տէրութիւն մ'աւելի բարեկարգ կ'ըլլայ՝ եթէ քիչ օրէնքներ ունենայ եւ այն քիչերն ալ խստիւ պահուին, այսպէս ալ արամաբանութիւնը բազկացունող շատ մը կանոնաց տեղ՝ որոշեցի սս հետեւեալ չորս կանոնները բաւական համարել, հերիք է որ հաստատուն եւ ճիշդ գիտաւորութիւն ունենամ միշտ դորձածելու :

Առաջին . որ եւ է բան մ'իբրեւ ճշմարիտ չընդունիլ՝ մինչեւ որ անոր ճշմարիտ ըլլալը յայտնապէս չը գիտնամ, այսինքն գահավէժ դա-

տուճներէ եւ կանխապէս կարծիքներէ մեծ խր-
նամով հեռանալ, եւ այն բանը միայն առնուլ
դատմանցս մէջ՝ որ խիստ սլոյճաւ եւ որոշակի
ներկայացած ըլլայ մտացս եւ վրան տարակու-
սելու առիթ մը չը գտնուի բնաւ :

Երկրորդ . քննութեան առած դժուարու-
թեանցս իւրաքանչիւրն այնքան մասունքներու
բաժնել որչափ որ հնարաւոր է՝ եւ որքան որ
կը պահանջուի դժուարութիւններն աւելի լա-
լուծելու համար :

Երրորդ . ճանչնալը դիւրին առարկայներէն
սկսեալ առ փոքր փոքր ամենէն աւելի բաղա-
դրեալներուն վերանալու համար իմ խորհրդոցս
մէջ կարգ մը դնել, եւ մէջերնին 'ի բնէ կապ
մը չունեցող առարկայներու մէջ անդամ կարգ
մ'ենթադրել :

Չորրորդ . ամեն բանի մէջ այնպիսի կատա-
րեալ թուարկութիւններ եւ ընդհանուր տեսու-
թիւններ ընել՝ որ ապահով ըլլամ բան մը դուրս
թողած չլինելու :

Այս բոլորովին պարզ եւ դիւրիմաց դատ-
մանց երկայն շղթայն՝ զոր կը գործածեն երկ-
րաչափք իրենց ամենադժուարին ասպացուցու-
թեանց հասնելու համար, առիթ մ'եղան ինձ
մտածելու՝ թէ մարդկային գիտակցութեան կամ
ճանաչման ներքեւ ինկած ամեն բան մի եւ նոյն
եղանակաւ դիրար կը յաջորդեն, եւ թէ՛ եթէ
մարդ իրրեւ ճշմարիտ չընդունի բան մը՝ որ ի-
րականապէս ճշմարիտ չէ, եւ միշտ բանէ մ'ու-
րիչ բան հետեւցուցած ժամանակ պէտք եղած
կանոնը պահէ, չը գտնուիր բնաւ այն աստիճան
հեռաւոր բան մը՝ առ որ վերջապէս ձեռնհաս

չըլլայ եւ ոչ իսկ այնպիսի ծածկեալ իր մը՝ զոր հուսկ ուրեմն յերեւան չը բերէ : Այս գործս ըսկսելու կերպը դանելու մասին դժուարութիւն չը կրեցի բնաւ . որովհետեւ գիտէի արդէն՝ որ ամենապարզ եւ ճանչնալը դիւրին բաներէն հարկ էր սկսանիլ . եւ գիտողութեան առնելով ու իմանալով՝ որ գիտութեանց մէջ ճշմարտութիւնն հետազօտողներէն չափական գիտութեանց պարապողներն են՝ որ մէկ քանի ապացուցութիւններ՝ այն է քանի մ'ստոյգ եւ յայտնի պատճառներ կրցեր են դանել , չէի տարակուսեր՝ թէ անոնց քննութեան առած մի եւ նոյն բաներով պիտի կրնայի յաջողիլ այս բանիս մէջ . թէ եւ այս ապացոյցներէն ուրիշ օգուտ մը չը տեսայ , միայն թէ ճշմարտութիւնն որոշելու եւ սուտ պատճառներով կամ իմաստասիրութիւններով դո՛հ չըլլալու վարժեցի միտքս : Սակայն ասոր համար միտք չունէի ուսանիլ այն ամեն մասնական գիտութիւնները՝ որոնք մէկ հասարականուամբ չափագիտութիւն կը կոչուին . տեսնելով դարձեալ՝ որ այս գիտութեանց առարկայները թէ եւ տարբեր են , բայց ամենքն ալ ներդաշնակութիւն մ'ունին մէջերնին , ինչպէս կը տեսնուի՝ երբօր առարկայներուն մէջ դրանուած զանազան չափակցութիւնները կամ յարաբերութիւնքը նկատուին : Կը մտածէի եւ աւելի լաւ կը համարէի այս յարաբերութիւններն ընդհանուր կերպով քննել , եւ այս չափակցութիւններն այն առարկայից մէջ ենթադրել՝ որք անոնց վրայ աւելի դիւրաւ ծանօթութիւն ըստանալու կը նպաստեն , եւ այս առարկայներուն չը կապուիլ բնաւ , որպէս զի եաքէն իրենց հետ

յարաբերութիւն մ'ունեցող իրաց կարենամ պատշաճեցունել : Յետոյ դիտելով որ այս չափակցութիւնները ճանչնալու համար հարկ պիտի ըլլայ ինձ երբեմն անոնցմէ ամեն մէկը զատ զատ քննել եւ երբեմն ալ շատերն 'ի միասին յիշողութեանս մէջ բովանդակել , կըխորհէի զանոնք իբրեւ գծեր ենթադրել լաւ դիտելու նըպատակաւ , պատճառն որ բան մ'երեւակայութեանս ու զգայարանաց ներկայացնելու համար ասկէց աւելի պարզ եւ որոշ եղանակ մը չը կըրնար ըլլալ , բայց միտք պահելու համար պէտք էր կարելի եղածին չափ համառօտ թուանշաններով բացատրել զանոնք , եւ թէ այս կերպով պիտի կարենայի երկրաչափութեան եւ դրահաշուի լաւագոյնը փոխ առնուլ՝ եւ միոյն թերութիւնները միւսին ձեռք ուղղել :

Վասն զի յիրաւի կը համարձակիմ զուրցել՝ թէ այս իմ ընտրած մի քանի կանոնաց վերայ կատարած դիտողութիւնս յիշեալ երկու դիտութեանց առարկայն եզոզ խնդրոց բոլորն ալ լուծելու կամ պարզելու մասին այնպիսի դիւրութիւն մը տուին ինձ , որ երկու կամ երեք ամիս ամենէն պարզ եւ ընդհանուր բաներէն սկսեալ զանոնք քննութեան առնլու ըզբաղելով՝ եւ գտած ամեն մէկ ճշմարտութիւններս ուրիշ շատեր ալ ձեռք բերելու նպաստելով՝ ոչ միայն յառաջագոյն դժուարին դատած բաներուս մէջ յաջողեցայ , այլ նաեւ վերջը վերջը զգացի՝ որ նոյն իսկ չը դիտցած բաներուս մէջ անգամ կրնայի որոշումն ընել՝ թէ ինչ միջոցներով եւ մինչեւ որ աստիճան կարելի է անոնց լուծումն տալ : Այս մասին ձեր

աչաց այնքան սնասպարծ մէկը պիտի չերեւելիմ, եթէ դիտէք՝ որ ամեն բանի մէջ մէկ ճըշմարտութիւն միայն կայ, եւ զայն գտնողն այն բանին վրայ կարելի եղած գիտութիւնն ունի. եւ թէ, օրինակի աղագաւ, թուաբանութիւնն ուսանող տղայ մը իւր գիտցած կանոնաց համեմատ գումարի գործողութիւնն մը կատարած ժամանակ մարդկային մտաց կարողութեան չափով՝ թուոց գումարը գտած ըլլալուն վրայ վստահութիւն կ'ունենայ. որովհետեւ վերջապէս ուղիղ կանոնի հետեւիլ եւ բոլոր վնասուած թիւերը ճշդիւ համբել սովբեցունող մեթոտը թուաբանական կանոնաց բովանդակ ստուգութիւնը կը պարունակէ իւր մէջ :

Սակայն, անոր համար այս մեթոտին վրայ չափազանց դոհ եմ՝ որ ասով միայն կրնամ յամենայնի իմ խելքս գործածել եթէ ոչ կատարելապէս՝ գէթ կարելի եղածին չափ. թող որ սոյն մեթոտին գործնականն ըրած ատենս կ'ըզգայի՝ որ միտքս տակաւ առ տակաւ կ'սկսէր աւելի յստակ եւ որոշ կերպով իւր առարկայից հասու լինել, և եւ թէ այս մեթոտն ազատութեան մէջ բոնած ըլլալուս համար՝ կը մտաբերէի գրահաշուէն զատ ուրիշ գիտութեանց գլոթուարութիւններուն համար ալ գործածել : Բայց չէ թէ ասոր համար պիտի յանդգնիմ՝ ի սկզբան ինձ ներկայացած բոլոր գիտութիւնները քննութեան առնուլ. զի նոյն իսկ այս բանն իմ մեթոտիս կանոնին հակառակ է. այլ թէ դիտելով՝ որ ամէն գիտութիւն իւր սկզբունքները վիլիստիայութենէ վոխ կ'առնու եւ միանգամայն այս գիտութեան կամ իմաստասիւ-

բութեան մէջ ալ տակաւին ճշմարիտ սկզբունք
 մը չը գտնելով՝ ամենէն առաջ ասոր մէջ սկզբ-
 բունքներ հաստատելու հարկը կ'ըզայի, եւ ու-
 բովնետեւ ասիկայ առ հասարակ ամեն մարդոց
 ալ հարկաւոր քան մ'է եւ միշտ երկիւղալի են
 դահավէժ գատումներն ու կանխակալ կարծիք-
 ները, հարկ էր՝ որ նախ այն ատենուան ունե-
 ցած տարիքէս՝ որ քսան երեք էր՝ աւելի չա-
 փահաս տարիքի մը հասնէի եւ մինչեւ այն ժա-
 մանակ ընդունած յոռի կարծիքներս մտքիս
 մէջէն իսպառ ջնջելով՝ իմաստասիրութեանս
 նիւթ հաւաքելու համար շատ մը փորձեր կա-
 տարէի եւ հնարած մեթոտիս մէջ եւ եւս հաս-
 տատուելու համար շարունակ կրթութիւններ ը-
 նէի, ու վերջն այսպիսի մեծ գործոյ մը սլատ-
 րաստուէի .

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Վերջապէս, ինչպէս տուն մը նորոգելու կամ վերստին շինելու համար միայն քակելն եւ ճարտարապետներ պատրաստել կամ անձամբ ճարտարապետութիւն ընել, եւս եւ մեծ խնամով ծրարիրը կամ ստուերադիրը դժել բաւական չէ, այլ հարկ է ունենալ նաեւ ուրիշ քընակարան մ'ուր միւս տունը կառուցանելու միջոցին կարենայ մարդ հանդստեամբ բնակիլ, այսպէս ալ որպէս զի բանականութենէս ստիպեալ իմ դատմանցս մէջ տատանեալ վիճակ մ' ունեցած ատենս գործողութեանցս մէջ չվարանիմ, եւ անկէց վերջն իսկ կարելի եղածին չափ երջանիկ կեանք մը վարեմ, առժամանակեայ բարոյական մը կազմեցի ինձ համար, որ սա հետեւեալ երեք կամ չորս առաձներուն մէջ կը բովանդակէր, որք են.

Առաջին. իմ երկրիս օրինաց եւ սովորութեանց հպատակիլ. պահել հաստատուն այն կրօնքը՝ յորում 'ի մանկութենէ անտի սնանելու շնորհք ըրած է Աստուած, եւ ամեն բանի մէջ ինքզինքս կառավարել այն բարեխառն եւ չափաւոր կարծեաց համեմատ՝ որոնք առ հասարակ գործնականին մէջ ընդունուած են ինձ կենակից ըլլալիք խելացի մարդոցմէ: Արովհետեւ անձնական կարծիքներս խիստ քննութենէ մ'անցունելու նպատակաւ ոչինչ համարելէն

սկսելով ուրիշ լաւ բան մ'ըրած չէի ըլլար՝ այլ միայն հանճարեղ մարդոց կարծեաց հետեւիլ ։ Եւ թէպէտ գիտէի՝ թէ ինչպէս մեր մէջ, անանկ ալ պարսից կամ չինաց մէջ մտացի մարդիկ կան, սակայն աւելի օգտակար կը սեպէի իմ կենաց ընթացքս այն մարդոց համեմատ կանոնաւորել՝ որոց հետ որ պիտի ապրէի, եւ թէ ասոնք ինչ կարծեաց տէր մարդիկ են ճշմարտապէս գիտնալու համար պէտք էր առաւել իրենց գործքերուն ուշադիր ըլլալ քան թէ խօսքերուն, ոչ զի մեր բարուց ապականութեան պատճառաւ խիստ քիչերն իրենց ինչ հաւատքէ կամ կարծիքէ ըլլալը խոստովանիլ կուզեն, այլ նաեւ անոր համար ալ որ շատերն իսկ չեն գիտեր թէ ինչ բանի կը հաւատան՝ որովհետեւ բանի մը հաւատք ընծայել եւ նոյն հաւատքին վրայ գիտակցութիւն ունենալ իրարմէ ծայրէ 'ի ծայր տարբեր բաներ ըլլալով՝ շատ անգամ մին առանց միւսոյն ալ կրնայ ըլլալ ։ Հաւատարմապէս ընդունուած կարծեաց մէջէն ալ խիստ չափաւորները միայն կ'ընտրէի, թէ անոր համար որ ասոնք միշտ գործնականին մէջ դիւրին եւ հաւանականաբար լաւադոյններն են, զի ամեն չափազանցութիւն սովորաբար յոռի կ'ըլլայ, եւ թէ որպէս զի կարելի եղածին չափ ճշմարիտ ճամբէն չը խոտորիմ ։ Քանզի եթէ չափազանցութեանց մին ընտրած ըլլայի, չիտակ ճամբէն պիտի շեղէի ։ Եւ ընդհանրապէս չափազանցութեանց կարգը կը դասէի այն ամեն խոստովանները՝ որոցմով մարդ իւր ազատութենէն բան մը կը կորսնցունէ ։ Ոչ թէ չը հաւնելուս համար, այն օրինաց՝ որոնք տկար ոգւոց

յողզողու թեան դարման տանելու նպատակաւ՝ երբ մէկը բարի դիտաւորութիւն մը եւ կամ վաճառականութիւնը դիւրացնելու մասին պարզ խորհուրդ մ'ունենայ, կը հրամայեն որ իրենց դիտաւորութեան վրայ հաստատուն մնալ ստիպուելու համար ուխտեր եւ դաշինքներ կռնն, հապա նաեւ այն պատճառաւ որ աշխարհի մէջ շարունակ մի եւ նոյն վիճակն ունեցող բան մը չէի տեսներ բնաւ, եւ թէ իմ անձնականութեանս գալով՝ կը խոստանայի եւս քան զեւս դատումներս կատարելագործել եւ ոչ երբէք վատթարայնել. ուղիղ խելքի դէմ մեծ վրիպակ գործած կը համարէի ինքզինքս, եթէ բան մը հաստատել ուզելով՝ նոյնն իբրեւ բարի ընդունելու ստիպուէի նոյն իսկ այն ատեն՝ երբ բարի ըլլալէ դադրած ըլլար նա, եւ կամ որ ժամանակ ես այլ եւս բարի չը գատէի դայն:

Երկրորդ. կարելի եղածին չափ հաստատուն եւ անյողզողը ըլլալ իմ դործողութեանցս մէջ, եւ ամենէն աւելի տարակուսական կարծիքներն անգամ իբրեւ ճշմարիտ ընդունիլ, հերիք է որ միանգամ անոնց հետեւելու որոշումն ըրած լինիմ, նմանելով այս մասին այն ճանապարհորդաց՝ որոնք անտառի մը մէջ մոլորած ժամանակնին փոխանակ մերթ այս եւ մերթ այն կողմը թափառկոտ շրջշրջելու եւ տեղ մը զկայ առնուլ, շարունակ կրցածնուն չափ ուղղակի դէպ 'ի մէկ կողմ կ'երթան եւ ըռնած ճամբայնին սուտ պատճառներու համար չեն փոխեր, թէպէտ 'ի սկզբան անոնց այս շաւիղն ընտրել տուողը թերեւս բազդն եղած ըլլար. զի ասանկով եթէ ճիշդ փափաքած տեղերնին չեր-

Թան , գոնէ վերջապէս կը հասնին այնպիսի տեղ մը՝ ուր հաւանականաբար աւելի բարւաք վիճակ մը պիտի ունենան՝ քան եթէ անտառի մը մէջ մնացած ըլլային : Եւ որովհետեւ մեր կենաց գործերն յաճախ յապաղելու կամ 'ի կախ թողելու չեն գար , խիստ մեծ ճշմարտութիւն մ'է՛ այս՝ թէ երբ ամենաճշմարիտ կարծիքներն որոշելը մեր կարողութենէն վեր է , այն ատեն կը պարտաւորիմք աւելի հաւանական կարծեաց հետեւիլ . նոյն իսկ մին քան զմիւսն առաւել կամ նուազ հաւանական չը գտած ժամանակնիս ալ տակաւին պէտք է որ ասոնցմէ մէկ քանին ընտրեմք եւ յետոյ գործնականին մէջ դիտողութեան առնումք զայնս ո՛չ իբր տարակուսական , այլ իբրեւ խիստ ճշմարիտ եւ խիստ ստոյգ , ինչու որ այս բաները մեզ որոշել տուող բանականութիւնը ճշմարիտ է : Եւ ասով այնուհետեւ ազատ մնացի այն ամեն սորջանքներէ եւ խղճի տաղնապններէն՝ որոնք սովորաբար յառաջուց իբրեւ բարի կատարած գործողութիւննին յետոյ իբր յոռի դատող տկար եւ դեղեւուն մը տաց խղճերը կը խռովին :

Երբորդ . միշտ առաւել ինձ քան բաղդին յաղթելու ջանալ , եւ աւելի իմ բաղձանքներս քան աշխարհի կարգն ու օրէնքը փոխոխել , եւ սովորութիւն ընել հաւատալու՝ թէ ընդհանրապէս մեր խորհուրդներէն զատ ուղղակի մեր իշխանութեան տակ իյնող բան մը չկայ . այնպէս որ արտաքին իրաց վրայ կարելի լաւագոյն բաներն ընելնէս վերջը՝ նոյն իրաց մէջ յաջողելու մասին ինչ որ կը պակսի մեզ՝ այն ամենն ալ մեզի նկատմամբ բացարձակապէս անկարելի է :

Ասիկայ բաւական եղաւ ինձ անկէց ետքը չը
ցանկալու այն բանին՝ զոր ստանալը ձեռքս չէ
եւ այսպէսով դո՛հ եղայ . եւ որովհետեւ մարդ-
կային կամքը բնականաբար այն իրաց միայն կը
բաղձայ՝ զոր խելքերն իս մասամբ իւրիք իրբեւ
կարելի կը ներկայացունէ , ստոյգ է որ եթէ
մեզնէ դուրս գտնուած բոլոր բարիքները հա-
ւասարապէս մեր իշխանութենէ դուրս ըլլալը
մտքերն իս բերենք , օրինակի համար , երբոր
հարուստ ցեղէ ծնած չըլլալն իս գիտնամք՝ հա-
րուստ բարիքներէ զրկուելնուս վրայ բնաւ չենք
վշտանար . ինչպէս Չինու եւ կամ Մեքսիկայի
թագաւորութիւնները մեզի ժառանգութիւն
չիյնալուն վրայ ցաւ մը չենք զգար . եւ երբոր
հարկաւոր առաքինութիւն գործեմք՝ հիւանդ
եղած ժամանակն իս առողջութեան եւ բանտի
մէջ գտնուած ատենն իս ալ ազատութեան չենք
ցանկար , որպէս եւ այժմ ազամանդներու նը-
ման անապական նիւթէ մարմիններ ունենալու
եւ թռչելու համար թռչնոց պէս թեւեր ստա-
նալու փափաք չենք ըներ : Սակայն կը խոստո-
վանիմ որ ամեն բան այս կերպով նկատել վար-
ժուելու համար ընդերկար կենակցութիւն եւ
խորհրդոց յաճախ անդրադարձութիւն մը հար-
կաւոր է . եւ կը հաւատամ՝ թէ գլխաւորաբար
յայսմ կը կայանայ այն փիլիսոփայից գաղտնիքը՝
որք ամեն տեսակ ճոխութիւն եւ մեծութիւն
կ'արհամարհէին եւ կրած աշխատութեանց եւ
վշտաց հակառակ՝ աստուածոց հաւասար երջա-
նիկ կը համարէին իրենք զիրենք : Արովհետեւ
այս փիլիսոփայները շարունակ ընութեան իրենց
համար նշանակած սահմանները զխտողութեան

աննլու գրադելով՝ կատարեալ հաւատք մ'ու-
նէին՝ թէ իրենց խորհրդոց միայն տէր եւ իշ-
խան են . եւ սոսկ ասիկայ զանոնք ուրիշ բա-
ներու վրայ սէր կապելէ արգիլելու բաւական
էր . եւ այնպիսի բացարձակ իշխանապետու-
թիւն մը կը բանեցունէին իրենց խորհրդոց վը-
րայ՝ որ իրաւամբ իրենք զիրենք առաւել հա-
րուստ ու հզօր եւ խիստ ազատ ու երջանիկ կը
համարէին քան զամեն անոնք՝ որ այս փիլիսո-
փայութենէն զուրկ գտնուելով՝ սրչափ ալ որ
բնութիւնն ու բաղդն իրենց օգնած է , դար-
ձեալ չեն կրնար ամեն ուղած բաներնուն այս
աստիճան կարգաւորութիւն մը տալ :

Վերջապէս , այս բարոյականէն եղբակա-
ցութիւն մը հանելու համար , մտածեցի մար-
դոց այս կեանքիս մէջ ունեցած զանազան ըզ-
բաղմանց վրայ տեսութիւն մ'ընել աւելի լա-
ւագոյն զբաղմունք մ'ընտրելու նպատակաւ .
այլոց զբաղմանց համար բան մ'ըսել չէի ուզեր
բնաւ . բայց կը խորհէի՝ թէ չը կայ այնպիսի լա-
զբաղմունք մը քան ձեռնարկած գործս շարու-
նակել , այսինքն բոլոր կեանքս բանականու-
թիւնս մշակելու գործածել եւ ընտրած մեթո-
տիս հետեւելով՝ կրցածիս չափ ճշմարտութեան
վրայ ծանօթութիւն ստանալ : Այս մեթոտը
գործածել սկսելէս 'ի վեր այնպիսի չափազանց
բերկրութիւն մ'զգացի , որ չէի կարծեր թէ աշ-
խարհի մէջ ասկէ աւելի անմեղն ու քաղցրը
կենայ . եւ այս մեթոտին միջոցաւ ամեն օր
հարկաւոր եւ առ հասարակ այլոց անձանօթ
ճշմարտութիւններ գտնելուս վրայ ունեցած գո-
հունակութիւնս այն աստիճան միտքս իրեն գը-

բաւած էր՝ որ մնացած ամեն բան աչքիս չէր երեւեր : Թող որ նախընթաց երեք առաձներն իրենց հիմն ունէին մի միայն ինքզինքս կրթելու մասին ունեցած գիտաւորութիւնս . որովհետեւ Աստուած ճշմարտոր սուտէն որոշելու համար իւրաքանչիւր մարդու լոյս մը տուած ըլլալով իմ յատուկ դատողութեամբս այլոց կարծիքներն ՚ի դէպ ժամու քննութեան չառած անոնց հաւանութիւն չէի ընծայեր բնաւ . եւ ուրիշներուն կարծեաց հետեւելու մասին անոր համար երկիւղ չունէի , որովհետեւ կը յուսայի թէ կրնամ անոնցմէ լաւագոյնը գտնել . վերջապէս պիտի չը կրնայի իմ բաղձանացս չափ մը դնել եւ դո՛ւ ըլլալ , եթէ ամեն կարելի բարիք ստանալու ասպահով ճամբայ մը բռնած չըլլայի : Եւ որովհետեւ մարդուս կամքն իւր խելքին բարի երեւցուցած բանը կը փնտռէ եւ չարէն կը խորշի , ասպա բարիք մը գործելու համար հերիք է լաւ դատումն ընել , եւ ամեն տեսակ առաքինութիւն եւ ամեն կարելի բարիք ձեռք բերելու համար ալ բաւական է կրցածին չափ դատել . ասիկայ ճշմարտապէս գիտցող մէկը միշտ գո՛հ կ'ըլլայ :

Այս կերպով յիշեալ առաձներուն ստուգութեան վրայ վստահ ըլլալով եւ զանոնք հաւատոյ ճշմարտութեանց հետ՝ որոնք մտացս մէջ առաջին տեղին բռնած են՝ մէկ կողմ դնելով՝ կը մտածէի թէ կրնամ միւս բոլոր կարծիքները մէկ գի ձգելու ձեռնարկել , եւ թէպէտ գիտէի որ այս բանիս մէջ աւելի մարդոց հետ կենակցելով կրնայի յաջողիլ՝ քան երկայն ժամանակ փակուելով այն ձմերոցին մէջ՝ ուր

այս ամեն խորհրդածութիւններն ունեցայ , բայց տակաւին ձմեռը բոլորովին վախճան առած չըլլալով՝ անհնար էր վերստին ճանապարհորդութեան սկսիլ : Յաջորդ ինն տարիներուն մէջ բոլոր դործս եղաւ աշխարհի մէջ աստ եւ անդ յածել , հոն խաղցուած դերերուն աւելի հանդիսատես ըլլալու քան Վգործելու նպատակաւ : Իւրաքանչիւր առարկայի մէջ նշմարուած տարակուսելի եւ սխալանաց տեղի տուող ամեն իւրաց վրայ մասնաւոր խորհրդածութիւններ ընելով՝ յառաջագոյն մտացս մէջ սպրդած բոլոր մտորութիւններն արմատէն խլեցի : Բայց ստով չեմ ուզեր երբէք նմանիլ այն Ակեպտիկեաններուն՝ որք տարակուսած ըլլալու համար միայն կը տարակուսին եւ միշտ վարանեալ կը կերպարանին . ընդ հակառակն իմ միակ դիտաւորութիւնս եղած է միշտ ստոյգն իմանալ եւ քարն ու կաւը ձեռք բերելու համար շարժուն երկիրն ու աւազը մէկ դի նետել : Ա՛րեւի թէ բաւական յաջողեցայ այս բանիս մէջ . որովհետեւ ոչ թէ տկար կարծիքներով այլ պայծառ եւ ստոյգ իմաստասիրութեանց միջոցաւ քննութեան առած նախադասութեանցըս ստուգութիւնն եւ անստուգութիւնը յերեւան բերելու զբաղած ատենս , չը պատահեցայ բնաւ այն աստիճան տարակուսական նախադրելոց՝ որոցմէ բաւական ստոյգ եզրակացութիւններ չը հանէի . բնաւ մէկ ճշմարիտ եզրակացութիւն մ'ալ չը կրցած ձեռք բերած ատենս գէթ գիտէի՝ թէ ստոյգ չէ : Եւ ինչպէս մարդ հին տուն մը փլցուցած ժամանակ սովորաբար անոր փլածոյները կը պահէ , զանոնք

չինելիք նոր բնակարանին գործածելու նպատակաւ , այսպէս ալ ես անհիմն դատած կարծիքներս ջնջելով եւ զանազան հետազօտութիւններ եւ փորձեր կատարելով՝ վերջն աւելի ստոյգ կարծիքներ ունեցայ : Մէկ կողմանէ ալ շարունակ ձեռնարկած մեթոտիս մէջ կըրթութիւններ կ'ընէի , զի ընդհանրապէս բոլոր խորհրդածութիւններս ըստ կանոնի գործածելու մասին ունեցած ջանքիս հետ մերթ ընդ՝ մերթ օրուան մի քանի ժամերուն մէջ ալ մասնաւորապէս չափագիտական եւկամ գրեթէ ասոր նման ուրիշ գիտութիւններու դժուարութեանց գործնականն ընելու կը պարսպէի , զանոնք ճշմարտանման գիտութեանց սկզբունքներէն պարզելով : Եւ այսպէս այն տեսակ մարդոց կեանքն ընտրելով՝ որոց բոլոր գործն է մի միայն հանդարտիկ եւ անմեղ կեանք վարել , հեշտութիւնները մոլորութիւններէ որոշել ուսանիլ , եւ պարսպոյ ժամերնին անձանձիր անցունելու համար ամեն պարկեշտ զբօսանքներու մէջ դտնուիլ , միշտ կը խորհրդածէի եւ ճշմարտութիւն ճանչնալու մէջ շարունակ առաջ կ'երթայի : այսպէսով այնչափ յաջողեցայ իմ ձեռնարկութեանս մէջ , որչափ պիտի չը կրնայի ընել եթէ գրքեր կարդալով եւ ուսումնական մարդոց քով յաճախելով միայն ժամանակ անցուցած ըլլայի :

Սակայն այս ինք տարիները սահեցան գացին՝ սովորաբար գիտնոց վիճաբանութեան առարկայն եզոզ դժուարութիւնները լուծել եւ համաշխարհական փիլիսոփայութենէն զատ ուրիշ աւելի ստոյգ իմաստասիրութեան մը հիմունքը՝ փնտռել սկսելէս առաջ : Այս քանիս

վրայ յառաջուց խորհող եւ չը յաջողող ընտիր
կամ բարձր մտաց օրինակը սոյն ձեռնարկու-
թեանս մէջ այնքան դժուարութիւններ երե-
ւակայել կուտար ինձ՝ որ այս գործոյն ձեռք
զարկած պիտի չըլլայի ; եթէ արդէն ականջս
հասած չը լինէր յաջողելուս ձայնը : Զը գիտէի
թէ ինչ բանի վրայ հիմնած էին այլք այս կար-
ծիքը . եւ եթէ այս բանիս մէջ իմ ճառերովս
նպաստեցի , այն ալ չը գիտցած բաներս անկեղ-
ծութեամբ խոստովանելս՝ զոր չեն ըներ թե-
րուաները, եւ երկրորդ աւելի ուրիշներուն ստոյգ
համարած շատ մ'իրաց վրայ տարակուսելուս
պատճառները ցոյց տալս , քան թէ իմ վարդա-
պետութեանս վրայ պարծենալս կրնար ըլլալ :
Բայց որովհետեւ չէի ուզեր բնաւ որ այնպէս
կարծուիմ , ինչպէս որ չեմ իրօք , կը մտածէի՝
թէ պէտք էր ամենայն հնարիւք ջանալ ինք-
զինքս ինձ տրուած բարի համբաւոյն կամ հա-
մարման արժանաւոր կացուցանել . եւ ճիշդ
ուրիշ տարի է՝ որ այս բաղձանքէս մղեալ հե-
ռացայ այն ամեն տեղերէն՝ ուր կրնայի ծանօթ
մէկն ունենալ եւ առանձնացայ հոս այնպիսի
տեղ մը՝ ուր պատերազմին երկարատեւութե-
նէն անանկ կարգադրութիւններ եղան՝ որ հոն
գտնուող բանակները մի միայն հասարակաց
խաղաղութիւնն ապահովելու կը ջանային . ես ալ
հոն ամենէն աւելի բազմամարդ քաղաքները տես-
նուած բարեկեցութիւնը կամ հանգստութիւնն
ունենալով հանդերձ՝ առանձնակեաց կեանք մը
վարեցի, որպէս թէ հեռաւոր անապատներու մէջ
ըլլայի :

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Չգիտեմ՝ թէ նախորդ խորհրդածութեանց վրայ վերստին խօսելու հարկ մնաց . որովհետեւ այն աստիճան բնազանցական եւ ոչ այնչափ հասարակ են՝ որ չեն կրնար ամեն մարդու ախորժելի ըլլալ . սակայն , որպէս զի կարենաք դատել՝ թէ բռնած հիմունքս բաւական հաստատուն են թէ ոչ , կերպով մը հարկ կը տեսնեմ վրայնին խօսելու : Շատ ժամանակէ՛ր վեր դիտած եւ իմացած էի՝ թէ մարդ կը պարտաւորի շատ անգամ անստոյգ կարծիքներն իբրեւ ճշմարիտ ընդունիլ , ինչպէս առաջ զուրցեցինք : Բայց որովհետեւ այն ատեն միակ բազմանքս էր ճշմարտութիւններ հետազօտելու ըզբաղիլ , բոլորովին այդ սկզբունքին հակառակը գործելու եւ դոյզն ինչ տարակոյս մ'ենթադրող ամեն բան իբրեւ բացարձակապէս սուտ մէկ կողմ նետելու հարկը կ'զգայի , տեսնելու համար այնուհետեւ թէ աներկբայելի բան մը կ'սոյ արդեօք մտացս մէջ : Քիտնալով որ զգայութիւնք յաճախ կը խաբեն զմարդ , ուզեցի ենթադրել՝ թէ գտնուելու չէ բնաւ բան մը՝ որ իրօք ըլլայ այնպէս ինչպէս որ զգայարանք կը ցուցնեն կամ երեւակայել կուտան մեզ . եւ տեսնելով շատ մը մարդիկ՝ որք երկրաչափութեան վերաբերեալ ամենապարզ իրաց վրայ իմաստասիրած ժամանակնին իսկ կը սխալին եւ

Թիւր դատումներ կ'ընեն, միանգամայն մտածելով՝ որ ես ալ ուրիշներուն պէս սխալման ենթակայ եմ, յառաջուց ապացուցութեան տեղ ընդունած բոլոր բաներս իբր սուտ 'ի բաց ընկեցի. վերջապէս, դիտելով՝ որ արթուն եղած միջոցնիս ունեցած մեր ամեն խորհուրդները քնոյ մէջ անգամ կ'արթննան՝ թէպէտ եւ ոչ ճշմարտապէս, այնպէս ենթադրեցի՝ իբր թէ մտացս մէջ գտնուած ամեն ինչ երազական ցնորքներէ աւելի ստուգութեան աստիճան չունի։ Ասկայն քիչ մը վերջը իմանալով որ ամեն բան իբրեւ սուտ ենթադրած ժամանակս, ես՝ որ կը մտածեմ, պէտք է հարկաւորաբար բան մ'ըլլամ, եւ դիտելով՝ թէ կը խորհի՛մ, «բէ՛ճ ե՛մ ճշմարտութիւնն այնչափ հաստատուն՞ եւ ըստոյց է՝ զոր Սկեպտիկեաններուն ամենէն աւելի այլանդակ ենթադրութիւններն անգամ չեն կարող խախտել, այս ճշմարտութիւնը փնտռած փիլիսոփայութեանս իբրեւ առաջին սկզբունք ընդունելու յարմար կը դատէի։

Յետոյ, ուշադրութեամբ քննելով թէ ինչ էի, եւ տեսնելով թէ կրնամ ենթադրել որ՞բընաւ մարմին չունենամ եւ ոչ ալ աշխարհ մը կամ տեղ մը կենայ՝ յորում գոյ ըլլամ, բայց միանգամայն դիտնալով՝ թէ չեմ կրնար ենթադրել ասկէ որ երբէք չըլլամ, այլ ընդ հակառակըն, նոյն իսկ տեսնելով՝ որ կրնամ միւս իրաց ճշմարտութեան վրայ կասկածիլ, ասկէց յայտնապէս եւ ստուգիւ պիտի հետեւէր՝ թէ գոյ եմ. մինչդեռ, եթէ միայն խորհելէ դադրելու լինիմ, եւ միւս բոլոր երեւակայած բաներս ալ ճշմարիտ ըլլային, պատճառ պիտի չունենայի

հաւատալու թէ գոյ եմ . աստի կը ճանչնամ թէ ես այնպիսի գոյացութիւն մ'եմ , որուն բոլոր էութիւնը կամ բնութիւնը խորհելու մէջ կը կայանայ , եւ որ գոյ ըլլալու համար պէտք չունի տեղւոյ , ոչ ալ նիւթէ մը կախումն ունի . այնպէս որ սոյն եսը , այսինքն հոգին , որով եմ ինչ որ եմ , կատարելապէս տարբեր է մարմնէն , եւ նոյն իսկ աւելի դիւրին է ճանչնալ զայն քան զայս , եւ որ թէ եւ բնաւ գոյութիւն ալ չունենար , դարձեալ ինչ որ է , այն պիտի ըլլար :

Ասկէց վերջը դիտողութեան կ'առնուի թէ ընդհանրապէս նախադասութեան մը ճշմարիտ եւ ստոյգ ըլլալուն համար ինչ քան կը պահանջուի . զի թէպէտ ճշմարիտ նախադասութիւն մը դատած էի արդէն , բայց կը մտածէի ալ որ պէտք է գիտնալ թէ ինչ քանի մէջ կը կայանայ այս ստուգութիւնը . եւ նկատողութեան առնելով թէ կը խորհի՞ , որե՞՞ն է՞ նախադասութեան մէջ չը կայ բնաւ քան մը՝ որ ապահովցնէ զիս թէ ճշմարտութիւն մ'է ըսածս , այլ միայն այս թէ խիստ պայծառ կը տեսնեմ՝ որ խորհելու համար գոյ ըլլալ հարկաւոր է . ապա կը դատէի՝ որ կրնամ իբրեւ ընդհանուր կանոն առնուլ եւ ըսել՝ թէ ամեն պայծառապէս եւ որոշ իմացուած բաներ բոլորովին ճշմարիտ են , սակայն բաւական դժուարին է ճիշդ գիտնալը՝ թէ որոնք են որոշ իմացած բաներնիս :

Ասկէց ետքն ալ տարակուսանացս եւ հետեւաբար էութեանս անկատարութեան վրայ խորհրդածելով որովհետեւ կը տեսնէի յայտնապէս թէ գիտնալը կամ ճանչնալը տարակուսելէն խիստ շատ մեծ կատարելութիւն մ'է , կը

մտաբերէի վինստեւ ու իմանալ՝ թէ ուստի՞ ուս-
 օած եմ խորհիլ այնպիսի ամենակատարեալ բա-
 նի մը վրայ՝ որ ես չեմ, եւ զիտցայ ստուգա-
 գոյնս թէ ասիկայ պէտք է որ իրօք կատարեալ
 բնութիւն մ'ըլլայ: Կնձմէ դուրս գտնուած ու-
 թիչ շատ մ'իրաց, ինչպէս երկնից, երկրի, լու-
 սոյ, ջերմութեան եւ ասոնց նման բիւրաւոր
 բաներու վրայ ունեցած գաղափարներս թէ
 ուսկից յառաջ եկած են՝ գիտնալու համար այն-
 չափ գժուարութիւն չէի զգար, որովհետեւ
 այս իրաց մէջ ինձմէ դեր 'ի վերոյ բան մը չը
 տեսնելով բնաւ, կըհաւատայի՝ որ եթէ այն գա-
 ղափարները ճշմարիտ են, իմ մասամբ իւրք կա-
 տարեալ բնութենէս կախումն պէտք էր ունե-
 նային. իսկ թէ որ իմ բնութենէս կախումն
 չունենային, ոչնչէն առած պիտի ըլլայի զա-
 նոնք, այսինքն այս գաղափարներն իմ մէջս պի-
 տի կենային թերութիւն մ'ունենալուս համար:
 Բայց այսպէս չէր կրնար ըլլալ ինձմէ յանհունս
 կատարեալ բնութեան վրայ ունեցած գաղափա-
 րիս նկատմամբ ալ, վասն զի բացարձակապէս
 անկարելի է սոյն գաղափարն ոչնչութենէ ստա-
 նալ: Եւ որովհետեւ ըսել թէ առաւել կատա-
 րեալը նուազ կատարելոյն մէկ հետեւանքն է եւ
 անկէ կախումն ունի, դարձեալ զուրցել՝ որ ո-
 չնչէն կրնայ բան մ'յառաջ գալ, հաւասարա-
 պէս խելքի հակառակ են. ուստի չէի կրնար
 այն գաղափարն ես ինձէն ունենալ, այլ պէտք
 էր որ այս գաղափարն այնպիսի բնութենէ մը
 դրուած ըլլար իմ մէջս՝ որ քան զիս անսահ-
 ման կատարեալ լինելովն ունենար յինքեան այն
 ամեն կատարելութիւններն ալ՝ որոց վրայ կըր-

նայ մարդ զէթ թերակատար դադափար մ'ու-
 նենալ, այսինքն, մէկ խօսքով ըսելու համար՝
 այս կատարեալ բնութիւնը հարկ էր որ նոյն ինքն
 Աստուած ըլլար : Առ այս կը յաւելուի՝ թէ ո-
 րովհետեւ այնպիսի կատարելութեանց ծանօ-
 թութիւններ կան իմ հոգւոյս մէջ՝ որոնք ինձ
 չեն վերաբերիր բնաւ, ասկէց ինքնին կը հետե-
 ւէր թէ աշխարհի մէջ ես չեմ միայն դոյ, այլ
 (եթէ կը հաճիք, աստանօր ազատօրէն դպրոցաց
 բառերը գործածեմ) 'ի հարկաւորութենէ գրա-
 նուելու էր նաեւ ինձմէ զատ ամենակատա-
 րեալ Էսկ մը՝ որմէ կախումն ունենայի եւ ուս-
 կից ստացած կամ առած ըլլայի ամեն ինչ որ
 ունիմ . վասն զի եթէ ես միայն դոյութիւն ու-
 նենայի՝ առանց ուրիշ մէկէ մը կախեալ ըլլալու,
 այնպէս որ ես ինքնին ունենայի այն քիչը՝ զոր
 կատարեալ Էսկէն ընդունած եմ, մի եւ նոյն
 իրաւամբ պիտի կրնայի ես ինձէն ունենալ մը-
 նացած ամեն բաներն ալ, որոցմէ զուրկ մնա-
 ցած կը գտնուիմ այժմ, եւ ասանկով ես ինք-
 նին պիտի ըլլայի անվախճան, յաւիտենական,
 անփոփոխ, ամենազէտ, ամենակարող եւ վերջա-
 պէս Աստուծոյ ստորոգուած բոլոր կատարելու-
 թիւնները պիտի ունենայի : Արովհետեւ իմ բնու-
 թեանս կարողութեան զօրելուն չափով Աստուծոյ
 բնութիւնը ճանչնալու համար ըրած իմաստասի-
 րութեանցս համեմատ ուրիշ բան չէի կրնար ը-
 նել, բայց միայն դիտողութեան առնուլ՝ թէ ամեն
 վրան թերի դադափար մ'ունեցած բաներս ըս-
 տանալը կատարելութիւն է թէ ոչ . եւ գիտէի թէ
 բնաւ անկատարութիւն ենթադրող բան չկայ
 յԱստուած, քանի որ բոլոր կատարելութիւնք

կան իւր մէջ . կը տեսնէի ալ որ տարակոյս ,
անհաստատութիւն կամ փոփոխականութիւն ,
տրտմութիւն եւ ասոնց նման բաներ չեն կըր-
նար գտնուիլ յԱստուած , զի եթէ ես ալ կա-
սարեալ ըլլայի՝ հարկաւ այս բաները պիտի
չունենայի . Ասկէց զատ շատ մը զգալի եւ նիւ-
թական իրաց գաղափարներ ալ ունէի , որով-
հետեւ , թէպէտ ենթադրեմ՝ թէ կ'երազեմ եւ
թէ ամեն տեսած կամ երեւակայած բանս սուտ
է , սակայն սն անուրանալի է որ սոյն իրաց
գաղափարները ճշմարտապէս կան մտացս մէջ .
Բայց խիստ պայծառ տեսնելով՝ որ իմ մէջ ե-
ղած իմացական բնութիւնը բոլորովին տար-
բեր է մարմնականէն , եւ գիտելով ալ որ ա-
մեն բաղադրեալ իր ուրիշէ մը կախումն ունի ,
ասկէց մակարեբեցի՝ թէ այս երկու բնութենէ
բաղկացեալ գոյացութիւն մ'ըլլալ Աստուծոյ
համար կատարելութիւն չկրնար համարուիլ բը-
նաւ , եւ հետեւաբար թէ Նա՝ այսինքն Աստու-
ած այս երկու բնութիւններէն բաղկացեալ չէ-
իսկ աշխարհի մէջ գտնուած մարմնոց կամ ի-
մացական էական եւ կամ ուրիշ բնութեանց՝
որոց բոլորն ալ անկատար են , ասոնց գոյու-
թիւնը կ'ըսեմ՝ նոյն Աստուծոյ կարողութենէն
կախումն պէտք է ունենայ , այնպէս որ այս է-
ականներն առանց անոր պիտի չը կարենան եւ ոչ մէկ
վայրկեան գոյ ըլլալ :

Փամանակ մ'ալ ուղեցի ուրիշ ճշմարտու-
թիւններ որոնելու զբաղիլ . եւ ընտրելով եր-
կրաչափներու առարկայն՝ որ յարատեւ մար-
մին մը , կամ երկայնութիւն , բարձրութիւն
կամ խորութիւն եւ տարածութիւն ունեցող ան-

հուն միջոց մ'է, եւ այս միջոցը շատ մը մասունքներու կը բաժնուի. այս մասանց իւրաքանչիւրն ալ կրնան զանազան ձեւեր եւ մեծութիւններ առնուլ, եւ ամեն կերպ շարժման եւ տեղափոխութեան ենթակայ ըլլալ, որովհետեւ երկրաչափներուն առարկայն այս բաներն են. անոնց ամենապարզ ապացուցութեանց մէկ քանին քննեցի եւ տեսայ՝ որ բոլոր մարդոցմէ այս ապացուցութեանց ընծայուած ստուգութիւնն ուրիշ բանի վրայ հիմնուած կամ հաստատուած չէ, եթէ ոչ յառաջուց տուած կանոնիս համեմատ՝ այն ապացուցութեանց բացարձակ ճշմարտութիւն ըլլալուն վրայ. զիտեցի նոյնպէս՝ թէ այս ապացոյցներուն մէջ չը գտնուիր բնաւ բան մը՝ որ զիս իրենց առարկային գոյութեան վրայ վստահացունէ. քանզի, օրինակի համար, եռանկիւն մ'ենթադրած ժամանակս, զիտեմ որոշակի թէ ասիկայ ձեւ մ'է՝ որոյ երեք անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հաւասար են, սակայն չ'զիտեմ թէ արդեօք աշխարհի մէջ եռանկիւն կոյ. մինչդեռ կատարեալ Էակին վրայ ունեցած գաղափարս քննած միջոցիս, կ'իմանամ որ իւր գոյութիւնը ճշմարիտ է, ինչպէս գոյ են նաեւ սա՛ ճշմարտութիւններն ալ՝ թէ եռանկեան մ'երեք անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հաւասար են, եւ կամ բոլորակի մ'իւրաքանչիւր կէտերը հաւասարապէս հեռի են կեդրոնէն. եւ հետեւաբար թէ՛ ինչպէս երկրաչափութեան մէջի ապացոյցներն գոյ են, այսպէս ալ եւ թերեւս ասկէց աւելի Աստուած, այն կատարեալ Էակը, գոյութիւն ունի եւ է:

Սակայն ոմանց մարդոց զԱստուած եւ նոյն իսկ իրենց հոգին ճանչնալու մէջ ենթադրած դժուարութեան պատճառն ուրիշ բան չէ, բայց միայն այս՝ որ այսպիսիներն իրենց միաքը պըն-
 փագոյնս զգալի իրաց կապած՝ չեն ուղեր ա-
 նոնցմէ վեր բարձրացունել, եւ այնչափ վար-
 ժուած են ամեն ինչ երեւակայութեամբ դիտե-
 լու (որ նիւթական իրաց վրայ խորհելու մաս-
 նաւոր եղանակ մ'է), որ անոնց կարծեաց հա-
 մեմատ կարելի չէ իմանալ այն ամեն բան՝ որ
 մեր երեւակայութեան ներքեւ չիյնար: Չայս
 կ'ակնարկեն յայտնապէս եւ այն փիլիսոփայից
 խօսքերն՝ որոնք դպրոցաց մէջ իրրեւ առած ըն-
 դունած են՝ թէ բան մը չը կրնար երթալ իմացա-
 կանութեան՝ մինչեւ որ նախապէս զգայարանք-
 ներէն չանցնի: այս դրութենէն սա կը հետեւի թէ
 Աստուծոյ եւ հոգւոյ գաղափարները չկան բնաւ.
 եւ ինձի կ'երեւի թէ զԱստուած եւ զհոգի երե-
 ւակայութեան միջոցաւ իմանալ ուղողները կը
 նմանին ճիշդ այն մարդոց՝ որք ձայն լսելու եւ
 հոտ առնլոյ համար աչքերնին դորձածել կու-
 ղեն, սա տարբերութեամբ որ տեսանելեաց ըզ-
 գայարանքը հոտոտելեաց եւ լսելեաց պէսնոյն
 առարկայից ճշմարտութեան վրայ կ'ապահովէ
 զմեզ, մինչդեռ ոչ երեւակայութիւննիս եւ ոչ
 ալ զգայութիւնք չեն կրնար որ եւ է բանի վը-
 րայ վստահացնել զմեզ, եթէ իմացողութիւնը
 չըլլայ:

Վերջապէս, եթէ գտնուին այնպիսի մար-
 դիկ՝ որք մէջ բերած պատճառներովս Աստու-
 ծոյ եւ իրենց հոգւոյ գոյութեան տակաւին չը
 հաւատան, թող քաջ գիտնան՝ որ այն ամեն բա-

ները՝ որոց գոյութեան վրայ խիստ ապահով ըլ-
 լալ կը կարծեն, ինչպէս մարմին մ'ունենալ, եւ
 թէ ասաղեր, երկիր մը եւ ուրիշ շատ մ'իրեր
 կան, ասոնք, կ'ըսեմ, այնչափ ստուգութեան
 աստիճան չունին մէջերնին, որչափ Աստուծոյ եւ
 հոգւոյ գոյութիւնը՝ որովհետեւ այս կարգի ի-
 րաց վրայ ունեցածնիս բարոյական վստահու-
 թիւն է, եւ կարծես թէ ասոնց վրայ տարա-
 կուսելու համար ցնորած ըլլալու է մարդ. սա-
 կայն երբոր խնդիրը բնազանցական ստուգու-
 թեան վրայ է, առանց անբան ըլլալու անհնար
 է ըսել՝ թէ այս ստուգութիւնը լի բովանդակ
 ապահովեալ չէ, այլ դուցէ մենք մեզէն այն-
 պէս կ'երեւակայենք, ինչպէս առանց իրօք ըլ-
 լալու կ'երեւակայենք քնոյ մէջ թէ ուրիշ մար-
 մին ունեցանք, ուրիշ արեգակ եւ ուրիշ երկիր
 տեսանք : Արովհետեւ ուսկից է որ դիտենք՝ թէ
 երազի մէջ միաք եկած խորհուրդները միշտ
 այնչափ պայծառ եւ կենդանի չըլլալուն համար
 յարթմնի եղած խորհուրդներէն սուտ են : Եւ
 թէ մեծամեծ հանճարներ որչափ ալ որ խորհր-
 դածեն այս բանիս վրայ, չեմ կարծեր որ ա-
 ռանց Աստուծոյ գոյութիւնն ընդունելու՝ կա-
 բենան այդ տարակոյսը փարատելու բաւական
 պատճառ մը տալ : Քանզի, նոյն իսկ երբեմն
 իբրեւ կանոն ընդունած սա նախադասութիւնս
 թէ ամեն պայծառապէս եւ որոշակի իմացուած
 բան բոլորովին ճշմարիտ է, Աստուծոյ գոյու-
 թեան եւ Նորա կատարելութեան վրայ հաստա-
 տուած է, որմէ կուգայ մեզ ամեն ինչ որ կայ
 մեր ներսը. ասկէ սա կը հետեւի՝ թէ մարդոց
 պայծառ եւ որոշ գաղափարները կամ ծանօ-

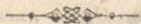

Թութիւններն իրականութիւններ եւ Աստուծմէ եկած ըլլալով՝ ճշմարիտ են : Եթէ սուտ գաղափարներ ալ ունինք՝ այն ալ շփոթ եւ մթին եզոզներն են , որոց շփոթ ըլլալուն պատճառը մեր անկատարութիւնն է միայն : Եւ ինչպէս ուղիղ բանի հակառակ է ըսել՝ թէ ճշմարտութիւն կամ կատարելութիւն ոչնչէ կուգայ , այսպէս ալ հակասական է ըսելը՝ թէ ստութիւն եւ անկատարութիւն Աստուծմէ կուգան : Բայց եթէ չը գիտնայինք որ մեր մէջ եղած ամեն իրական եւ ճշմարիտ բան կատարեալ եւ անվախճան էակէ մը յառաջ եկած է , այն ատեն սրչափ ալ պայծառ եւ որոշ ըլլային մեր գաղափարները , դարձեալ անոնց ճշմարտութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն տուող ապացոյց մը պիտի չունենայինք :

Արդ , Աստուծոյ եւ հոգւոյ ծանօթութեամբ սոյն կանոնին ստուգութիւնը գիտնալնէս վերջը՝ դիւրին է իմանալ թէ քնոյ մէջ երեւակայած ցնորքներնիս՝ արթուն եղած միջոցնիս ունեցած խորհրդոց ճշմարտութեան վրայ տարակուսելու առիթ չեն տար : Արովհետեւ եթէ պատահի որ մարդ քնացած ժամանակ խիստ որոշ գաղափար մ'ունենայ բանի մը վրայ , օրինակի համար , երբ երկրաչափ մը նոր ապացուցութիւն մը հրնարէ , իւր քունն այն ապացոյցը ճշմարիտ ըլլալէ չարդելոյր : Պէտք չէ հաւատալ՝ թէ մեր ամենէն աւելի սովորական մտլար երազները՝ որ ճիշդ մեր արտաքին զգայարանաց նման գանազան առարկայներ կը ներկայացունեն մեզ՝ նոյն գաղափարաց ճշմարտութիւնը կասկածելի կ'ընեն , ենթագրելով՝ որ այն գաղափարները շատ

անգամ կրնան խաբել զմեզ՝ նոյն իսկ արթուն
 եղած ատեննիս ալ, ինչպէս դալկահար մար-
 դիկ ամեն գոյն դեղին կը տեսնեն կամ ինչպէս
 ասողերն եւ կամ ուրիշ մարմիններ իրենց ան-
 հուն հեռաւորութեանը համար չափազանց փո-
 քըր կ'երեւան մեր աչաց : Ա երջապէս, թէ քը-
 նոյ մէջ եւ թէ արթուն եղած ատեննիս միշտ
 պէտք է մեր բանականութեան ստուգութեան
 կամ պայծառութեանը հաւատամք : Ղիտողու-
 թեան արժանի բան մ'ալ այս է որ՝ բանակա-
 նութեան ստուգութիւն կամ պայծառութիւն ըսի
 եւ ոչ թէ երեւակայութեան եւ զգայարանաց. զի
 թէպէտ խիստ պայծառ կը տեսնեմք արեգակը,
 բայց ասոր համար չեմք կրնար արեւուն մեծու-
 թիւնը ճիշդ մեր աչաց երեւցածին պէս համարել .
 գարձեալ կրնամք խիստ որոշակի երեւակայել
 այծի մարմնոյ վրայ ադուցեալ առիւծի մը գը-
 լուխ, բայց ասկէց չեմք կրնար հետեւցունել
 թէ եղջերուաքաղը գոյութիւն ունի աշխարհի
 մէջ. որովհետեւ խելքը չըսէր մեզ՝ թէ ամեն
 տեսած կամ երեւակայած բաներնիս ճշմարիտ
 են, այլ սն միայն կուսուցանէ՝ որ մեր բոլոր
 գաղափարները կամ ծանօթութիւնները պէտք
 է իրենց հիմն ունենան մի միայն ճշմարտու-
 թիւնը. զի կարելի բան չէ որ Աստուած, ան-
 սահման ճշմարիտ ու կատարեալ լակն, առանց
 ասոր նոյն գաղափարները կամ ծանօթութիւն-
 ները մեր մէջ գրած ըլլայ. եւ որովհետեւ մեր
 իմաստասիրութիւնները կամ դատումներն աւելի
 արթուն՝ քան թէ քուն եղած ատեննիս յայտնի
 եւ ստոյգ են, թէպէտ երբեմն մեր երեւակա-
 յութիւնները քնոյ մէջ աւելի զօրաւոր կ'ըլլան,

ուստի բանականութիւնը կը սորվեցունէ մեզ՝
 թէ մեր խորհուրդները մեր անկատարութեան
 սլատճառաւ բոլորովին ճշմարիտ չեն, եւ թէ
 առաւել արթուն քան թէ քուն եղած ատեննիս
 պայծառ կ'ըլլան :

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐ ՈՐԳ

Այս առաջին ճշմարտութիւններէն հետեւցուցած միւս բոլոր ճշմարտութեանց կարգը կուզէի աստանօր ցուցնել . բայց այս բանս ընելու համար հարկ պիտի ըլլայ հիմայ ուրիշ շատ մը խնդրոց վրայ ալ խօսիլ՝ որոնք գիտնոց մէջ վիճաբանութեան առարկայ եղած են . սակայն ես ալ անոնց հետ վիճաբանութեան մէջ մտնել չեմ ուզեր, աւելի լաւ կըսեպեմ անկէ հեռի կենալ . միայն պիտի յիշեմ՝ թէ ընդհանրապէս որոնք են այն խնդիրները , որպէս զի աւելի իմաստնոց թողում դատելը՝ թէ հասարակութիւնը օգուտ պիտի քաղէ , երբ մասնաւորապէս անոնց վրայ տեղեկութիւն ստանայ : Հաստատապէս միտքս դրի որ Աստուծոյ եւ հոգւոյ գոյութիւնն ապացուցանելու համար՝ իբրեւ ճշմարիտ ընտրած սկզբունքէս զատ ուրիշ սկզբունք չընդունիմ , եւ թէ իբրեւ ճշմարիտ չըհամարիմ այն բանը՝ յորում երկրաչափից ապացուցութիւններէն աւելի պայծառութիւն եւ ստուգութիւն չըտեսնեմ . սակայն կըհամարձակիմ ըսել՝ թէ ոչ միայն քիչ ժամանակի մէջ կրցայ լուծել կամ պարզել այն ամեն գլխաւոր դժուարութիւններն՝ որոց վրայ սովորաբար փիլիսոփայութեան մէջ երկայն վէճեր կ'ըլլան , այլ եւ դիտեցի մէկ քանի օրէնքներ ալ՝ զոր Աստուած այնպիսի եղանակաւ մը հաստատած է բնութեան մէջ, եւ որոց ծա-

նօթութիւններն այնպէս մը դրոշմած է մեր հոգւոյն մէջ՝ որ անոնց վրայ բաւական խորհրդածեւնէս վերջը՝ կարելի բան չէ որ կասկածիմք ու ըսեմք՝ թէ այս օրէնքներն աշխարհի վրայ գտնուած ու կատարուած ամեն իրաց մէջ ալ սլահուած չեն : Յետոյ , այս օրինաց հետեւանքը կամ կարգը նկատելով՝ յառաջագոյն ուսած կամ ուսանելու յոյս ունեցած ճշմարտութիւններէս աւելի շատ մ'օգտակար եւ հարկաւոր ճշմարտութիւններ ձեռք բերի :

Այս ճշմարտութեանց գլխաւորներն առանձին գրքի մը մէջ բացատրած եմ , բայց մէկ քանի պատճառներով չը հրատարակեցի . յիշեալ գրուածոյն վրայ լաւ ծանօթութիւն մը տալու համար՝ հոս անոր բովանդակութիւնը համառօտիւ դնեմ : Սոյն գիրքը գրելէս յառաջ , մտածեցի նիւթական իրաց բնութեան վրայ բոլոր գիտցածս անոր մէջ ամփոփել : Բայց ինչպէս նկարելչք հաստատուն մարմնոյ մը իւրաքանչիւր կողմերը պատկերի մը վրայ չկրնալով գեղեցիկս ներկայացունել , գլխաւոր կողմերէն մին կ'ընտրեն եւ զայն լուսոյ մէջ թողլով միւսներուն ալ շուք տալով՝ այնչափ մը միայն կը ցուցնեն՝ որչափ որ կարող է մարդ տեսնել անոր վրայ նայած ժամանակ , այսպէս ալ վախնալով՝ թէ մի գուցէ չը կարենամ բոլոր մտքիս մէջ եղածները սոյն գրքին մէջ դնել , որոշեցի լուսոյ վրայ ունեցած բոլոր տեղեկութիւններս ընդարձակօրէն նշանակել հոն . քիչ մ'ալ արեգական եւ հաստատուն աստեղաց վրայ խօսեցայ , պատճառն որ լոյսը գրեթէ բոլորովին ասոնցմէ կ'առնու իւր ծագումը : Երկնից վրայ՝ որովհետեւ

լոյսը մեզ կը հաղորդէ . մոլորակներու , գիսաւոր աստեղաց եւ երկրի վրայ , զի ասոնց միջոցաւ լուսոյ ցոլացումն տեղի կունենայ . եւ մասնաւորապէս երկրի մէջ գտնուած բոլոր մարմնոց վրայ , վասն զի ասոնք կամ գունաւոր են կամ թափանցիկ եւ կամ լուսաւոր . վերջապէս մարդուս վրայ , քանզի ասոնց ամենուն հանդիսատեսն է : Բայց որպէս զի այս բաները կարենամ աւելի լաւ բացատրել եւ վրայնին ըրած խորհրդածութիւններս համարձակ զուրցել , առանց զխնոց կարծիքներն ընդունելու կամ մերժելու , ուզեցի այս բոլոր աշխարհքն անոնց վիճաբանութեան թողուլ եւ նոր երկրի մը մէջ պատահելիքներուն վրայ միայն խօսիլ , եթէ , օրինակի համար , հիմա Աստուած երեւակայական միջոցներու կամ անջրպետութեանց մէջ տիեզերք մը շինելու բաւական նիւթ ստեղծէր եւ այս նիւթոյն իւրաքանչիւր մասունքներն անկարգ եւ խառն 'ի խուռն շարժման մէջ դնելով՝ բանաստեղծից նկարագրածէն աւելի խառնաշփոթ անդունդ մը կազմէր անկէ , եւ յետոյ ուրիշ բան չընէր , բայց միայն հրամայէր բնութեան՝ որ իւր հաստատած օրինաց համեմատ շարժի : Նս ալ նախ այս նիւթը նկարագրեցի եւ զայն աշխարհի մէջ գտնուած ամեն բաներէ աւելի պայծառ եւ իմանալի կերպով ներկայացուցի , 'ի բաց առեալ ուրիշ անգամ Աստուծոյ եւ հոգւոյ գոյութեան վրայ զուրցածներս . որովհետեւ դիտմամբ ենթադրեցի՝ թէ այս նիւթը փիլիսոփայից վիճաբանութեան առարկայ եղած որակութեանց եւ ձեւոց եւ ոչ մին չունէր , եւ ոչ ալ ընդհանրապէս այնպիսի բան մը՝ զոր ճանչնալը խիստ

բնական ըլլալով՝ կարելի չէ զայն չը գիտնալ
կեղծելը : Աւելին կայ . ցցուցի նաեւ թէ որոնք
են բնութեան օրէնքները . եւ իմ պատճառներս
կամ իմաստասիրութիւններս մի միայն Աստու-
ծոյ անսահման կատարելութեանց վրայ հիմնե-
լով՝ ուղեցի ցոյց տալ այն ամեն սկզբունքները՝
որոց վրայ կրնայ մարդ մասամբ իւր տարա-
կուսիլ , եւ միանգամայն ցուցնել՝ թէ ասոնք
այնպիսի սկզբունքներ են՝ որ նոյն իսկ եթէ
Աստուած շատ մ'աշխարհներ ստեղծած ըլլար ,
պիտի չը գտնուէր բնաւ երկիր մը՝ ուր այս
սկզբունքները պահուած չը լինէին : Ասկէ վեր-
ջը ցցուցի՝ թէ ինչպէս այս անդունդին նիւ-
թոյն ամենէն մեծ մասը՝ սոյն օրինաց համե-
մատ ճիշդ մեր երկնից նման կարգաւորութիւն
մը եւ յօրինուածութիւն մը պիտի առնոյր ,
եւ թէ ինչ կերպով այս նիւթոյն մասունք-
ներէն ոմանք երկիր մը , այլք մոլորակներ եւ
գիսաւոր աստղեր , ուրիշներ ալ արեգակ եւ
հաստատուն աստղեր պիտի կազմէին : Լուսոյ
վրայ երկար խօսեցայ եւ բացատրեցի՝ թէ արե-
գական եւ աստեղաց մէջ գտնուած լոյսն ինչ է ,
եւ թէ ինչպէս այս լոյսը մէկ ակնթարթի մէջ
երկնից անհուն անջրպետները կը ճեղքէ կ'անց-
նի եւ ինչ եղանակաւ մոլորակաց եւ գիսա-
ւոր աստեղաց վրայէն դէպ 'ի երկիրս կը ցո-
լանայ : Այս երկնից եւ աստեղաց գոյացու-
թեան , դրից , շարժման եւ զանազան յատկու-
թեանց վերաբերեալ շատ մը բաներ ալ յաւել-
ցուցի , այնպէս որ կարծեմ բաւական հասկցու-
ցի՝ թէ ինչ որ կայ այս աշխարհի մէջ՝ նոյնը ան-
մենայնիւ կը գտնուի նաեւ իմ նկարագրածիս մէջ

ալ : Յետոյ մասնաւորապէս երկրի վրայ խօսեցայ . ցցուցի՝ թէ ինչպէս, ենթադրելով որ Աստուած զերկիրս բազկացնող նիւթոյ մէջ բնաւ ծանրութիւն զրած չըլլայ , դարձեալ իւր բոլոր մասունքները ճիշդ դէպ 'ի կեդրոն կը դիմեն . թէ ինչպէս սոյն երկրին մակերեւութին վրայ ջուր եւ օդ գտնուելով՝ երկնից , աստեղաց եւ զլիսաւորաբար լուսնոյ զիրքն այն երկրին մէջ ճիշդ մեր երկրին ծովերուն մէջ տեղի ունեցածին նման մակընթացութիւն եւ տեղատուութիւն , եւ արեւելքէն դէպ յարեւմուտս օդոյ եւ ջրոյ ընթացք մը կը պատճառէ , զոր օրինակ կը տեսնուի արեւադարձներու մէջ . թէ ինչպէս լեռները , ծովերը , աղբիւրներն ու գետերը բնականաբար պիտի կրնային կազմուիլ այն երկրին մէջ , գետնափորներու մէջ մետաղներ գտնուիլ , դաշտերու մէջ տունկեր աճիլ եւ ընդհանրապէս ամեն բազադրեալ մարմին ձեւանալ . եւ որովհետեւ աստղերէն վերջը կրակը միայն կայ լուսատու , բացատրեցի՝ թէ ինչ է իւր բնութիւնը , ինչպէս յառաջ կուգայ , կ'արծարծի , մերթ առանց լուսոյ ջեմութիւն եւ մերթ առանց ջերմութեան լոյս կուսենայ , ինչպէս այլ եւ այլ մարմնոց գանազան գոյներ եւ տարրեր հանգամանքներ կուտայ , մարմիններէն մէկ քանին կը հալեցնէ եւ ուրիշները կը կարծրացունէ , կ'սպառէ եւ մոխիր կը դարձունէ . վերջապէս , թէ՛ ինչ եղանակաւ այս մոխիրները՝ սոսկ կրակի զօրութեամբ ապակի կ'ըլլան . եւ զի մոխրոց ապակւոյ դառնալը բնութեան մէջ տեսնուած միւս ամեն բաներէն դարմանալի երեւցաւ ինձ , անոր համար աւելի զայն

նկարագրել ուղեցի :

Սակայն այս ամեն զուրյաճներէս՝ հե-
տեւդունել չեմ ուզեր՝ թէ աշխարհ իմ ենթա-
դրածիս սէս ստեղծուած է, որովհետեւ խիստ
հաւանական է որ Աստուած 'ի սկզբան զայն
այնպէս կազմած ըլլայ, ինչպէս որ պէտք էր ըլ-
լալ . բայց սն ճշմարիտ է եւ գրեթէ բոլոր աս-
տուածաբաններէն հաւասարապէս ընդունուած
կարծիք մ'է՝ թէ Աստուած ճիշդ այն գործողու-
թեամբ զաշխարհ կը պահպանէ՝ որով որ զայն
ստեղծած է, այնպէս որ եթէ Աստուած 'ի ըս-
կըզբան սոսկ անդունդի մը կերպարանք տուած
ըլլար այս աշխարհի եւ մի միայն բնութեան
օրէնքները հաստատելով, հրամայէր անոր՝ որ-
պէս զի գործէ այն եղանակաւ ինչպէս որ սո-
վոր է գործել, կրնամք առանց արարչութեան
հրաշալիքն ուրանալու, հաւատալ՝ թէ լոկ ա-
սով նիւթական ամեն ինչ ժամանակ անցնելով
պիտի կրնար ըլլալ այնպէս, ինչպէս որ հիմայ
կը տեսնեմք . եւ այս իրաց բնութիւնն աւելի
դիւրաւ պիտի իմանամք երբ ասոնք հետզհետէ
յառաջ եկած՝ քան ամենքն 'ի միասին եղած հա-
մարիմք :

Անկենդան մարմնոց եւ տնկոց նկարագրու-
թենէն անցայ կենդանեաց եւ մասնաւորապէս
մարդոց նկարագրին : Բայց որովհետեւ տակա-
ւին ասոնց վրայ վայելուչ ոճով մը խօսելու բա-
ւականութիւն չունէի, ըսել կուզեմ՝ չէի կըր-
նար դեռ անոնց արդիւնքները պատճառնե-
րով ցուցնել եւ յայտնել՝ թէ բնութիւնն ինչ
կերպով եւ ինչ տեսակ սերմերով յառաջ կը
բերէ զանոնք, հերթք սեպեցի ենթադրել միայն՝

թէ Աստուած մարդուս մարմինը ճիշդ մեր մարմնոց նման կաղմակերպած է՝ թէ իւր անդամոց արտաքին ձեւոյն կամ կերպարանաց եւ թէ իւր գործարանաց ներքին կարգաւորութեան կողմանէ . իմ նկարագրած նիւթէս զատ երբէք ուրիշ նիւթ գործածած չէ զայն ստեղծելու համար, եւ 'ի սկզբան անոր մէջ բանական հոգի մը դրած չէ, ոչ ալ մարմնոյն իբրեւ զգայական եւ աճեցուն հոգի ծառայող մէկ ուրիշ բան մը, այլ իւր սրտին մէջ անլոյս հուր մ'արծարծած է, զոր արդէն բացատրեցի . ուրիշ բնութիւն տուած չէ՝ բայց այն միայն՝ որ չորնալէ առաջ ժողովուած եւ սլահուած խոտերը կը տաքցունէ, եւ կամ հնձանի մէջ մնացած նոր գինին կ'եռացունէ . վասն զի այս մարմնոյն մէջ տեղի ունեցած գործողութիւնները քննած ատենս, գտայ անոր մէջ այն ամեն գործողութիւնները՝ որք կրնան կատարուիլ 'ի մեզ առանց մեր անոնց վրայ խորհելուն եւ հետեւաբար առանց մեր հողւոյն անոնց նպաստելու, որ մարմնէն որոշ է, եւ որոյ բնութիւնը խորհիլ միայն է . այս գործողութիւնքն 'ի մեզ եւ յանասունս մի եւ նոյնն ըլլալով, կրնամք ըսել՝ թէ յայսմ անբան կենդանիք մեզ նման են . իսկ այն գործողութիւնները՝ որք խորհուրդէ միայն կախումն ունին, բացարձակապէս մարդոց կը վերաբերին . այս ամեն գործողութիւններն ալ մարդկային մարմնոյն մէջ գտայ, երբ ենթադրեցի՝ թէ Աստուած բանական հոգի մ'ստեղծած եւ զայն սոյն մարմնոյն հետ միացուցած է ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ նկարագրած եմ .

Բայց որպէս զի իմանաք՝ թէ ինչպէս խօ-

սած^ե եւմ այս նիւթոյն վրայ, կուղեմ հոս բացա-
 տրել սրտին եւ շնչերակաց շարժումը՝ որ կեն-
 դանեաց մէջ տեսնուած ընդհանուր եւ առաջին
 բանն ըլլալով՝ կրնայ մարդ ասով դիւրաւ միւս
 բոլոր շարժմանց վրայ տեղեկութիւն ստանալ .
 եւ որպէս զի առանց դժուարութեան ըսելիք-
 ներս հասկնաք, կը խնդրեմ՝ որ անդամազըն-
 նութեան հմուտ չեղողները սոյն գրուածքը կար-
 դալէ յառաջ թողեր ունեցող մեծ կենդանւոյ
 մը սիրտն աչքերնուն առջեւ կտրել տան (զի
 կենդանւոյն սիրտը՝ մարդուս սրտին ամենամերձ
 նմանութիւն ունի) եւ անոր երկու խոռոչները
 տեսնեն . նախ աջ խոռոչը՝ որուն մէջ կը բաց-
 ցուին երկու մեծ երակներ . ներքեւն՝ որ ար-
 եան գլխաւոր ընդունարանն եւ գրեթէ ծառոյն
 բունն է՝ որոյ ստեղունքն են մարմնոյն մէջ դրս-
 նուած միւս բոլոր երակները . Նոտեմէ՝ որ իւր
 ծաղումն սրտէն առնլով՝ ուղղակի թողերուն
 մէջ կը մտնէ եւ հոն ամենուրեք տարածեալ շատ
 մը ճիւղերու կը բաժնուի . երկրորդ՝ ձախ խո-
 ռոչը՝ որուն մէջ կը բացուին միջին մեծութեամբ
 երկու թողային երակներ՝ որոնք թողերէն ել-
 նելով ձախ սրտին մէջ կուղան կը բացուին, եւ
 մայրեալ (aorte) որ սրտէն ելնելով մարմնոյն
 ամեն կողմերը ճիւղեր կ'արձակէ : Անդամազըն-
 նութեան անհմուտ անձանց թող ցուցուին նա-
 եւ այն մետասան փոքրիկ մաշկերն ալ, որոնք
 իրբեւ դոնակներ սրտին երկու խոռոչներուն
 մէջ գտնուած չորս ծակերը կը բանան եւ կը գո-
 ցեն . այս մաշկերուն երեքը ներդարունին մուտ-
 քին վրայ այնպէս մը զետեղուած են՝ որք թէ-
 եւ ներդարունին մեջ պարունակեալ արիւնը չը

կրնան սրտին աջ խոռոչին մէջ հոսելէ արգելուլ, գէթ չեն թողուր որ այս արիւնն անկէ, այսինքն աջ խոռոչէն ելնէ . երեքը թոքերակաց մուտքին վրայ, որք բոլորովին վերիններուն հակառակ դետեղուած ըլլալով՝ թող կուտան որ այս խոռոչին մէջ եղած արիւնը թոքերուն մէջ հոսի, իսկ թոքոց մէջ գտնուած արիւնը վերստին նոյն խոռոչը դառնալէ կ'արգելուն . ուրիշ երկուք ալ ներդային թոքերակին մուտքին վրայ, որոնք թոքոց արեան դէպ ՚ի սրտին ձախ խոռոչը հոսելու արգելք չեն ըլլար, բայց ետ դառնալէ կ'արգիլեն . մնացած երեքն ալ մայրերակին մուտքին վրայ, որք թոյլ կուտան այս երակին սրտէն ելնելու, բայց հոն վերադառնալէ կ'արգելուն . այս մաշկերուն թուոյն ուրիշ պատճառներ փնտռելու հարկ չկայ . սն միայն պէտք է գիտնալ՝ որ ներդային թոքերակը ձուածեւ բացուածք մ'ունենալով՝ գտնուած տեղւոյն պատճառաւ կրնայ երկու պարուտակներու հետ դիւրաւ գոցուիլ, մինչդեռ միւսներն ալ գնդաձեւ ըլլալով՝ երեքին հետ մէկտեղ կրնան փակուիլ : Աւ որ աւելին է, կուղեմ որ ամբողջնութիւն չը գիտցողները դիտեն դարձեալ թէ մայրերակն եւ թոքերակը ներդաբունէն եւ ներդային թոքերակէն աւելի կարծր եւ հաստատուն քաղաղրութիւն մ'ունին . եւ այս վերջին երկուքը տակաւին սրտին մէջ չը մտած կ'ընդլայնին եւ սրտին բլթակներ կոչուած երկու պարկերը կը կազմեն, որոնք սրտին հետ մի եւ նոյն կազմն ունին, եւ դարձեալ թէ միշտ աւելի ջերմութիւն կայ սրտին քան մարմնոյն միւս մասանց մէջ, եւ վերջապէս, այս ջեր-

մութեան պատճառաւ սրտին խոռոչներուն մէջ կաթիլ մ'արիւն հոսած ատեն անմիջապէս նոյն խոռոչը կ'ուռի եւ կ'ընդարձակի, ինչպէս կ'ընեն ընդհանրապէս ամեն հեղուկ, երբ դանոնք կաթիլ կաթիլ տաք անօթի մը մէջ լեցունենք* :

Հիմայ ալ սրտին շարժումը բացատրեմ : Երբ սրտին խոռոչներն արիւնով լեցուն չըլլան, հարկաւորաբար ներդարունէն՝ աջ խոռոչին, եւ ներդային թոքերակէն ալ ձախ խոռոչին մէջ արիւն կը հոսի . որովհետեւ այս երկու խորշերը միշտ արիւնով լի են, եւ թէ իրենց դէպ 'ի սիրտն հայող ծակերը չեն կրնար այս ատեն դոցուիլ . բայց սրտի խոռոչներէն իւրաքանչիւրին մէջ մէկ մէկ կաթիլ արիւն թափուելուն պէս, իսկոյն այս արեան կայլակները՝ որոնք այն ծակերուն՝ ուսկից պիտի անցնին՝ խիստ

* Տէքարդ իր ժամանակի անդամազննութեան համեմատ բացատրած է արեան՝ երակաց մէջ շրջան առնելոյ դրութիւնը . արդի անդամազննութիւնը՝ որ թիստ յառաջագիմած է, յիշեալ դրութեան վրայ հետեւեալ կերպով կը խօսի :

Ներդաբուն ըտուած երակը սրտին մէջ բացուած տեղը մաշկեղէն դռնակ մ'ունի . ոյս մաշկեղէն դռնակն այնպիսի դիրք մ'ունի, որ դրսի կողմէն դէպ 'ի սիրտը կը բացուի արիւնը հոն լեցնելու համար . բայց ներսէն դէպ 'ի դուրս չը կրնար բացուիլ, որպէս զի արիւնն եկած կողմը դառնայլէ արգելու : Նմանօրինակ մաշկեղէն դռնակ մ'ալ թոքերակաց սրտէն ելած տեղը կը գտնուի, եւ այնպիսի դիրք մ'ունի՝ որ ներսէն դէպ 'ի դուրս կը բացուի արիւնը սրտէն թոքերուն մէջ փոխանցելու համար . սակայն դրսէն դէպ 'ի ներս չը կրնար բացուիլ, որով դուրս ելած արիւնը դէպ 'ի ներս չը կրնար դառնալ : Նոյնպէս մաշկեղէն դռնակ մ'ալ ներդային թոքերակաց ձախ սրտին մէջ բացուած տեղը կը գտնուի, որուն դիրքը բնականաբար կը պահանջէ՝ որ դրսէն դէպ 'ի ներս բացուի, թոք-

ընդարձակ եւ լայն ըլլալուն եւ այն երակաց՝
որոց մէջէն կը հոսին՝ չափազանց արիւն պա-
րունակելնուն համար թանձր եւ խոշոր կ'ըլլան,
սրտին ջերմութենէն կ'անգայտանան ու կը տա-
րածուին . այս կերպով ամբողջ սիրտն ուռեցը-
նելով՝ երկու խորշերուն մուտքին վրայ գըտ-
նուած հինգ փոքրիկ դռնակները կը մղեն եւ կը
փակեն . ասով չեն թողուր որ սրտին մէջ ու-
րիշ նոր արիւն գայ , եւ աւելի եւս անօսրա-
նալով՝ միւս երկու խորշերուն մուտքին վրայ
գտնուած վեց փոքրիկ դռնակները կը մղեն եւ
կը բանան , որով թոքերակաց եւ մայրերակին
բոլոր ճիւղերը կ'ուռեցնեն , գրեթէ այն վայր-
կենին՝ երբ արիւնն երթալէն անմիջապէս ետքը
սրտի այտումը կ'իջնայ . նոյնը կ'ընեն շնչերակ-
ներն ալ իրենց մէջ թափուած արեան պաղելուն
սլտտճառաւ . վեց փոքրիկ դռնակներնին կը փակու-
ւին եւ ներդաբունին ու թոքերակաց հինգ դըռ-
նակներն ալ բացուելով՝ արեան ուրիշ երկու
կաթիլ ալ կը հոսին , որոնք ճիշդ առաջնոց նը-
ման դարձեալ սիրտն ու շնչերակները կ'ուռե-

բերէն եկած արիւնը սրտին մէջ անցունելու համար . իսկ
ներսէն դէպ 'ի դուրս չը կրնար բացուիլ , որպէս զի
սրտին մէջ լեցուած արիւնը կրկին թոքերուն մէջ չեր-
թայ : Մաշկեղէն դռնակ մ'ալ մայրերակին ծնունդ առած
տեղը կը գտնուի . այս դռնակը բազդատմամբ առաջնոց ,
աւելի կարծր եւ աւելի դիմացկուն է , որուն ուղղութիւ-
նը ներսէն դէպ 'ի դուրս կը բացուի , մինչդեռ դրսէն դէպ
'ի ներս բացուելու արգելք կայ , անանկ որ մարմնոյն ամեն
կողմերէն սրտին մէջ լեցուած արիւնը թոքերուն մէջ մնա-
րուելնէն զկնի կրկին մարմնոյն մէջ դառնալու համար մոյ-
րերակին մէջ կ'անցնի , բայց մայրերակէն կրկին սիրտը չը
դառնար :

ցնեն . եւ որովհետեւ այսպէս սրտին մէջ հոսող արիւնը քլեակ կոչուած երկու պարկերէն կ'անցնի , սակէ կը հետեւի՝ որ ասոնք սրտին հակառակ շարժում մ'ունին . ուստի երբ սիրտը կ'ուռի , այս պարկերուն այտումն ալ կ'իջնայ : Սակայն որպէս զի չափաբերական ասպացուցութեանց զօրութիւնը չը գիտցող եւ ստոյգ պատճառները՝ հաւանականներէն չը կրցող զանազանող մարդիկ առանց քննութեան այս ըսածներս չուրանան , կուզեմ իմացունել այնպիսեաց՝ թէ այս բացատրուած շարժումը հարկաւորաբար յառաջ կուգայ գործարանաց կարգաւորութենէն՝ որ աչօք կրնայ տեսնուիլ սրտին մէջ , եւ սրտին ջերմութենէ՝ զոր կ'զգամք մեր մատանց ծայրերովն , եւ արեան բնութենէն՝ զոր 'ի փորձոյ կրնամք սովորիլ , ինչպէս որ ժամացուցի մը շարժումն ալ իւր կշռոցներուն եւ ճախարակաց ձեւէն , զիրքէն եւ զօրութենէն կախումն ունի* :

Բայց եթէ հարցուի՝ թէ ինչպէս նետարդից մէջի արիւնը չսպառիր քանի որ շարունակ դէպ 'ի սիրտը կը հոսի , եւ թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ շնչերակները բոլորովին արեամբ չեն լեցուիր ,

* Տեքարդ սրտի շարժումն իւր դարու անդամազըննութեան համեմատ բացատրած է . արդի անդամազննիչք սրտի շարժման վրայ հետեւեալ բացատրութիւնը կ'ուտան :
Սիրտը , կ'ըսեն , ինչպէս որ ամենուն յայտնի է , շարունակ կը շարժի , այսինքն , կը կծկուի եւ կը թուլնայ միանգամայն . այս երկու գործողութիւններն ալ միշտ կը կատարուին . սակայն սրտին ամեն մէկ մասերն ալ հաւասարապէս չեն կծկուիր եւ թուլնար , այլ վերի երկու բլթակները կծկուած ատեն , ստորին խորշերը կը թուլանան , եւ խորշերը կծկուած ատեն , բլթակները կը թուլանան . սակէ կ'իմացուի՝ թէ բլթակները կծկուած ատեն՝ մէջերնին

քանի որ սրտէն ելնող ամեն արիւն դէպ 'ի շըն-
 չերակները կը դիմեն. այս հարցման պատասխա-
 նելու համար ուրիշ ըսելիք չունիմ, բայց միայն
 ինչ որ արդէն Անդղիացի բժիշկ մը դրած է,
 որ մեծ դովութեան արժանի է սոյն խնդիրը
 պարզելուն համար. զի առաջին անգամ ասի-
 կայ սովորեցուց՝ թէ շնչերակաց վերջին ծայրե-
 րը բաղմամբիւ մազանման երակներ կան՝ ուսկից
 շնչերակաց սրտէն ընդունած արիւնը նեարդից
 փոքրիկ ճիւղերուն մէջ կը մտնէ, եւ ապա ան-
 ախ վերստին դէպ 'ի սիրտը կ'երթայ. արեան
 այս ընթացքը մշտնջենաւոր չըջան մ'է: Ասի-
 կայ խիստ գեղեցիկ կ'ապացուցանէ նոյն բժիշ-
 կը վիրաբուժից սովորական փորձով, որք ար-
 բիւն առնուլ ուղած տեղերնէն բաւական վեր
 բազուկը կապելով՝ այնպէս մը կ'ընեն որ ար-
 իւնն այս ատեն աւելի առատ կը հոսի երակէն
 քան երբ բազուկը կապուած չըլլար. բոլորովին
 ասոր հակառակը կը պատահի՝ եթէ բազուկը
 ձեռաց եւ արիւն առնլոյ տեղէն վար եւ կամ

արիւն պարունակած ըլլալով՝ նոյնը խորշերուն մէջ մղել կու-
 ղեն, մինչդեռ սոյն ատեն խորշերը պարապ կ'ըլլան. բլթա-
 կաց արիւնը խորշերուն մէջ հոսելէ յետոյ՝ անմըք եւս կ'սկի-
 սին կծկուիլ իրենց պարունակած արիւնն երակաց մէջ փոխան-
 ցելու համար (աջ սրտէն թոքերակաց մէջ, ձախ սրտէն
 ալ մայրերակաց մէջ): Բլթակները թուլացած ատեն
 մարմնոյն ամեն կողմերէն եկած արիւնը կ'սկսին իրենց մէջ
 բնդունիլ. (աջ սիրտը ներդաբուններէն կ'ընդունի, ձախ
 սիրտն ալ ներդային թոքերակներէն) և յետոյ զայն կրկին
 խորշերուն մէջ կ'անցունեն: Այսպէս ահա՛ արիւնը սրտին
 մղման զօրութեամբ մէկ կողմանէ մարմնոյն բոլորափքը կը
 տարածուի իւր սլաշտօնը կատարելու, միւս կողմանէ կըր-
 կին կը վերադառնայ մաքրուելու համար. այս է սրտին
 շարժումը:

եթէ խիստ վեր կապուած ըլլայ . որովհետեւ
 յայտնի է՝ թէ չափաւոր կերպով պնդեալ կապը՝
 թէպէտ տակաւին բազկայ մէջ դասնուած ար-
 եան երակներու միջոցաւ դէպ 'ի սիրան եր-
 թալ չը թողուր , բայց ասով չը կրնար ալ ար-
 քելուլ՝ որ շնչերակայ ձեռօքնոր արիւն չը դայ
 բազկայ մէջ . պատճառն որ՝ շնչերակներն երակ-
 ներէն վար զետեղուած եւ մաշկերնին ալ աւե-
 լի կարծր ըլլալով՝ դժուարաւ՝ կը ճնշուին , եւ
 թէ սրտէն եկած արիւնն աւելի շնչերակայ մի-
 ջոցաւ դէպ 'ի ձեռքն հոսելու՝ քան թէ անտի
 նեարդից ձեռօք դէպ 'ի սիրաը վերադառնալու
 ընդունակ է : Եւ որովհետեւ արեան շրջանը
 մասնաւոր երակի մը մէջ կը դադրի , բայց ճիւ-
 ղերու միջոցաւ կրնայ դարձեալ իւր շրջանը
 շարունակել գլխաւոր երակայ հետ անուղղա-
 կի յարաբերութեամբ , հետեւաբար կրնայ դէպ
 'ի սիրաը կրկին իւր ճամբան ձեռք առնուլ : Յի-
 շեալ բժիշկն արեան շրջանի համար զուրցած-
 ներն ալ խիստ լաւ կ'ապացուցանէ այն մէկ
 քանի մաշկերու կամ պարուտակներու միջո-
 ցաւ՝ որոնք երակայ մէջ զանազան տեղեր այն-
 պէս մը կարգաւորուած են՝ որ թոյլ չեն տար
 որ վեր ելնելիք արիւնը ծանրութեան օրինաց
 հնազանդելով վար թափի , բայց կը թողուն որ
 արիւնն իւր բնական ընթացքը շարունակէ , այ-
 սինքն , վարէն դէպ 'ի վեր . նա մանաւանդ այն
 փորձով , որ կը ցուցնէ՝ թէ մարմնոյ մէջ գըտ-
 նուած բոլոր արիւնը կտրուած շնչերակի մը
 միջոցաւ կրնայ խիստ քիչ ժամանակի մէջ սպա-
 ոիլ նոյն իսկ այն պտեն՝ երբ սրտին խիստ մօ-
 տերէն նոյն շնչերակը պնդաղոյնս կապուի եւ այս

հանգուցին ու սրտին մէջ տեղէն կտրուի, այնպէս որ մտածելու պատճառ չը մնայ բնաւ՝ թէ անկէ ելած արիւնը վերստին յետս կը դառնայ :

Սակայն կան տակաւին ուրիշ շատ բաներ, որք յայտնի կը ցուցնեն՝ թէ արեան այս շարժման բուն կամ ստոյգ պատճառն իրօք քիչ մը վերը զուրցածնիս է . որովհետեւ նախապէս երակներէն եւ շնչերակներէն ելնող արեան մէջ տեսնուած տարբերութեան միակ պատճառն այս է՝ որ արիւնը սրտին մէջէն անցած ժամանակ անօսրանալով եւ զտուելով՝ աւելի նուրբ եւ աւելի մաքուր կ'ըլլայ . սրտէն ելնելէն անմիջապէս ետքն ալ՝ որ ստեն շնչերակներուն մէջ կը գտնուի, այնչափ ջերմութիւն կ'ունենայ որչափ չունէր շնչերակաց մէջ մտնելէ յառաջ, այն է երակաց մէջ եղած ժամանակ . եւ եթէ լաւ ու շաղբութիւն ընենք, պիտի տեսնեմք՝ որ այս տարբերութիւնն աւելի սրտին մօտերը զգալի կ'ըլլայ քան սրտէն շատ մը հեռաւոր տեղեաց մէջ : Գարձեալ թոքերակն ու մայրերակը բաղկացունող մաշկերուն պնդութիւնն ալ բաւական կը ցուցնէ՝ թէ արիւնն աւելի ուժգին այս պարուտակներուն քան երակաց կը բախուի : Եւ ինչո՞ւ սրտին ձախ խողովն ու մայրերակը՝ թոքերակէն եւ սրտի աջ խողովէն առաւել ընդարձակ եւ լայն է . որովհետեւ ներդային թոքերակին արիւնը սրտէն ելնելէն վերջը թոքերուն մէջ հոսելով անմիջապէս ներդաբունէն եկող արիւնէն աւելի նուրբ եւ դիւրաւ ու զօրեղապէս կ'անդայտանայ : Եւ բժիշկներն երակի թընդիւնը զննելով՝ անոր համար մարդուս հիւանդ կամ առողջ ըլլալը կ'իմանան, փսն զի գիտեն՝

թէ արիւնը փոփոխութեան ենթարկուելուն չափով՝ սրտին ջերմութեան պատճառաւ առաջուրնէ աւելի նուազ կամ առաւել դօրաւոր կերպով եւ շատ կամ քիչ արագութեամբ կ'անօսրանայ : Եւ եթէ այս ջերմութեան մեր մարմնոյն միւս անդամոց հաղորդուելուն եղանակը քննեմք , պիտի խոստովանիմք՝ թէ ասիկայ ուրիշ բան չէ , բայց միայն արեան սրտին մէջ ջերմանալով անտի մարմնոյն իւրաքանչիւր մասանց մէջ տարածուիլը . այս է ահա պատճառը՝ որ մարդ իւր մարմնոյն մասանց ոմանց մէջէն արիւն հանած ատեն անմիջապէս ջերմութիւնն ալ կ'երթայ , եւ թէ եւ սիրտը կրակէ աւելի տաքութիւն ունենայ , դարձեալ ոտքերն ու ձեռքերը պիտի չը կարենայ ջեռուցանել , եթէ շարունակ անոնց մէջ նոր արիւն չը զրկէ : Գիտեմք նաեւ՝ թէ շրջառութեամբ թոքերուն մէջ հարկաւոր եղած օդը կը մտնէ , որպէս զի սրտին մէջ անօսրացած եւ շոգիացած արիւնը թոքերուն մէջ դալով՝ կարենայ թանձրանալ եւ վերստին ձախ խոռոչին մէջ չը հոսած դարձեալ յարիւն փոխարկուիլ , առանց որոյ սրտին մէջ եղած հրոյ կամ ջերմութեան իբրեւ սնունդ պիտի չը կըրնար ծառայել այս արիւնը . ասիկայ ճշմարտ է , որովհետեւ կը տեսնեմք՝ որ թոք չունեցող կենդանեաց սրտին խոռոչն ալ մէկէ աւելի չէ , եւ թէ աղայք տակաւին մօրերնուն արգանդին մէջ գտնուած ժամանակ թոքերու պէտք չունենալով՝ անոնց սրտին երկու մասանց մէջ տեղը ծակ մը կայ՝ ուսկից արիւնն ուղղակի միւսին մէջ կը հոսի առանց թոքերուն մէջ շրջան ընելու : Գարձեալ կերակուրներն ինչպէս պիտի կըր

նային խմորուիլ եւ լուծուիլ ստամոքսին մէջ ,
 եթէ ակրտը շնչերակաց միջոցաւ ստամոքսին մէջ
 ջերմութիւնն եւ միանդամայն կերակրոց մարսո-
 ղութեանն նպաստող արեան ամենէն աւելի լոյծ
 մասերէն մէկ քանինն հոն չը դրկէր : Նաեւ մեծ
 դիւրութեամբ պիտի ճանչնամք այս կերակրոց
 հիւթին կամ հեղուկին արեան փոխուելու գոր-
 ծողութիւնը , երբ դիտեմք՝ որ այս հեղուկն ա-
 մենն օր սրտին մէջ բիւրաւոր շրջաններ ընելով
 բոլորովին կը գտուի : Մարմնոյն մէջ գտնուած
 զանազան հեղուկներուն ինչպէս կազմուիլը բա-
 ցատրելու համար միայն սաչափ մ'ըսենք՝ որ
 այն զօրութիւնը՝ որով արիւնն անօսրանալով՝
 սրտէն շնչերակաց ծայրերը կը հոսի , արեան մի-
 քանի մասերն անդամոց ոմանց մէջ կը տանի ,
 եւ յառաջուց հոն գտնուած արիւնն ալ անկէ
 դուրս կը մղէ : արեան այս մասունքները՝ ի-
 բենց առջեւն ելած մորթային ծակոտեաց դրից ,
 ձեւոյն եւ փոքրիութեան համեմատ , ոմանք
 մարմնոյն այս եւ ոմանք այն կողմը կ'երթան կը
 տարածուին , ճիշդ այնպէս , ինչպէս որ վրայ-
 նին զանազան ծակեր ունեցող ճոյրները իրար-
 մէ տարբեր հատերը կը զատեն : Ա'երջապէս, այս
 ամենուն մէջ աւելի զարմանալին կենսական զօ-
 րութիւնն է , որ ամենանուրբ հողմոյ կամ թա-
 փանցիկ բոցոյ նման , շարունակ յորդութեամբ
 սրտէն դէպ ուղեղն ելնելով , անկէ ջղերուն մի-
 ջոցաւ դնդերաց մէջ կ'երթայ եւ մարմնոյ բո-
 լոր անդամները կը շարժէ : Արեան ամենէն զօ-
 րաւոր մասանց կենսական զօրութիւնը յառաջ
 բերելուն եւ դէպ ուղեղն երթալուն քան մար-
 մնոյն ուրիշ մէկ կողմը տարածուելուն պատ-

Ճառն այս է՝ որ նոյն կենսական զօրութիւնն ուղեղը տանող շնչերակները միւս շնչերակներէն աւելի ուղիղ գծով մը սրտէն հոն կ'երթան. եւ ինչպէս մեքենական օրինօք, որ բնութեան օրինաց հետ նոյն է, երբ շատ մ'իրեր միատեղ դէպ 'ի մէկ կողմ շարժելու ըլլան ամենուն համար ալ տեղ չը գտնուիր, այսպէս ալ երբ սըրտին ձախ խոռոչէն ելնող արեան մասունքները դէպ ուղեղը մղուին, զօրաւոր մասունքները տկարները կը վսնեն, որով եւ միայն իրենք ուղեղը կ'երթան* :

Այս ամենը մանրամասնաբար բացատրած եմ այն գրքին մէջ՝ զոր երբեմն հրատարակել

* Գործոյ հեղինակը կենսական զօրութեան վրայ կատարեալ գաղափար չունենալով՝ այնչափ ճիշդ բացատրած չէ. արդի անդամազննութեան հմուտ անձինք հետեւեալ կերպով կը խօսին այս նիւթոյն վրայ :

Կենսական զօրութիւնն ուղեղէն ծնունդ կ'առնու. իւր գիւրջովն և հրաշալի կազմակերպութեամբը՝ գործարանաց վրայ անընդհատ կը ներգործէ : Ուղեղը, որ է կեդրոն կենսականութեան, մարմնոյն ամենէն բարձր տեղը կեցած և իւր սակրեղէն սկաւառակին մէջ ամփոփուած ըլլալով, մարմնոյն մէջ գտնուած ամեն գործարանաց հետ կամ ուղղակի և կամ անուղղակի յարաբերութիւններ ունի և ջիղ բուռած թիւերով անոնց հետ կապուած է, որոնք երկու տեսակ ըլլալով, մին զգացողութեան կը ծառայէ, միւսըն ալ շարժման : Այսպէս ահա՝ երբ մարմնոյն որ և է մէկ մասն արտաքին առարկայից զօրութենէն դրգուելի, այն առարկայից տպաւորութիւնը նոյն մասին մէջ գտնուած զգացողական ջղերն ընդունելով՝ զայն ուղղակի ուղեղը կը տանին, ուր մարդկային մտաց տակաւին անձանօթ մտացած գործողութիւնը կատարուելով՝ ուղեղը կ'զգայ և պէտք եղած գործողութիւնը կատարուելու համար շարժման ծաւալող ջղերուն գործելու հրաման կ'ընէ : Բայց թէ ի՞նչ

կ'ուղէի : Անոր մէջ ցցուցած էի նաեւ թէ մարդկային մարմնոյ զնդերք եւ ջիւք ինչ կազմակերպութիւն պէտք է ունենան , որպէս զի իրենց մէջ գտնուած կենսական զօրութիւնները նորա անդամները կարենան շարժել , ինչպէս մարդոց գլուխները կտրուելէ քիչ մը վերջն ալ տակաւին կը շարժին եւ գետինը կը խածնեն իրենց ծամելեօք , թէպէտ կենդանի չեն . թէ արթնութիւն , քուն եւ երազ պատճառուելու համար ինչ փոփոխութիւններ աեղի կ'ունենան ուղեղին մէջ . լոյս , ձայն , հոտ , ճաշակ , ջերմութիւն եւ արտաքին առարկայից ազդեցութիւններն ինչպէս զգայարանաց միջոցաւ պանազան գաղափարներ կը տպաւորեն ուղեղին

պէս այս բոլոր գործողութիւնները յանգէտս կը կատարուին մեր մէջ . անշուշտ թէ' ուղեղին եւ թէ' իւր ջրաց ներքին կազմակերպութեան մէջ հարկաւ այս գործողութիւնը կատարող ծածուկ բան մը գտնուելու է . շատերն այս գաղտնեաց խորը թափանցել ուզելով բնդ երկար աշխատեցան , եւ միայն սա' կարծիքը կրցան յառաջ բերել' թէ ջրային գրութեան մէջ անտեսանելի հեղուկ մը կը գտնուի , որուն շարժողութեան մտնելէն է' որ այս բոլոր գործողութիւնք կը կատարուին : Ուղեղին այս փափուկ գործողութիւնը կատարուելու համար , պէտք է որ սիրտ ըսուած արեան կեդրոնի գործարանին հետ ալ անընդհատ յարաբերութեան մէջ ըլլայ , այսինքն , ուղեղը շարունակ կենսական զօրութիւն հաղորդէ սրտին , որով շարժելու կարող ըլլայ սիրտը , սիրտն ալ փոխադարձաբար պէտք է արիւն ղրկէ ուղեղին , այնպիսի հեղուկ մը' որ իւր անընդհատ ներկայութեամբ անոր փափուկ կաղմը գրգռելով կենդանացունէ զայն : Ըսել է' թէ կենսականութիւն ըսուած մեծ գործողութիւնն ոչ միայն ուղեղին յատուկ է , այլ սիրտն ալ մեծ գեր կը խաղայ սոյն գործողութեան մէջ : Աւելցո՛ւր

վրայ • Ինչպէս քաղց , ծարաւ եւ ուրիշ կիրք
 ուղեղին կ'ազդուին : Սէ Ինչպէս որ հողին իւր ըն-
 դունած գաղափարները յիշողութեան ձեռօք
 կը պահէ , եւ երեւակայութեամբ զանազան փո-
 խակերպութեանց կ'ենթարկէ եւ անոնցմէ ու-
 րիշ նոր նոր գաղափարներ կը կազմէ , այսպէս
 ալ ուղեղի միջոցաւ կենսական զօրութիւնները
 դնդերաց բաշխելով՝ մարմնոյ անդամներն անոր
 զգայարանաց ներկայացած առարկայից եւ իւր
 (հոգւոյն) մէջ գտնուած ներքին կրից համե-
 մատ տարբեր կերպերով կը շարժէ , առանց կա-
 մաց միջամտելուն : Այս իրողութիւնը բնաւ
 տարօրինակ չ'երեւիր անոնց՝ որք գիտնալով թէ
 մարդկային հնարագիտութիւնն իւրաքանչիւր
 կենդանւոյ մարմնոյն մէջ գտնուած ոսկերաց ,
 դնդերց , ջլաց , շնչերակաց , երակաց եւ ուրիշ
 ամեն մասանց անհուն բազմութեան հետ բաղ-
 դատմամբ քիչ մը նիւթով զանազան Ինքնաշարժ
 մեքենայներ կամ շարժուն գործիքներ կը շինէ ,
 այս մարմինն այնպիսի գործիք կամ մեքենայ մը
 կը համարին՝ որ աստուածային ձեռօք շինուած
 ըլլալով՝ անհամեմատ գեղեցիկ կարգաւորու-
 թիւն մ'ունի եւ մարդոց հնարած մեքենայնե-
 րէն առաւել զարմանալի շարժումներ կը կատա-
 րէ : Սն ալ գիտողութեան առի՝ որ եթէ կապ-

ասոր վրայ նաև թողերու կատարած պաշտօնը , որոյ մի-
 ջոցաւ շարունակ օդն արեան հետ միանալով զայն կը մաք-
 րէ , որոյ շնորհիւ ուղեղն ալ մաքուր արիւն կ'ընդունի :
 Այսպէս ահա , երեք գլխաւոր գործողութիւնք մէկտեղ գա-
 լով մարմնոյն այն մեծ գործողութիւնը կը կատարեն , զոր
 կենսականութիւն անուանեցինք : Ծ . Թ .

կի եւ կամ ուրիշ որ եւ է անբան կենդանւոյ արտաքին կերպարանքն ու գործարաններն ունեցող մեքենայներ գանուին, կրնանք ըսել թէ այս գործիքներն ճիշդ այն կենդանեաց բընութիւնն ունին. մինչդեռ եթէ այնպիսի գործիք մը գանուէր՝ որ մեր մարմնոյն նման ըլլար, եւ որչափ որ բարոյապէս կարելի է, մեր գործողութեանց մօտենային իւր գործողութիւններն ալ, գարձեալ միշտ սոսկ հետեւեալ երկուստոյք եւ հաստատուն միջոցներով պիտի համողուինք՝ թէ այն գործիքը մեզի նմանելուն եւ մեզի պէս գործելուն պատճառաւ ճշմարիտ մարդ չը կրնար համարուիլ: Առաջին միջոցը սոսկ որ մեքենայք երբէք չեն կրնար խօսիլ, եւ ոչ ալ խօսք կազմելու համար ուրիշ նշաններ գործածել, ինչպէս կ'ընէ մարդ իւր խորհուրդներն այլոց բացատրած ստեղծ. որովհետեւ դիցուք թէ գործիքն այնպիսի կազմութիւն մ'ունենայ՝ որ ձայներ յօդէ, եւ վրան իւր գործարանաց ազգող գործողութիւններ կատարած ստեղծման մէկ քանի ձայներ կցկցէ, ինչպէս, օրինակի համար, երբ իր մէկ տեղին դալինք, հարցնէ՝ թէ ինչ ըսել կուզենք իրեն, եւ ուրիշ մէկ տեղին դպած ստեղծման ալ՝ որպէս թէ ցաւ զգացի ըսելով ազաղակէ, եւ ուրիշ այսպիսի քաներ. բայց չ'կրնար պէսպէս եղանակաւ այն ձայները կարգաւորել իր առջեւ զուրցուած խօսքերուն հասկնալով պատասխանելու համար, զոր կրնան ընել ամենէն ապուշ մարդիկներն անգամ: Երկրորդ միջոցն ալ այս է՝ որ թէեւ անասունք մեզի պէս կամ մեզնէ աւելի ճարտարութեամբ շատ մը բաներ կ'ընեն, բայց ու-

րիչ գործողութիւններ կատարելու մասին բո-
 յորովին կը տկարանան . ուսկից յայտնի կ'երե-
 ւի՝ թէ սոսկ իրենց գործարանաց տրամադրու-
 թեամբ կը գործեն եւ ոչ թէ գիտակցութեամբ
 վասն զի բանականութիւնը տիեզերական գոր-
 ծիք մ'է՝ որով միայն մարդիկ կը գործեն , մինչ-
 դեռ անասունք գործելու համար մասնաւոր բը-
 նադրման մը կը կարօտին . ասկէ կը հետեւի՝
 թէ բարոյապէս անկարելի է՝ որ մեքենայն իր
 մէջ զանազան կարգաւորութիւններ ունենայ՝
 կենաց ամեն պարագայներուն մէջ ճիշդ այն-
 պէս գործելու՝ ինչպէս մենք կը գործենք բա-
 նականութեամբ : Արդ , վերոյիշեալ երկու մի-
 ջոցներով կրնամք մարդոց եւ անասնոց մէջ ե-
 դած տարբերութիւնն իմանալ : Արովհետեւ ան-
 հերքելի ճշմարտութիւն մ'է՝ թէ չ'գտնուիր
 բնաւ այն աստիճան ապուշ եւ թանձրամիտ
 մարդ մը , յիմարներն , ալ մէկտեղ առնլով , որ
 չ'կարենայ զանազան ձայներ իրար բերելով՝
 կարգաւորել , եւ իւր խորհուրդներն այլոց հա-
 ղորդելու համար անոնցմով խօսք կազմել . եւ
 թէ ընդ հակառակն անասունք , սրչափ ալ կա-
 տարեալ ըլլան , այս գործողութիւնը չեն կրն-
 ար ընել : Ասոր պատճառն անասնոց գործա-
 րան չունենալը չէ . վասն զի կը տեսնեմք՝ որ
 անձեղք եւ սլապկայք թէպէտ կրնան մեզ նը-
 ման ձայներ յօդել , բայց չեն կրնար մարդոց
 պէս խօսիլ , այսինքն , չեն կրնար ցուցնել՝ թէ
 ըսածնին կը խորհին , մինչդեռ 'ի ծնէ խուլ եւ
 համր մարդիկ խօսելու յատկացեալ գործարան-
 ները չունենալով հանդերձ , անասնոց չափ եւ
 թերեւս անոնցմէ աւելի , ինքնիրենցմով 'նշան-

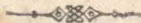
ներ կը հնարեն , որով կարող կ'ըլլան իրենց խորհուրդները բացատրել անոնց՝ որք ընդհանրապէս հետերնին կենակցելով՝ անոնց լեզուն կը սովորին եւ կը հասկնան : Եւ ասիկա ոչ միայն կ'ապացուցանէ՝ թէ անասունք մարդոցմէ պակաս խելք ունին , այլ թէ բնաւ չունին . զի խօսիլ գիտնալու համար քիչ մը խելք կը բաւէ . եւ որովհետեւ մի եւ նոյն սեռի կենդանեաց , ինչպէս նաեւ մարդոց մէջ անհաւասարութիւն կայ , եւ մին քան զմիւսն աւելի յարմարութիւն ունի կրթուելու , ուստի կրնամք հաւատալ կամ կարծել՝ թէ իրեն սեռին մէջ ամենէն կատարեալն եղող կապիկը կամ պապկայն՝ խիստ ապուշ եւ կամ գէթ ցնդեալ ուղեղ ունեցող տղու մը պիտի նմանէր՝ եթէ նոյն անասնոյն եւ տղայոյն հողիները բոլորովին իրարմէ չ'տարբերէին : Պէտք չէ շփոթել խօսքերը՝ կիրք յայտնող բնական շարժմանց հետ , զորոնք ինչպէս մեքենայք՝ նոյնպէս եւ անասունք կրնան արտադրել : Պէտք չէ նաեւ մտածել քանի մը հին փիլիսոփայից պէս , որք կ'ըսէին՝ թէ անասունք թէպէտ կը խօսին , բայց մեք լեզունին չեմք հասկնար : Ստուգիւ , եթէ անասունք կարենային խօսիլ , որովհետեւ իրենց գործարանաց շատերը մերիններուն կը նմանին , ինչպէս իրենց նմանեաց , նոյնպէս մեզի ալ խօսածնին պիտի հասկցնէին : Գիտել պէտք է նաեւ , որ թէպէտ կենդանեաց շատերն իրենց մի քանի գործոց մէջ՝ քան զմարդ առաւել հնարագէտ են , սակայն իրենց միւս գործողութեանց մէջ բնաւ ճարտարութիւն չ'նշմարտիր , այնպէս որ այն կենդանեաց մեզնէ լաւ ըրածնին՝ խելք ունե-

նախնուն ապացոյց չենք կրնար համարիլ, ապա թէ ոչ մեզնէ աւելի խելք ունեցած պիտի ըլլային եւ ամեն բան մեզնէ աղէկ պիտի ընէին. բայց բնաւ խելք չունին, եւ բնութիւնն է՝ որ կը գործէ 'ի նոսա իրենց գործարանաց տրամագրութեան համեմատ, ինչպէս որ անիւններէ եւ զսպանակներէ բաղկացեալ ժամացոյց մ'այնչափ ճիշդ կը հաշուէ ժամերն եւ կը չափէ ժամանակը՝ որչափ մեք չենք կրնար ընել մեր բոլոր իմաստութեամբը:

Հուսկ ուրեմն, բանական հոգին նկարագրեցի եւ ցցուցի՝ թէ այս հոգին ոչ թէ ուրիշ իրաց պէս նիւթոյ զօրութենէն յառաջ եկած, այլ ստեղծուած է. բացատրեցի ալ՝ թէ հոգւոյն մարդկային մարմնոյ մէջ բնակիլը միայն բաւական չէ անոր անդամները շարժելու համար, ինչպէս բաւական կը համարուի նաւապետին իւր նաւուն մէջ կենալը, այլ պէտք է նաեւ որ մարմնոյ հետ սերտիւ կապուած եւ միացած ըլլայ՝ մեր մարմնոյ պէս զգացմունք ՚իւր ցանկութիւնք ունենալու, որով եւ ճշմարիտ մարդ մը կացուցանելու համար: Հոգւոյ վրայ քիչ մ'երկար խօսեցայ իւր կարեւորութեան պատճառաւ. որովհետեւ զՍտուած ուրացողներուն մոլորութենէն զատ՝ զոր յառաջ հերքեցի, եթէ կայ չարաչար մոլորութիւն մը տկար մտքերն առաքլինութեան ճշմարիտ շաղկէն հեռացնող, այն ալ անշուշտ երեւակայելն է՝ թէ անասնոց հոգին մարդոց հոգւոյն բնութիւնն ունի, եւ թէ հետեւաբար ճանճերու եւ մրջիւններու նման այս կեանքէն վերջը ոչ երկիւղ ունիմք եւ ոչ ալ յոյս. մինչդեռ եթէ գիտնայ մարդ՝ որ

այս երկու հողիներն իրարմէ հրչափ կը տարբե-
րին, խիստ լաւ պիտի հասկնայ այն փաստերը՝
որք կ'ապացուցանեն՝ թէ մեր հողին մարմինէն
բոլորովին անկախ է եւ հետեւաբար մարմնոյ
հետ չ'մեռնիր :

Արդ, որովհետեւ հողւոյ ոչնչութիւնն հաս-
տատող ապացոյց չ'կայ, ուստի բնականաբար
պիտի հետեւեցունենք՝ թէ անմահ է :

ՄԱՍՆ ՎԵՑՆԵՐՈՐԿ՝

Նախընթաց մասին մէջ նշանակուածներն իւր մէջ պարունակող գիրքն երեք տարի յառաջ աւարտած եւ տպագրութեան տալու համար վերստին աչքէ անցնելու ձեռնարկած ատենս, լսեցի՝ որ մէկը բնագիտական կարծիք մը յայտներ, բայց հերքուեր է այն մեծարոյ անձանցմէ՝ որոց իշխանութիւնը մինչեւ այն աստիճան կը տարածուէր դործողութեանցս վրայ, որչափ խելքս՝ խորհրդոցս . ես ալ այն կարծիքէն եմ ըսել չեմ ուզեր, այլ թէ նոյն կարծիքը կրօնի հակառակ եւ տէրութեան շնաստակար չ'գտայ, հետեւաբար կրնայի ընդունիլ զայն՝ եթէ ճշմարիտ ըլլալուն համոզուէի: Ես իսկ ըսկըսայ մտածել՝ թէ մի գուցէ սխալ կարծիք ըսպողած ըլլայ մտացս մէջ, թէպէտ եւ միշտ կ'ըզդուշանայի՝ որ առանց ճշմարիտ ասպացուցի նոր կարծիք չ'ընդունիմ եւ այլոց յնաս հասցնող բան չ'դրեմ: Ուստի իմ կարծիքներս հրատարակ հանելու դիտաւորութենէս ետ կեցայ, որովհետեւ թէպէտ յառաջուց զօրաւոր պատճառներ ունէի այսպիսի որոշումն ընելու, սակայն գիրք հրատարակելու արդէն իսկ հակամէտ չըլլալուս համար, սոյն որոշումն ետ թողուցի: Եթէ այս պատճառները հոս յայտնեմ, ինձ հետ հասարակութիւնն ալ կ'օգտի զանոնք գիտնալով:

Բնաւ մտածած բաներուս մեծ արժէք եւ կարեւորութիւնն չ'տուի . որովհետեւ բռնած մեթոտէս սա արդիւնքը կամ օգուտը վայելեցի՝ որ տեսական դիտութեանց մի քանի դժուար կէտերուն կատարելապէս տեղեկացայ եւ բարքս ուղղեցի , սասոր համար սոյն մեթոտիս վրայ աւելի բան դրել չուղեցի : Եւ որովհետեւ ամեն մարդ կրնայ ինքն իրմով իւր բարուց կանոն հնարել , ուստի եթէ Աստուծոյ՝ իւր ժողովրդոց վրայ դերագոյն իշխան կարգած եւ կամ մարդարէանալու բաւական շնորհք պարգեւած մարդոցմէ զատ՝ իւրաքանչիւր ոք բարուց մէջ փոփոխութիւն մտցունելու ազատ ըլլար , այն ատեն որչափ մարդ , այնչափ ալ բարուց կանոն տուող պիտի դառնուէր . եւ թէպէտ իմ տեւութիւններս չափազանց լաւ կ'երեւէին ինձ , բայց կը մտածէի նաեւ՝ որ ուրիշներն ալ իրենց խիստ հաճոյ երեւցած տեսութիւններ կրնան ունենալ : Սակայն երբ բնադիտական մի քանի ընդհանուր ծանօթութիւններ ստանալով՝ անոնց դժուարութիւնները ճանչցայ , եւ դիտեցի՝ թէ այս ծանօթութիւնները մինչեւ որ ատիճան կրնան ընդարձակիլ , եւ թէ որչափ կը տարբերին մինչեւ ցարդ գործածուած սկզբունքներէն , մտածեցի՝ որ եթէ յիշեալ ծանօթութիւններն ընդ քօղով ծածկեմ , մեծապէս մեղանչած պիտի ըլլամ ընդդէմ այն օրինաց՝ որ կը պարտաւորէ զմեզ մեր կարողութեան չափով հասարակութեան ընդհանուր բարւոյն աշխատիլ : Այս ծանօթութեանց միջոցաւ իմացայ՝ թէ մարդիկ կրնան կենաց ամենահարկաւոր ճանաչմունքներն ստանալ , եւ թէ

դպրոցներու մէջ աւանդուած տեսական փիլի-
 սոփայութեան տեղ կարելի է գործնական փի-
 լիսոփայութիւն մը հնարել, որով հրոյ, ջրոյ,
 օդոյ, աստեղաց, երկնից եւ ուրիշ ամեն մար-
 մնոց գործողութիւններն ու զօրութիւնը լաւ
 ճանչնալով՝ ինչպէս արուեստաւորաց զանա-
 զան հնարքները կը ճանչնամք, կրնամք այս բո-
 լոր բաներն իրենց յատուկ գործոց ծառայեցու-
 նել, եւ այսպէս բնութեան տէր ըլլալ: Բնու-
 թեան վրայ ծանօթութիւն ունենալը ոչ թէ մի-
 այն զանազան արուեստներ հնարելու համար
 օգտակար է, որոցմով երկրի բարիքներն եւ կե-
 նաց ամեն դիւրութիւն կրնանք անաշխատ վա-
 յելել, այլ եւ գլխաւորաբար անձնական առող-
 ջութիւննիս պահպանելու համար ալ, որ ան-
 տարակոյս այս կենաց բարեաց առաջինն եւ հի-
 մըն է. որովհետեւ մարդուս միտքն այնչափ
 կախումն ունի մարմնոյն գործարանաց տրամա-
 դրութենէն եւ կազմուածքէն, որ եթէ կարելի
 է այնպիսի միջոց մը գտնել, որով մարդիկ ալ
 աւելի իմաստուն եւ ճարտար ըլլան, այս միջո-
 ցը, կ'ըսեմ, մի միայն բժշկականութեան մէջ
 պէտք է վնտուել: Յիրաւի արդի բժշկութիւնը
 խիստ քիչ օգտակար բաներ կը պարունակէ իւր
 մէջ. բայց, առանց սոյն գիտութիւնն արհա-
 մարհելու գիտաւորութիւն ունենալու, համար-
 ձակ կը խոստովանիմ՝ թէ նոյն իսկ ամենաճար-
 տար բժիշկներէն մէկը չ'կայ՝ որ չ'ըսէ՝ թէ գիտ-
 ցածը տակաւին չգիտցածներուն հետ բաղդա-
 տիլով գրեթէ ոչինչ է. եւ թէ մարդս նիւթա-
 կան եւ մտաւորական հիւանդութիւններէ եւ

Թերեւս ծերութեան տկարութենէն իսկ պիտի աղատուէր, եթէ այս հիւանդութեանց պատճառներուն եւ բնութեան մեզ տուած դարմաններուն վրայ բուսական ծանօթութիւն ունենար: Ս, յս ամենահարկաւոր դիտութիւնն ես ալ ուսանելու փափաքեցայ, եւ նպատակս վաստրկելու համար այնպիսի կերպ մը գտայ, որով մարդիկ պիտի կրնային այս դիտութիւնը ձեռք բերել, եթէ կեանքերնին կարճ եւ փորձառութիւննին թերի կամ սեղմեալ չ'ըլլար. կը մտածէի՝ որ այս երկու խոչընդոտներուն առջեւն առնլու միակ լաւագոյն դարմանն է սովրած մի քանի բժշկական դիտելիքներս հաւատարմաբար այլոց հաղորդել եւ հրաւիրել հանձարեղ միաքերը կամ ոգիները՝ որ ըստ կարելոյն երկար փորձառութիւններ կատարեն եւ սովրածնին հասարակութեան աւանդեն, որպէս զի վերջիններն առաջնոց կիսկատար թողած տեղէն սկսելով եւ շատերուն աշխատութիւններն եւ հետազոտութիւններն իրարու միացնելով՝ հետզհետէ դէպ 'ի կատարելութիւն դիմեն. զի ասիկա մէկ անհատի գործ չէ:

Կը խորհէի ալ որ մարդ որչափ ծանօթութիւն ստանայ, այնչափ ալ փորձառութիւնք կարեւոր կ'ըլլան: Նախնական ծանօթութեանց համար աւելի լաւ է ինքնիրենցմով մեր զգայարանքներուն ներկայացած փորձառութիւնները ձեռք առնուլ՝ քան հազուադէպ եւ քննութեան կարօտ փորձառութիւնները. բուսական է՝ որ վրայնին քիչ մը խորհրդածենք. ասոր պատճառն ալ այս է՝ որ խիստ հազուադէպ փորձառութիւնք յաճախ կը խաբեն զմեզ, . երբ հանրա-

ճանօթ պատճառաց վրայ տակաւին գիտութիւն
չունենանք , եւ թէ այն զէպքերը՝ յորոց կա-
խումն ունին այս սեռի փորձառութիւնք , գրե-
թէ այնչափ մասնաւոր եւ սակաւաթիւ են՝ որ
խիստ դժուարին է զանոնք նշանակել : Իսկ ես
սոյն մեթոտիս մէջ հետեւեալ կարգը պահեցի .
նախ ընդհանրապէս աշխարհի մէջ գոյութիւն
ունեցող եւ կամ գոյանալին կարելի ամեն ի-
րաց սկզբունքները կամ նախնական պատճառ-
ները գտնելու հետամուտ եղայ . աշխարհի ա-
րարիչ զԱստուած ընդունեցի , այն սկզբունքնե-
րը կամ նախնական պատճառներն ալ մարդ էա-
կին հոգւոյն մէջ գտնուած ճշմարտութեանց մէկ
քանի սերմերէն ձեռք բերի : Յետոյ քննեցի՝
թէ այս պատճառաց առաջին եւ ամենէն սովո-
րական արդիւնքներն որոնք են . եւ դտայ եր-
կինքը , աստղեր , երկիր մը , եւ երկրի վրայ
ջուր , օդ , հուր , մետաղ եւ ուրիշ ասոնց նման
խիստ սովորական , սրարդ եւ հետեւաբար ճանչ-
նալը դիւրին բաներ : Իսկ , երբ աւելի մասնա-
ւոր իրաց իջնել ուղեցի , այնչափ զանազան ա-
ռարկայներու հանդիպեցայ , մինչ զի անկարելի
երեւցաւ ինձ՝ որ մարդկային միտքն երկրի վը-
րայ գտնուած մարմնոց տեսակներն ու ձեւերը
զանազանէ ուրիշ անհամար մարմիններէ , որոնք
եթէ Աստուած ուղէր , պիտի ստեղծուէին , եւ
ոչ հետեւաբար զանոնք մեր պիտոյց պիտի կա-
րենայինք գործածել ինքէ յարդեանց՝ ի պատճառս
չ'վերանայինք եւ մասնաւոր փորձառութիւններ
չ'կատարէինք : Յետ սրոյ , ուշագրութեամբ ինձ
ներկայացած առարկայներուն վրայ խորհելով ,
ասոնց մէջ չ'նշմարեցի բան մը , զոր չը կարե-

նայի գտած սկզբունքներովս բաւական բացատրել: Սակայն կը խոստովանիմ՝ թէ բնութիւնն այնքան ընդարձակ եւ մեծատարած, այս սկզբունքներն ալ այնչափ պարզ եւ ընդհանուր են՝ որ արդիւնք մը քննած ատենս՝ իսկոյն կը գիտնամ ալ թէ այս արդիւնքը նոյն պատճառներէն զանազան կերպերով կրնայ յառաջ գալ: Բայց դժուարին է ճանչնալը՝ թէ այս կերպերէն որով կախումն ունի իւր պատճառէն: Ասիկա գիտնալու համար քանի մը ճիշդ փորձառութիւնք բաւական են, որոցմով կատարելապէս կրնամք ճանչնալ՝ թէ արդիւնքն այս եւ ոչ թէ այն կերպով իւր պատճառէն կախեալ է: Գիտեմ՝ թէ այս գործողութեան նպաստող փորձերն ինչ հնարքով պէտք է կատարել: Գիտեմ ալ որ այսպիսի փորձառութիւնք այնչափ բազմաթիւ են՝ որոց ամենը կատարելու համար, ոչ ձեռքերս եւ ոչ ալ հիմակուան ունեցած հարստութեանս բիւրապատիկը կը բաւեն: Որչափ շատ կամ քիչ փորձեր ընելու դիւրութիւն ունենամ, այնչափ աւելի կամ պակաս կը յառաջադիմեմ բնութիւնն ուսանելուս մէջ: Այս ամենը գրքիս մէջ գրած, եւ հասարակութեան անկէ քաղելիք օգուտներն ալ ցցուցած էի: Ընդհանրապէս հասարակաց բարւոյն փափաքող ճշմարիտ եւ ոչ թէ սուտ կամ կարծեցեալ առաքինի մարդիկներն ազաչած եւ ստիպած էի՝ որ թէ իրենց կատարած փորձառութիւններն ինձ հաղորդեն, եւ թէ իմ տակաւին կատարելիքներուս օգնեն:

Բայց յետոյ ուրիշ պատճառներով կարծիքս փոխեցի. մտածեցի՝ որ հարկաւոր եւ ճշմարիտ դատած բաներս հետզհետէ գրեմ, եւ իբր թէ

տպագրութեան տալու մտօք՝ խիստ զգուշաւոր
 ոճ մը բռնեցի, որպէս զի թէ կարենամ գրա-
 ծրս լաւ քննել, որովհետեւ մարդ աւելի հրա-
 պարակ հանել ուզած քան թէ միայն ինք իր
 համար գրածներուն ուշադրութիւն կ'ընէ. (եւ
 շատ անգամ 'ի սկզբան ինձ ճշմարիտ երեւցած-
 ներն երբ գրի առնուլ ուղեցի, վրայնին լաւ
 խորհելով սխալ գտայ) թէ հասարակութեան
 օգուտ ընել, եւ թէ, եթէ իմ գրութիւններս
 արժէք ունին, իմ մահուանէս վերջը զանոնք
 կարդացողները տպագրել տան. բայց կենդա-
 նութեանս անոնց հրատարակուիլը չէի ուղեր,
 որպէս զի ոչ սոյն գրուածոց դէմ ծագելիք ա-
 ռարկութեանց եւ վիճարանութեանց, եւ ոչ ալ
 այս պատճառաւ ունենալիք համբաւոյս համար
 ժամանակս կորսնցունելու չստիպուիմ, այն
 թանկագին ժամանակը՝ զոր միայն ուսանելով
 անցունելու մտադիր եմ: Որովհետեւ թէպէտ
 ճշմարիտ է՝ որ ամեն անհատ ըստ իւր կարողու-
 թեան՝ ընկերական բարւոյն նպաստելու սլար-
 տաւորեալ է, ապա թէ ոչ բնաւ արժէք ունե-
 ցած չլլար, բայց սն ալ ստոյգ է՝ որ մեր ջան-
 քերը մի միայն ներկային համար լինելու չեն.
 եւ թէ աւելի լաւ է՝ որ մենք ապագայ սերն-
 դոց քան մեզ ժամանակակից մարդոց օգուտ ը-
 նենք: Յիրաւի, մինչեւ ցարդ ուսածներս գրե-
 թէ ոչինչ են բաղդատմամբ դեռ չգիտցածնե-
 րուն՝ զոր կրնամ ուսանիլ. քանզի գիտութեանց
 մէջ ոտն ոտն ճշմարտութիւն հետազօտողները
 կը նմանին ճիշդ այն մարդոց՝ որք հարստանա-
 լէ յետոյ՝ գանձեր դիզելու դժուարութիւն չեն
 կրեր, մինչդեռ աղքատ եղած ժամանակնին

Հնչին բաներ անդամ գնելու անկարող էին . կամ
 անոնք՝ այսինքն , դիտութեանց մէջ տակաւ առ
 տակաւ յառաջադիմողները կը նմանին դարձեալ
 այն զօրապետներուն՝ որոց զօրութիւնն իրենց
 յաղթանակներուն հետ կ'առաւելու , եւ որոնք
 յաղթութիւն տանելէ վերջը դիւրաւ կրնան քա-
 զաքներ եւ գաւառներ գրաւել , մինչդեռ եթէ
 'ի պարտութիւն մատնուին , այնուհետեւ աւե-
 լի զգուշութեամբ կը վարուին : Արովհետեւ ըզ-
 մեղ ճշմարտութիւնը ճանչնալէ արդիւող մօլո-
 բութեանց եւ դժուարութեանց դէմ յաղթական
 հանդիսանալ ուղելը ճիշդ պատերազմի է . եւ
 եթէ քիչ մ' ընդհանուր եւ հարկաւոր նիւթոյ
 վրայ թիւր կարծիք ստանանք , պարտուած կ'ըլ-
 լանք : Նրբ սուտ կամ սխալ կարծիք մ'սպըր-
 դի մեր մտաց մէջ , շատ ճարտարութիւն եւ
 յաջողակութիւն պէտք է զանիկա մտքերնէս
 հեռացնելու համար , որչափ պէտք չէ որ ատեն
 ճշմարիտ սկզբունքներ ունիմք , մեծամեծ յա-
 ռաջադիմութիւններ ընելու համար : Եթէ գի-
 տութեանց մէջ մէկ քանի ճշմարտութիւններ
 գտած եմ (եւ կարծեմ այս գրքին մէջ գրուած-
 ները կ'ապացուցանեն թէ գտած եմ) կրնամ
 ըսել՝ թէ այս ճշմարտութիւնները հինգ կամ
 վեց գլխաւոր դժուարութեանց յաղթելուս հե-
 տեւանքն են . ասոնք այնպիսի պատերազմներ
 կը նկատեմ՝ յորս միշտ յաղթող հանդիսացած
 եմ : Ար համարձակիմ զուրցել՝ որ կատարելա-
 պէս նպատակիս հասնելու համար մի միայն եր-
 կու կամ երեք յաղթութիւն ձեռք բերելու կը
 կարօտիմ , եւ թէ որովհետեւ դեռ այնչափ
 հասակա առած չեմ՝ բնութեան սովորական ըն-

Թացից համեմատ, ուստի այս գործը կրնամյա-
 ջողցունել: Սակայն որպէս զի ժամանակս բա-
 րուք գործածած լինիմ, խնայութեամբ 'ի կեր-
 արկանել կուզեմ. անշուշտ, եթէ գրած ընա-
 գիտութիւնս հրատարակէի, յու՛մպէտս ժամա-
 նակ վատնած պիտի ըլլայի. թէպէտ ընագի-
 տութեանս ամեն սկզբունքներն ալ ճշմարիտ է-
 ին, եւ որոց ստուգութեան համոզուելու հա-
 մար միայն լսելը բաւական էր, եւ կրնայի բո-
 լորն ալ ապացուցանել, բայց որովհետեւ ան-
 կարելի էր որ այն սկզբունքներս այլոց զանա-
 զան կարծեաց համաձայն գային, ուստի կը
 գուշակէի՝ թէ 'ի հարկէ առարկութիւններ պիտի
 ըլլան ինձ դէմ:

Յիրաւի, այս առարկութիւնները կրնային
 օգտակար ըլլալ թէ վրիպակներս ինձ ճանչցու-
 նելու եւ թէ անոր համար որ, եթէ ուղիղ սկզբ-
 բունք մ'ունիմ, հրապարակելն է եւ անոր մի-
 ջոցաւ ուրիշներն աւելի ճշմարիտ սկզբունքներ
 գտնելով՝ ինձ հաղորդեն, որովհետեւ շատերն
 'ի միասին աւելի լաւ եւ պայծառ կը տեսնեն
 քան թէ մէկ անհատը: Սխալանաց ենթակայ
 ըլլալուս համար առաջին անգամ մտքիս մէջ ծա-
 զած խորհրդոց չեմ վստահիր. սակայն գրքիս
 դէմ անպատճառ առարկութիւններ հանուիլը
 գիտնալով՝ մտածեցի որ ընաւ օգուտ պիտի չը
 քաղեմ տպուելէն. որովհետեւ թէ բարեկամա-
 ցրս, թէ ինձ նկատմամբ անտարբեր մարդոց
 եւ թէ նոյն իսկ անոնց՝ որք առ նախանձու եւ
 չարամտութեան պիտի յայտնէին ինչ որ յայտ-
 նուիլ պէտք չէր, անձինս վրայ ըրած դատո-
 ղութեանց տեղեակ էի. այսու ամենայնիւ խիստ

քիչ անգամ պատահած է որ իմ չ' նախատեսած առարկութիւններ ըլլան ինձ դէմ, միայն իմ խնդրոյս հետ երբէք յարաբերութիւն չունեցող առարկութիւնները չէի կրնար գուշակել, այնպէս որ չը պատահեցայ բնաւ իմ կարծիքներս քննադատող մէկուն՝ որ քան զիս առաւել կորովամիտ ըլլար: Չ'տեսայ ալ երբէք որ դըպրոցներու մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութեանց միջոցաւ՝ որ եւ է մութը մնացած ճշմարտութիւն մը յայտնուէր, որովհետեւ իւրաքանչիւր ոք յաղթող հանդիսանալ ուղելով՝ աւելի ճշմարտանման երեւցած իրերուն արժէք կը տրուի քան թէ երկուստեք օրինաւոր պատճառները կը կշռուին. եւ քաջ փաստաբանները լաւագոյն դատաւորներ եղած չեն:

Գիտէի ալ որ եթէ խորհուրդներս հասարակութեան հաղորդէի, այնչափ մեծ օգուտ պիտի չ' քաղէր, զի տակաւին խորհուրդներս այնքան լաւ կշռած չըլլալով՝ չէի համարձակեր հրատարակ հանելու՝ վրայնին քան չաւելցուցած: Առանց սնասպարծութեան կ'ըսեմ՝ որ եթէ իւր մտաց խորհուրդները հասարակութեան հաղորդելու համարձակող մէկը կայ՝ այն ես եմ, եւ քչ այլ ոք. ոչ թէ որովհետեւ քան զիս շատ հանճարեղ մարդիկ չեն գտնուիր աշխարհի մէջ, այլ զի մարդ աւելի իր հնարածը լաւ կրնայ իմանալ եւ իւրացնել քան ուրիշներէն ուսածը: Այս այնչափ ճշմարիտ է՝ որ այն մտացի մարդիկները՝ որոց յաճախ բացատրած եմ իմ կարծիքներս, թէ եւ առաջին անգամ կարծես բոլոր դուրցածներս պայծառ ըմբռնած էին, բայց ինձմէ լսածնին երբ կ'երկրորդէին, այնչափ

փոփոխութիւն մուծուած կը տեսնէի անոնց մէջ ,
 մինչ զի չէի կրնար հաւատալ թէ անոնք իմ
 կարծիքներս եղած ըլլան : Աւտի այս առթիւ
 կ'աղաչեմ ապագայ սերունդները՝ որ միայն այն
 խօսքերն ինձ ընծայեն՝ զոր իրօք ես զուրցած
 եմ . ես չեմ զարմանար երբէք այն նախնի փի-
 լիստիայից ընծայուած չափազանց կամ այլան-
 դակ կարծեաց վրայ , որոց գրածները այժմ
 ձեռքերնիս չ'կան . չեմ ալ ըսեր՝ թէ անոնք բո-
 լորովին անմիտ կամ անհիմն խորհուրդներ ու-
 նէին , որովհետեւ իրենց ժամանակի հանճարնե-
 րն էին , միայն դժբաղդաբար այն փիլիսոփա-
 յից խօսքերուն իմաստները ոմանք չափազանց
 խժրժելով մեզ աւանդած են . ինչպէս կը տես-
 նեմք ալ որ իրենց աշակերտներէն եւ ոչ ոք զա-
 նոնք գերազանցած է : Ճշմարտութիւն մ'է՝ որ
 Արիստոտելի դրութեան չափէն աւելի սիրահար
 եւ անոր հետեւողներն երջանիկ պիտի համարին
 ինքզինքնին , եթէ իրենց վարդապետին չափ
 բնութեան վրայ ծանօթութիւն ունենան . բայց
 ունենալին անկարելի է : Այսպիսիները կը նը-
 մանին բաղեզան՝ որ զինքը հաստատուն բռնող
 ծառերէն աւելի բարձրանալու չը ձգտելէ զատ՝
 շատ անգամ ալ անոնց գլուխն հասնելէ անմի-
 ջապէս վերջը կ'սկսի վերստին վար իջնել . եւ
 ինձ այնպէս կ'երեւի՝ թէ ասոնք ալ կը խոնարհին ,
 այսինքն այնքան տգէտ կը մնան , որչափ պիտի
 չ'մնային եթէ բնաւ ուսման չ'պարապէին . ա-
 սոնք իրենց հեղինակին խիստ մեկին բացատ-
 րածներէն դո՛ւ չըլլալով՝ կուզեն որ անոր գը-
 րուածոց մէջ այնպիսի դժուարին խնդրոց լու-
 ծումը գտնեն , որոց վրայ փիլիսոփայն բնաւ

խօսած եւ գուցէ մտածած ալ չէ : Ասոնց խմաստասիրութեան կերպը միայն տկարամիտ մարդոց վայելուչ կ'երեւի, զի մթին եւ դժուարին սկզբունքներ գործածելնին ապացոյց է՝ թէ գիտցողի մը պէս յանդգնաբար ամեն բանի վերայ ալ կը խօսին, եւ նրբամիտ ու հանճարեղ մարդոց դէմ գուրցածնին առանց փաստ բերելու ճշմարիտ կը համարին . յայսմ նման են այն կուրին՝ որ տեսնող մէկուն հետ անվտանգ կրօուիլ ուղելով՝ մութ այրի մը մէջ երթալու պայման կ'առաջարկէ . կրնամ գուրցել՝ թէ ասոնք ալ իմ հնարած փիլիսոփայութեանս սկրզբունքները չ'հրատարակելէս շահ ունին . որովհետեւ այս սկզբունքները խիստ մեկին եւ պարզ ըլլալով՝ զանոնք հրատարակած ատենս մութ այրին մէջ լոյս ցոլացնելու համար մէկ քանի պատուհան բացած պիտի ըլլայի, ուր կռուելու համար դացած են : Սակայն նոյն իսկ հանճարեղ մարդիկներն անգամ այս սկզբունքներս գիտնալու եւ ճանչնալու չեն փափաքիր . քանզի եթէ ամեն բանի վրայ խօսիլ եւ գիտնակաւնի համբաւ ստանալ ուղեն, իրենց նպատակին միայն ճշմարտանման իրեր հրապարակ հանելով հասնիլ կը ջանան, որոնք անաշխատ ամեն տեսակ խնդրոց մէջ ալ կրնան ձեռք բերուիլ, քան թէ ճշմարտութիւնը յայտնելով, որ հազիւ թէ քանի մը խնդրոց մէջ դժուարաւ երեւան կ'ելնէ, եւ որ ուրիշ խնդրոց վրայ խօսած ատեննին՝ կ'ստիպէ որ տգիտութիւննին խոստովանին : Եթէ մի քանի ճշմարտութիւններ ճանչնալը՝ ամեն բան գիտցող ձեւանալու սնապարժութենէն նախամեծար կը համարին, ինչպէս ի-

րօք ալ նախամեծար է, եւ եթէ իմ նպատակիս
 նման նպատակի մը դիմել կուզեն, ասոր հա-
 մար արդէն սոյն ճառին մէջ ըսածներէս աւել-
 լին դուրցելու հարկ չը կայ, զի թէ կարենան
 ինձմէ աւելի յառաջադիմել, տարակոյս չ'կայ՝
 թէ ինքնիրենցմով պիտի գտնեն ինչ որ ես գը-
 տած կը կարծեմ. եւ որովհետեւ քննած իրացս
 մէջ միշտ կարգ մը պահեցի, եւ տակաւին գըտ-
 նելիք բաներս ըստ ինքեան մինչեւ ցարդ գը-
 տածներէս աւելի դժուարին եւ առաւել մթին
 են, ուստի այն գտնելիք բաներս շատ լաւ կ'ըլ-
 լայ որ ինքնիրենցմով յերեւան բերեն քան թէ
 ինձմէ ուսանին, մանաւանդ թէ դիւրին բանե-
 րէն սկսեալ տակաւ առ տակաւ դժուարիննե-
 րուն անցնելու վարժութիւնն իմ բոլոր հրա-
 հանգներէս աւելի կը նպաստէ իրենց: Ես այն-
 պէս համոզուած եմ՝ որ եթէ 'ի մանկութենէ
 անտի ուսուցանէին ինձ այն ամեն ճշմարտու-
 թիւնները՝ զորոնք ես ինձէն ապացուցած եմ,
 եւ առանց դժուարութեան ձեռք բերած ըլլա-
 յի դանոնք, թերեւս անոնցմէ դատ ուրիշ ճըշ-
 մարտութիւններ պիտի չ'գտնէի. այն վար-
 ժութիւնն եւ դիւրութիւնն ալ պիտի չուենեա-
 յի, որով հիմա կրնամ միշտ նոր նոր ճշմարտու-
 թիւններ գտնել՝ եթէ հետազօտութիւններ ը-
 նեմ: Մէկ խօսքով, եթէ կայ աշխարհի մէջ
 գործ մը՝ որ սկսողին ձեռք միայն լմնայ, այն
 ալ անշուշտ վրան աշխատածս է,

Յիրուի, կարելի բան չէ՝ որ ճշմարտու-
 թիւն ձեռք բերելու նպատառով ամեն փորձ մե-
 կու մը ձեռք միայն կատարուի. սակայն մարդ
 իւր յաջող, ձեռքերէն դատ այն արհեստաւո-

րաց կամ անձանց ձեռքերը միայն կրնայ աշխատողունել այս գործոյն, որոց գիտէ հատուցումն ընել եւ որք շահու ակնկալութեամբ իրենց պատուիրած բոլոր բաները ճշդիւ եւ անթերի կը կատարեն : Արովհետեւ անոնք՝ որ կամ հետաքրքրութեամբ եւ կամ ուսանելու բաղձանօք կամաւ իրեն օգնել կ'առաջարկեն, ոչ միայն սովորաբար աւելի կը խոստանան քան թէ կը կատարեն եւ գեղեցիկ ու մեծամեծ առաջարկութիւններ կ'ընեն՝ որոց եւ ոչ մին կը յաջողի, այլ եւ այսպիսիք պիտի պահանջեն՝ որ առ 'ի վարձ մէկ քանի դժուարութիւններ բացատրէ իրենց կամ գէթ անօգուտ խօսակցութիւններ, ու մեծարանաց ցոյցեր ընէ, որ որչափ ալ կարծատեւ ըլլան, դարձեալ իրեն համար ժամանակ վատնել է : Գալով այլոց կատարած եւ իրեն հաղորդել ուղած փորձերուն, (որոնք որ կատարած փորձերնին գաղտնիք կ'անուանեն՝ այլոց հաղորդելէ կ'զգուշանան) մեծ մասամբ այնչափ աւելորդ պարագայներէ եւ նիւթերէ բաղկացած կ'ըլլան, որ անոնց մէջէն խիստ դժուարաւ կրնայ ճշմարտութիւնն երեւան հանել : Ասկէ զատ, այն փորձերն այնչափ գէշ բացատրուած եւ կամ այնչափ սխալ պիտի գտնէ, (որովհետեւ այն փորձերը կատարողները զանօնք իրենց սկզբանց յարմարցոցած կ'ըլլան) որ եթէ իրեն նպաստող քանի մը փորձեր ալ կենան, անոնց մէջ ընտրութիւն ընելու համար ժամանակ վատնել չուզէր : Այնպէս որ եթէ մեծամեծ ու հասարակաց օգտակար բաներ գտնելու կարող մարդ մը գտնուի աշխարհի մէջ, եւ այլք ամեն կարելի միջոցներ

րով անոր օգնեն իւր նպատակաց յաջողութեան համար, այս վերջիններն ուրիշ բան պիտի չը կրնան ընել, բայց միայն հարկաւոր փորձերը կատարելու ծախքը հոգալ եւ չ'թողուլ որ իւր պարապոյ ժամերը չնչին զբաղմունքներով անյունէ: Սակայն տարօրինակ եւ չափազանց բաներ խոստանալու եւ հասարակութեան իմխորհուրդներէս մեծամեծ օգուտներ քաղելու երեւակայական մտածմունքներով ինքզինքս չեմ պարարեր, այն աստիճան դձուձ ալ չեմ որ սուանց արժանիք ունենալու ուրիշներէ շնորհք խնդրեմ:

Երեք տարի է՝ որ այս գիտողութեանց համար չուզեցի յօրինած գիրքս հրատարակ հանել, եւ հաստատապէս միտքս դրի՝ որ այն աստիճան ընդհանուր գիրք մը չ'գրեմ, որով այլք իմ բնագիտութեանս սկզբունքներն իմանան: Բայց յետոյ սա հետեւեալ երկու պատճառները ստիպեցին զիս՝ որ այս մեթոտի ճառով գործոցըս եւ խորհրդոցս վրայ քիչ մը տեղեկութիւն հաղորդեմ մարդկային ընկերութեան: Առաջին սլատճառն այս է՝ որ եթէ բոլորովին լռութիւն պահելով իմ գործերս եւ խորհուրդներս այլոց չ'յայտնէի, շատերը որ գիտէին՝ թէ գրքերէս մէկ քանին հրատարակելու նպատակ ունէի, պիտի կարծեն՝ թէ ինձ յեասակար պատճառներով տպագրութեան տուած չեմ: Որովհետեւ թէպէտ չափազանց փառասէր չեմ, մանաւանդ թէ փառասիրութիւնը կ'ատեմ ալ, քանի որ անհանգստութիւն կը պատճառէ եւ ես հանգիստըն ամեն բանէ վեր կը դասեմ, սակայն իմ գործողութիւններս իբրեւ ոճիր թաքուցանել

ուղած չեմ բնաւ, ոչ ալ անժամօթ մնալու հա-
մար շատ մ'ղգուշութիւններ ըրած: Վասն զի
թէ ինձ դէմ անիրաւած եւ թէ անհանդիստ
պիտի ըլլայի, որով եւ պիտի չ'կրնայի վերջը
մտաց կատարեալ հանգստութիւն վայելել. եւ
միշտ թէ նշանաւոր եւ թէ աննշան մնալու մա-
սին անտարբեր դմնուելով՝ բոլորովին եթէ համ-
բաւէ չ'կրցայ ալ խոյս տալ, գէթ կուզէի՝ որ
վատահամբաւ չ'ըլլամ: Երկրորդ պատճառն ալ
սն է՝ թէ տեսնելով որ բազմաթիւ փորձեր կա-
տարելու համար առնելիք կրթութիւնս կամ
ուսմունքս օր քան զօր ետ կը մնայ, եւ թէ ան-
կարելի է որ առանց ուրիշին օգնութեան կա-
րենամ նպատակիս հասնիլ, թէեւ չէի յուսար
եւ սպասեր՝ որ հասարակութիւնն իմ շահուս
մեծագէս նպաստէ, կրցածիս չափ ջանացի ես
ինքիրմովս աշխատիլ եւ ապագայ սերնդոց զիս
պարսաւելու առիթ չը տուի, իբր թէ կրնայի
շատ մը լաւագոյն գործեր թողուլ, բայց ան-
հոգութեամբ զանց ըրած եմ: Իրաւունք կ'ու-
նենային զիս մեղադրելու, եթէ շատ անգամ
հասկցուցած չ'ըլլայի իրենց՝ թէ իմ խորհրդոցս
կամ նպատակիս կատարման համար ինչպէս կըր-
նային նպաստել ինձ:

Ստուգիւ, կրնայի այնպիսի նիւթեր ընտրել՝
որոց՝ դէմ շատ առարկութիւններ չ'ըլլային. դի-
տէի ալ որ այս նիւթերուն պատճառաւ սկզբ-
բունքներս աւելի մեկին բացատրելու պիտի չ'ըս-
տիպուէի, միայն թէ ասով դիտութեանց մէջ
ինչ բանի յաջողակ ըլլալս պիտի յայտնուէր,
սակայն այս նպատակիս ալ չ'հասայ: Ես իմ
գրուածոցս վրայ խօսած ատեն՝ կուզեմ որ ու-

րիչներն ալ ազատ իրենց դատումներն ընեն . բայց խիստ ուրախ պիտի ըլլամ եթէ գրուածներս քննադատութեան բովըէն անցուին . եւ որպէս զի աւելի եւս քննադատուին , կ'աղաչեմ , որոնք որ ընելիք առարկութիւններ ունին , թող գրավաճառիս դրկեն . ես ալ անորմէ սեղեկանալով , անմիջապէս կը պատասխանեմ . այս կերպով ընթերցողք այն առարկութիւններն եւ իմ պատասխաններն իրարու հետ բազդատելով , ճշմարտութեան որու կողմ ըլլալը պիտի իմանան , Առարկութեանց երկար պիտի չը պատասխանեմ . միայն արձակ համարձակ վերիպակներս , եթէ ունենամ , պիտի խոստովանիմ . կամ եթէ սխալ չ'գտնեմ գրուածոցս մէջ , ասկէ զանոնք ջատագովելու յարմար խօսքերը պիտի խօսիմ , ասանց ուրիշ նոր խնդրոյ վրայ բացատրութիւն տալու , որպէս զի այսպէսով հետզհետէ ամեն խնդիր ալ բացատրելու չ'ըստիպուիմ :

Եթէ Լուսոյ բեկբեկման (Dioptrique) եւ Օդերեայիններու (Météores) վրայ գրածներս (որոց վրայ արդէն խօսած եմ) ենթադրութիւն անուանելուս եւ զանոնք ապացուցանել չուզելուս համար ոմանց աչքին անհիմն բաներ կ'երեւին , թող ամբողջ գրուածքն ուշի ուշով կարդան , եւ կարծեմ զո՞ր պիտի ըլլան . որովհետեւ ապացոյցներն այնպէս շղթայաբար իրարու կապուած են՝ որ ինչպէս վերջիններն առաջիններէն ապացուցուած են իբրեւ իրենց պատճառներէն , այսպէս ալ դարձաբար , առաջինները՝ վերջիններէն՝ իբրեւ իրենց արդիւնքներէն . Պէտք չէ ենթադրել թէ յայտմ արամա-

բանից յուր շրջան անուանած խմաստակութիւնն ըրած եմ . վասն զի փորձառութիւնն այս արդեանց մեծադոյն մասը ստուգելով՝ այն պատճառները՝ որոցմէ կը հետեւցունեմ սոյն արդիւնքները , զանոնք ոչ կրնան ապացուցանել , ոչ ալ բացատրել . ընդ հակառակն արդիւնքներն են՝ որ պատճառները կ'ապացուցանեն : Միայն անոր համար ենթադրութիւն անուանեցի յիշեալ գըրուածները , որպէս զի իմացուի՝ թէ վերը բացատրուած առաջին ճշմարտութիւններէն հետեւցունել ուզած եմ . սակայն դիտմամբ չ'ըրի զի գիտէի՝ թէ այն մարդիկները՝ որոնք կ'երեւակայեն՝ թէ ուրիշին քսան տարուան միջոցի մէջ մտածածն , իրենք մէկ երկու բառ միայն լրսելով անորմէ՝ մէկ օրէն կ'ուսանին , եւ որք նրբամիտ եւ եռանդուն ըլլալով հանդերձ աւելի կը սխալին քան թէ ճշմարտութիւնը կը գըտնեն , ցնորական կամ այլանդակ փիլիսոփայութիւն մը պիտի հիմնէին այն սկզբանց վրայ՝ որոնք իրօք իմա չեն , եւ այս սխալ դրութեան հեղինակն 'ի հարկէ ես պիտի կարծուէի . որովհետեւ բուն իսկ իմա եղած գաղափարները՝ իբրեւ բոլորովին նոր կամ անհիմն գաղափարներ պաշտպանելու պէտք չունիմ . եթէ լաւ ուշադրութիւն ըլլայ , պիտի տեսնուի՝ որ անոնք խիստ պարզ եւ ուղիղ բանի համաձայն են . եւ թէ ոչ ոք քան զիս աւելի լաւ գաղափարներ պիտի կարենար յղանալ այս նոյն եւ մի նիւթոյն վրայ : Չեմ պարծիր՝ թէ այս գաղափարներն առաջին անգամն ըլլալով ես հնարած եմ . միայն անոր համար կը պարծիմ՝ որ առանց ուրիշներէն լսելու , ես ինձէն զանոնք խելքի յարմար

եւ հետեւաբար ճշմարիտ դատեցի :

Եթէ արուեստագէտք լուսոյ բեկբեկման վրայ գրած գրքիս մէջ բացատրուած հնարքը չեն կրնար մէկէն 'ի մէկ գործադրել, չեմ կարծեր որ ասոր համար ըսուի՝ թէ այն հնարքը գէշ է . որովհետեւ քանի որ իմ նկարագրած մեքենայները շինելու եւ յարգարելու համար վարժութիւն եւ ճարտարութիւն պէտք է, պիտի դարմանամ՝ եթէ մէկն անմիջապէս զանոնք շինէ, ինչպէս պիտի դարմանամ, երբ տեսնեմ՝ որ մարդ մէկ աւուր մէջ նուագարան զարնել ուսանի, իրեն արուած նուագարանին դեղեցկութեան համար : Եւ անոր համար գաղղիերէն կը գրեմ, որ իմ մայրենի լեզուս է, եւ ոչ լատիներէն, որ ուսուցչացս լեզուն է, որպէս զի իրենց բնական լսելքը գործածողները՝ միայն նախնի գրեանց հաւատացողներէն աւելի լաւ դատեն իմ կարծիքներս . եւ որոնք որ իրենց ուղիւ բանը գործածելուն հետ ուսմունք ալ կը սովորին, (եւ կը ցանկամ որ ասոնք ըլլան իմ դատաւորներս) լատին լեզուի այնչափ ջատագով պիտի չ'կանգնին, ինչպէս պիտի չուզեն նաեւ որ թորհուրդներս ռամիկ լեզուաւ բացատրեմ :

Արդ, չեմ ուզեր այս տեղ ապագային գիտութեանց մէջ ընելիք յառաջագիմութեանցս վրայ խօսիլ, ոչ ալ հասարակութեան այնպիսի խոստում մ' ընել, զոր չ'կարենամ կատարել . սաչափ միայն կ'ըսեմ՝ թէ միտքս գրած եմ՝ որ այսուհետեւ ժամանակս բնութեան վրայ այնպիսի ծանօթութիւններ ստանալու համար գործածեմ՝ որով բժշկականութեան համար մինչեւ ջարդ դանուած կանոններէն աւելի ճշմարիտ

կանոններ հնարեմ : Այս դիտութեան վրայ ու-
նեցած սէրս զիս ուրիշ խորհուրդներէ այնչափ
հեռացուցած է, գլխաւորապէս այն խորհուրդնե-
րէն՝ որոնք ոմանց օգտակար են եւ այլոց վնա-
սակար, որ եթէ մի քանի պարագայներ ալ այն
խորհուրդները կատարելու ստիպեն զիս, յան-
ձըն պիտի չ'առնու՛մ : Աշխարհի մէջ նշանաւոր
ըլլալու նպատակ չունիմ . ուստի աւելի շնոր-
հակալ պիտի ըլլամ այն մարդոց՝ որոց շնորհի-
ւնաւորել եւ հանգստեամբ կարենամ իմ գործոյս
դրադիւլ, քան թէ անոնց՝ որ մեծամեծ պատիւ-
ներ տան ինձ :

Վ Ե Ր Ջ

Ճ Ա Ռ Ի Ն Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ո Ճ Ո Տ

ՈՐՂՂ ԲԱՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

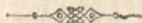

Բ Ն Ա Ջ Ա Ն Յ Ա Կ Ա Ն

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

Տէքարդ փարիզու կրօնական ժողովոյ նախագահից եւ աստուածաբանութեան վարդապետաց գրած է հետեւեալ թուղթը, որով այս հռչակաւոր հեղինակն իւր Բն-շն-ց-է-ոն Խորհրդ-ժ-ո-ւ-ն-ի-ն-է անուն գործը նոցա քննութեան և պաշտպանութեան կը յանձնէ:

ՏԵՂԵՐ

Խիստ իրաւացի պատճառէ մը շարժեալ սոյն գործն ձեզ կը ներկայացնեմ. եւ երբ նպատակս իմանաք, հաւաստի եմ՝ թէ դուք եւս զայն ձեր պաշտպանութեան տակ առնելոյ պիտի յօժարիք. ուստի կը մտածեմ՝ թէ այն գրուածքը մասամբ իւրք յաչս ձեր մեծարոյ ընելու միակ լաւագոյն միջոցն է համառօտիւ զուրցել ձեզ՝ թէ ինչ դիտաւորութեամբ սոյն օրինակ առաջարկութեան մը ձեռնարկած եմ: Միշտ այնպէս համարած եմ՝ թէ Աստուծոյ եւ հոգւոյ կր-

կին խնդիրները գլխաւորներն են այն ամեն խըն-
դրոց՝ զորս աւելի փիլիսոփայական քան աստու-
ւածաբանական ապացոյցներով պէտք է ապա-
ցուցանել . զի թէպէտ մեք հաւատացեալքս գի-
տեմք ՚ի ձեռն հաւատոց եւ կը հաւատամք ալ
որ Աստուած մը կայ եւ թէ մարդկային հոգին
ընդ մարմնոյ չ՛մեռնիր , սակայն իսպառ անկա-
րելի կ'երեւի ինձ անհաւատներու ո՞ր եւ է կը-
րօնի եւ բարոյական առաքինութեանց հաւատք
ընծայել տալ , եթէ նախ յիշեալ երկու խնդիր-
ները բնական խելքով չ'ապացուցուին անոնց .
եւ որովհետեւ աշխարհիս մէջ յաճախ աւելի մո-
լութիւնք քան առաքինութիւնք կը վարձատրու-
ւին , յայտնի է՝ թէ խիստ քիչերն ուղիղը՝ օգ-
տակարէն դեր ՚ի վերոյ պիտի դատէին , եթէ Աս-
տուծոյ երկիրդն եւ հանդերձեալ կենաց ակըն-
կալութիւնը չունենային : Թէեւ բացարձակա-
պէս ճշմարիտ ըլլայ՝ թէ պէտք է Աստուծոյ մը
գոյութեան հաւատալ , վասն զի այսպէս կ'ա-
ւանդուի Աստուածաշնչի մէջ եւ ուրիշ այնպի-
սի տեղեր՝ զոր պարտիմք իբր Ս. Գիրք ընդու-
նիլ , որովհետեւ Աստուծմէ կուգան (պատճա-
որն որ հաւատք ըսածնիս Աստուծոյ մէկ պար-
գեւն ըլլալով՝ նա որ ուրիշ իրաց հաւատք ըն-
ծայելու համար չնորհք կուտայ մեզ , տարա-
կոյս չ'կայ՝ թէ կրնայ նաեւ նոյն չնորհքը տալ
իւր գոյութեան հաւատալու համար ալ) , բայց
ասիկա կարելի չէ առաջարկել անհաւատից՝
որք կ'երեւակայեն՝ թէ մարդ յայսմ այնպիսի
վրիպակ մը կը գործէ՝ զոր տրամաբանք յոռի
չբջան կ'անուանեն .

Եւ արդարեւ , գիտեմ՝ որ դուք իսկ, Տեանք,

ոչ միայն բոլոր աստուածաբանից հետ կ'ընդու-
 նիք՝ թէ Աստուծոյ գոյութիւնը կրնայ բնական
 խելքով ապացուցուիլ, այլ նաեւ Ս. Գրքէն կը
 հետեւցնէք՝ թէ Աստուծոյ գիտութիւնը միւս աս-
 մէն ստեղծական իրաց գիտութենէն աւելի պայ-
 ծառ է: Սոյն գիտութիւնն այս աստիճան դիւրմ-
 բանելի ըլլալէն վերջը՝ դայն չունեցողները մե-
 դապարտ են, ինչպէս յայտնի կ'երևի Իմաս-
 տութեան աս խօսքերէն, « Գարջեալ և նոս ոչ
 են ներելիք + շէ լիէ այնչափ կարացին գիտել՝ զի Բա-
 ասկան լինիցին նկարել զաշխարհս, զոցա տերն զի-
 ո՞րք ոչ գտին Վարդաշապէ » Ա. 8 : Եւ առ Հռով-
 մայեցիս « զի ոչ գտանիցեն ասինկն ասլ պարաս-
 խանի » Ա. 20 . « Ասան զի գիտութիւնն Աստուծոյ
 յայտնի է 'ի նոս » . անդ. Ա. 19 . թէ Աստուծոյ
 վրայ ունեցած բոլոր ծանօթութիւննիս մեր մը-
 տաց բնութեան վրայ ըրած պարզ քննութիւն-
 ներով եւ մեր հոգւոյն մէջ եղած ապացոյցնե-
 րով միայն կրնայ ցուցուիլ : Ուստի կարծեմ՝ թէ
 փիլիսոփային պարտուց հակառակ գործած պի-
 տի չ'լինիմ, եթէ այս տեղ ձեզ ցուցնեմ՝ թէ,
 առանց հոգւոյն սահմանէն դուրս ելնելու, ինչ-
 պէս եւ ինչ ճամբով կրնամք զԱստուած աշ-
 խարհի բոլոր բաներէն աւելի գիւրաւ եւ աւե-
 լի ստոյգ ճանչնալ :

Հոգւոյ խնդրոյն գալով՝ թէպէտ շատերը
 կարծած են՝ թէ դժուարին է անոր բնութիւնը
 ճանչնալ եւ ոմանք յանդգնած են մինչեւ ան-
 դամ դուրցել՝ որ մարդկային խելքն զմեզ կ'ա-
 պահովէ՝ թէ հոգին ընդ մարմնոյ կը մեռնի եւ
 թէ հաւատքն է միայն որ ասոր հակառակը կ'ու-
 սուցանէ մեզ : Բայց որովհետեւ Նեոն Ժ ի ներ-

քեւ գումարուած Լաթրանի եկեղեցական ժողովն իւր ըրդ նստին մէջ այնպիսիները կը դատապարտէ եւ կը պատուիրէ քրիստոնեայ փլիստոփայից՝ որ ասոնց առարկութիւններուն պատասխանեն եւ ճշմարտութիւնը ճանչունելու համար իրենց մտաց բոլոր կարողութիւնը դործածեն, ուստի ես ալ համարձակեցայ սոյն գրուածքով նոյն պատուէրը կատարել: Պիտեմ՝ որ շատ ամբարիշտներ Աստուծոյ գոյութեան եւ մարդկային հոգւոյ մարմնէն որոշ ըլլալուն հաւատալ չուզելնուն գլխաւոր պատճառ սնբոնած են՝ թէ ոչ ոք մինչեւ ցարդ կրցած է այս երկու խնդիրներն ասպացուցանել: Ես այս կարծիքը կը հերքեմ, ընդհակառակն այնպէս կը համարիմ՝ թէ շատ խմաստուն մարդիկ այս խընդիրներն ասպացուցած են. եւ եթէ այս հանճարեղ մարդոց ասպացոյցները քննենք՝ պիտի տեսնեմք՝ որ ճշմարիտ են. անկարելի ալ չէ նոր նոր ասպացոյցներ գտնելը: Փիլիստոփայութեան շատ նպաստած կ'ըլլանք, եթէ միանգամ ուշի ուշով սոյն երկու խնդրոց ամենէն ճշմարիտ ասպացոյցները գտնենք, եւ այնչափ ճշգրիտ կերպով դասաւորենք զանոնք, որ այնուհետեւ բոլոր մարդիկ գիտնան՝ թէ ճշմարիտ ասպացոյցներ են ասոնք: Աւերջապէս որովհետեւ անոնք՝ որ գիտէին՝ թէ գիտութեանց մէջ տեսնուած դժուարութիւնները լուծելու համար մեթոտի մը հետեւած եմ, մեթոտ մը՝ որ ըստ ինքեան նոր բան չէ, զի ճշմարտութիւնը մշտագոյ է, եւ գիտէին ալ որ ուրիշ դէպքերու մէջ բաւական յաջողութիւններ գտած եմ, ասոնք ինձմէ խընդրեցին, ես ալ պարտք սեպեցի՝ որ սոյն մեթո-

տին փորձն այսպիսի հարկաւոր նիւթոյ մը վրայ
ալ կատարեմ :

Արդ , կրցածիս չափ աշխատեցայ՝ որ հնա-
րած մեթոտիս միջոցաւ դտածներս ամենքն ալ
ոոյն ճառին մէջ գրեմ : Բայց այսպիսի մեծ եւ
կարեւոր նիւթոյ մ'իբրեւ ապացոյց գործածու-
ւելիք ամեն կարելի պատճառներն ալ հոս ժո-
ղոված չեմ , որովհետեւ ասիկա այն ատեն մի-
այն հարկաւոր կ'ըլլայ՝ երբ եւ ոչ մէկ ստոյգ
ապացոյց գտնուի . այլ մի միայն առաջիններն
ու գլխաւորները ճառած եմ , եւ այն՝ այնպիսի
եղանակաւ մը՝ որ կը համարձակիմ զանոնք իբ-
րեւ խիստ յայտնի եւ խիստ ստոյգ ապացուցու-
թիւններ առաջի առնել : Արնամ ըսել նաեւ՝ թէ
ասոնք այնպիսի ապացուցութիւններ են , որ
չեմ կարծեր բնաւ՝ թէ մարդկային միտքը կա-
րենայ ո՞ր եւ է կերպով ասոնցմէ լաւագոյնները
գտնել . քանզի նիւթոյն կարեւորութիւնն եւ
Աստուծոյ փառքը՝ առ որ կը պատկանի այս ամենը՝
կ'ստիպեն զիս աստանօր սովորականէն
քիչ մ'աւելի ազատօրէն խօսիլ իմ վրայ : Սն
եւս զուրցեմ՝ թէ որչափ ալ յայտնի եւ ստոյգ
ըլլան ապացոյցներս , դարձեալ չեմ կարծեր՝ որ
ամեն մարդ կարենայ զանոնք հասկնալ : Սակայն
ինչպէս Արքիմիդէս , Ապոլոնիոս , Բարոս եւ ուրիշ-
ներ շատ մ'երկրաչափական ասպացոյցներ թողած
են մեզ , որք իբր խիստ ստոյգ եւ խիստ յայտ-
նի՝ ամենէն ալ ընդունուած են , իրենց մէջ պա-
րունակուածները զիւրահասկանալի եւ եզրակա-
ցութիւնները միշտ նախադրեալներէն կախումն
ունենալնուն համար . սակայն որովհետեւ քիչ
մ'երկար են եւ հասուն միտք կը պահանջեն ,

ուստի խիստ քիչերը կրցած են դանոնք իմանալ, այսպէս ալ թէսլէտ գիտեմ՝ որ գործածած ապացոյցներս ստուգութեան եւ պայծառութեան կողմանէ երկրաչափական ասպացուցութիւններէն վար չեն մնար եւ թերեւս կը գերադանցեն ալ, բայց կը վախնամ՝ թէ մի գուցէ շատերը չկրնան պէտք եղած կերպով իմանալ զանոնք, վասն զի թէ երկար են եւ մէկմէկէ կախումն ունին, եւ թէ զանոնք լաւ իմանալ ուղտը պէտք է՝ որ ամեն կանխակալ կարծիքներէ զերծ գրտնուի եւ զգայարանքներէ ազատ ըլլայ : Եւ արդարեւ, ճիշդը խօսելով, չ'կայ բնաւ աշխարհի մէջ ապացուցութիւն մը՝ որ այս աստիճան յարմար ըլլայ բնադանցական ինչպէս նաեւ երկրաչափական իմաստասիրութեանց կամ հայեցողութեանց : Եւ որ աւելին է, սն տարրերութիւնն ալ կայ՝ որ երկրաչափութեան մէջ, իւրաքանչիւր ոք կարծելով՝ թէ առանց ստոյգ ապացուցի բան մը հաստատել կարելի չէ, անոնք որ կատարելապէս այս դիտութեան հմուտ չեն՝ շատ անգամ աւելի կը սխալին սուտ կամ սխալ ապացոյցներն ընդունելով՝ իբր թէ լաւ կը հասկընան, որչափ պիտի չը սխալէին երբ ճշմարտները հերքէին : Սակայն փիլիսոփայութեան մէջ այսպէս չէ : Իւրաքանչիւր ոք կարծելով՝ որ այս դիտութեան մէջ գտնուած ամեն բան տարակուսական է, խիստ քիչերը ճշմարտութիւն հետադօտելու կը պարապին, շատերն ալ հանճարունեցողներու համբաւն ստանալ ուղելով՝ ուրիշ բանի չեն աշխատիր, բայց եթէ յանդգնաբար բոլորովին յայտնի ճշմարտութեանց դէմ մաքառելու :

Վասնորոյ, Տեառք, իմ ապացոյցներս որ-
 չափ ալ զօրաւոր ըլլան, որովհետեւ փիլիսոփա-
 յութեան կը վերաբերին, չեմ յուսար՝ որ մեծ
 արդիւնք ունենան եթէ զանոնք ձեր պաշտպա-
 նութեան տակ չ'առնուք: Սակայն գիտնալով՝
 որ ամեն ոք կը յարգէ ձեր ընկերութիւնը եւ
 Սօրպոնի անունն այն աստիճան պատուաւոր է
 յաչս ամենեցուն՝ որք ոչ միայն հաւատոյ վերա-
 քերեալ իրաց մէջ, սուրբ ժողովներէն վերջը,
 ուրիշ ամեն ժողովներէ աւելի մեծ հպատակու-
 թիւն մը կը ցուցնեն ձեր որոշմանց, այլ նաեւ
 տեսնելով՝ որ մարդկային փիլիսոփայութեան
 նկատմամբ ալ իւրաքանչիւր ոք կը հաւատայ՝
 թէ չ'կայ ընկերութիւն մը՝ որ դատաստան կա-
 տարելու մասին ձեզնէ աւելի հաստատամտու-
 թիւն եւ ծանօթութիւն, իմաստութիւն եւ ողջ-
 մտութիւն ունենայ, ուստի չեմ տարակուսիր
 բնաւ որ, եթէ նախ սոյն գրուածքը սրբագրէք
 (վասն զի ճանչնալով տկարութիւնս ինչպէս նա-
 եւ տգիտութիւնս. չեմ համարձակիր զուրցել՝
 թէ բնաւ երբէք մոլորութիւն սպրդած չ'ըլլայ
 գործոյս մէջ) եւ յետոյ պէտք եղած բաներն
 աւելցունելով՝ թերի կարծուած տեղերն ալ կա-
 տարելազործէք եւ յանձն առնուք ընդարձակ
 բացատրութիւն տալ կարեւոր կէտերուն. կամ
 դէթ ինձ իմացունէք՝ որպէս զի ես անձամբ ա-
 նոնց վրայ աշխատիմ, եւ վերջապէս այն ապա-
 ցոյցներուն՝ որոցմով կը հաստատեմ՝ թէ կայ Աս-
 տուած մը եւ թէ մարդկային հոգին տարբեր է
 ի մարմնոյ, ստոյգ եւ պայծառ ըլլալն իմանալով
 իբրեւ ճիշդ ապացոյցութիւններ ընդունիք, ե-
 թէ ձեր հաւանութեամբ սոյն ապացոյցներս հաս-

տատէք եւ անոնց՝ ճշմարտութեան ու ստուգու-
թեան ընդհանրական վկայութիւն տաք, չեմ
կասկածիր բնաւ, կ'ըսեմ, որ այսուհետեւ այս
երկու խնդրոց վերաբերեալ ամեն սուտ կարծիք
եւ մոլորութիւն մարդոց մտքերէն իսպառ պի-
տի ջնջուին: Որովհետեւ ճշմարտութիւնը՝ հա-
մայն գիտնոց եւ իմաստնոց ձեր դատաստանն
ու կարծիքն ընդունել պիտի տայ. եւ թէ ա-
նաստուածներն իսկ, որք սովորաբար աւելի
յանդուզն են քան իմաստուն եւ կորովամիտ,
ամեն ո՛ր եւ է հակառակութիւն մէկ կողմ պի-
տի թողուն կամ թերեւս ինքնիրենցմով պաշտ-
պան պիտի կանգնին այն պատճառաց՝ զորս բո-
լոր մարդոցմէ իբրեւ սպացուցութիւն ընդու-
նուած պիտի տեսնեն, վախնալով՝ որ չ'ըլլայ
թէ չ'գիտցող երեւին. վերջապէս ամեն մարդ
պիտի ընդունի ձեր վկայութիւններն եւ պիտի
չ'գտնուի բնաւ մէկը՝ որ յանդգնի Աստուծոյ գո-
յութեան եւ մարդկային հողւոյ 'ի մարմնոյ ու-
նեցած ստոյգ եւ իրական տարբերութեան վրայ
երկբայիլ:

Արդ այժմ ձեզ կը մնայ դատել՝ թէ ինչ ար-
դիւնք կրնայ ունենալ այս հաւատքը՝ եթէ մի-
անգամ լաւ մը հաստատուի, դուք՝ որ կը տես-
նէք ակներեւ թէ Աստուծոյ գոյութեան վը-
րայ տարակուսելէն ո՛րպիսի անպատեհութիւնք
կը ծագին: Սակայն ինձ չ'պատկանիր խօսիլ ձեզ
կրօնի եւ Աստուծոյ վերաբերեալ խնդրոց վրայ՝
որոց հաստատուն սիւներն էք:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ն

Աստուծոյ եւ մարդկային հոգւոյ այս երկու խնդրոց վրայ խօսած եմ խելքը բարւոք գործածելու եւ գիտութեանց մէջ ճշմարտութիւնը հետազօտելու նպատակաւ 1637 ին գաղղիերէն լեզուաւ 'ի լոյս ընծայած մեթոտի ճառին մէջ: Հսն կատարեալ չը բացատրեցի՝ այլ համառօտիւ, որպէս զի իմացուի՝ թէ վերջն ինչ կերպով պիտի խօսիմ. որովհետեւ այս կրկին խնդիրներն այն աստիճան կարեւոր կ'երեւէին ինձ՝ որ խիստ պատշաճ կը համարէի անոնց վրայ քանի մ'անգամ ճառել: Սակայն զանոնք բացատրելու մասին բռնած ճամբօս շատ սովորական չ'ըլլալուն եւ հասարակաց շաւղէն չափազանց տարբերելուն համար, կը կարծեմ՝ որ այլոց այնչափ օգտակար սլիտի չ'ըլլար, եթէ գաղղիերէն լեզուաւ ցուցնէի անոնց եւ այնպիսի ճառի մը մէջ՝ զոր ամեն մարդ ալ կարենար ընթեռնուլ, վախնալով թէ մի գուցէ տկար մտքերն իսկ այս ճամբայն բռնելու փորձ փորձեն:

Մեթոտի ճառիս մէջ աղաչած էի՝ որ ով որ գրուածոցս մէջ քննադատութեան արժանի կէտ մը նշմարէ, զայն ինձ իմացունելու շնորհք ընէ:

Այս երկու խնդրոց նկատմամբ՝ դրածներուս զէմ երկու նշանաւոր առարկութիւն միայն եղան, որոց համառօտիւ պատասխանել կ'ուզեմ՝ անոնց ճշգրիտ բացատրութիւնը տալէ առաջ ։

Առարկութիւն առաջին . Մարդկային մըտաց ինքն իւր վրայ խորհրդածելով՝ քննադինք խորհող բան մը միայն ճանչնալէն չը հետեւիր բնաւ՝ թէ իւր բնութիւնը կամ էութիւնը մի միայն խորհիլ է . որովհետեւ այս ժե ժայն բառը հոգւոյն բնութեան պատշաճող ուրիշ ամեն բան ՚ի բաց կը մերժէ ։

Այս առարկութեան կը պատասխանեմ՝ թէ ես այդ խօսքը զուրցելով, չհոգւոյն բնութեան պատշաճող ուրիշ բաներն ո՛չ թէ իրենց ճշմարտութեան (որոյ վրայ տակաւին խօսած չ'էի), այլ խորհրդածութեանս կարգին համեմատ դուրս ձգած էի . նա մանաւանդ ըսել կ'ուզէի՝ թէ իմ էութեանս պատշաճող ուրիշ բան մը չէի ճանչնար . այլ միայն գիտէի՝ թէ խորհող էակ մ'եմ կամ այնպիսի էակ մը՝ որ խորհելոյ կարողութիւն ունի . Ա երջը պիտի ցուցնեմ՝ թէ ինչպէս իմ էութեանս վերաբերող ուրիշ բան մը չը ճանչնալէս կը հետեւի՝ թէ յիրաւի չը կայ մէկ ուրիշ բան՝ որ հոգւոյս պատկանի ։

Առարկութիւն երկրորդ . Նմ մէջս ինձմէ աւելի կատարեալին դաղափարը կենալէն չը հետեւիր՝ թէ այս դաղափարը քան զիս կատարեալ է եւ իւր ներկայացուցած առարկայն դոյ է ։

Այս առարկութեան ալ կը պատասխանեմ . Գաղտնիք բառին մէջ երկդիմութիւն կայ . որովհետեւ կամ իմացողութեանս նիւթական մէկ գործողութիւնը կը ցուցնէ, եւ այս իմաստով չենք

կրնար ըսել՝ թէ գաղափարը քան զիս կատարեալ է. եւ կամ առարկայապէս իմացողութեան ներկայացուած իրը կը նշանակէ, որոյ համար թէպէտ չենք կրնար ենթադրել՝ թէ իմացակա-նութենէ դուրս գոյութիւն ունի, սակայն իւր էութեան պատճառաւ քան զիս կատարեալ կըրնայ ըլլալ: Արդ, Խորհրդածութեանց մէջ ընդերկար պիտի բացատրեմ՝ թէ ինձմէ աւելի կատարելոյն գաղափարն ունենալէս ինչպէս կը հետեւի թէ այս կատարեալը ճշմարտապէս գոյ է:

Աւելին կայ. սոյն նիւթոյն վրայ ուրիշ երկու բաւական ընդարձակ դրուածներ ալ տեսած եմ, որոնք աւելի եզրակացութեանցս քան ապացոյցներուս կամ պատճառներուս դէմ կը մաքառին, եւ իրենց ձեռնարկութիւններն անաստուածից սկզբունքներէն հանած են: Սակայն, որովհետեւ այսպիսի ձեռնարկութիւնք՝ ապացոյցներս լաւ իմացողներուն մտաց չեն կրնար ազդել, եւ շատերն իսկ այնչափ տկար դատողութեան տէր են՝ որ աւելի իրենց առաջին անգամ բանի մը վրայ ստացած կարծեաց հաւատք կ'ընծայեն, թէպէտ սուտ եւ խելքի հակառակ ալ ըլլան, քան հաստատուն եւ ստոյգ կարծեաց, ուստի չեմ ուզեր աստանօր այսպիսեաց պատասխանել, որպէս զի մի գուցէ ստիպուիմ դուրցել՝ թէ ինչ են իրենց կարծիքները:

Այսչափ միայն կը զուրցեմ՝ որ ընդհանրապէս անաստուածներն Աստուծոյ գոյութիւնն ուրանալու համար ինչ որ կ'ըսեն՝ սոսկ հետագայ երկու քահներէն յառաջ կուգայ. կամ յԱստուած մարդկային կրքեր կը դնեն եւ կամ այն աստիճան կարողութիւն եւ իմաստութիւն կ'ընծայեն

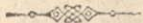
մարդկային մտաց՝ որ մարդիկ ամբարտաւանութեամբ Աստուծոյ կրցածն եւ ընելիքը հասկնալ եւ գնահատել կ'ուզեն : Բայց ասոնց ամենուն ըսածները դժուարութիւն պիտի չտան մեզ , եթէ միայն յիշենք՝ որ պարտ է մարդկային միտքը՝ հունաւոր եւ սահմանափակ նկատել , իսկ զԱստուած՝ անսահման եւ անհաս էակ :

Հիմայ , մարդոց զգացումները բաւական ճանչնալէս յետոյ՝ վերստին կը ձեռնարկեմ Աստուծոյ եւ մարդկային հոգւոյ վրայ ճառել եւ ընդ նմին առաջին փիլիսոփայութեան հիմունքը ձգել՝ առանց հասարակաց ներբողին ակնկալելու եւ առանց յուսալու որ շատերը կարդան իմ դիրքս : Ընդհակառակն , ոչ զոք պիտի յորդորեմ որ զայն ընթեռնու , բայց միայն անոնք՝ որ կ'ուզեն ինձ հետ ուշի ուշով խորհրդածել , եւ գիտեն մաքերնին զգայութիւններէ հեռացունել եւ ամեն տեսակ կանխակալ կարծիքներէ զերծ ըլլալ , թէ եւ այսպիսիք սակաւաթիւ են : Իսկ անոնք՝ որ առանց իմ խորհրդածութեանցս կապրն եւ կարգն 'ի քնին առնլոյ՝ խծբծել կը ջանան , ինչպէս շատերը կ'ընեն , այս սեռի մարդիկները , կ'ըսեմ , սոյն դիրքը կարդալով մեծ օգուտ պիտի չըքաղեն . եւ թէպէտ շատ կէտերումէջ ճնչին լրաց համար մաքառելու առիթ գրտնեն , սակայն զօրաւոր եւ պատասխանւոյ արժանի առարկութիւններ պիտի չ'կարենան ընել :

Չեմ համարձակիր ըսելու՝ թէ պիտի կարենամ ուրիշները բոլորովին դո՛ւ ընել եւ մեծամտութեամբ չեմ ալ կարծեր՝ որ նախատեսած ըլլամ՝ թէ արդեօք սոյն դրքիս ո՛ր կէտերն իւրաքանչիւր մարդու դժուարութիւն պիտի տան .

նախ սոյն Խորհրդածութեանց մէջ պիտի դնեմ մի եւ նոյն խորհուրդները՝ որոցմով ճշմարտութեան ստոյգ եւ յայտնի ծանօթութիւնը ձեռք բերած եմ, որպէս զի տեսնեմ՝ թէ իմ միտքս համոզող ապացոյցներովն ուրիշներն ալ պիտի կարենամ համոզել. յետոյ պիտի պատասխանեմ այն զիտնոց եւ իմաստնոց ըրած առարկութեանց՝ որոց զրկած եմ իմ Խորհրդածութիւնքս, որպէս զի մամլոյ տալէս յառաջ քննադատեն. որովհետեւ այնքան շատ եւ զանազան առարկութիւններ եղած են ինձ՝ որ, ճիշդը զուրցելով, ոչ այլ ոք պիտի կարենայ այնպիսի առարկութիւններ ընել՝ որոց արդէն համառօտիւ պատասխանած չ'ըլլամ :

Վասնորոյ, իմ Խորհրդածութիւնքս կարդացողներուն կ'ազաչեմ՝ որ նախ այն բոլոր առարկութիւններն եւ նոցա պատասխաններն ընթեռնուն եւ ապա գրքիս վրայ դատաստան ընեն :

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՏԱԳԱՑ ՎԵՑ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆՑ

Առաջին խորհրդածուծեան մէջ նշանակած եմ նախ այն պատճառները՝ որոցմով կրնամք առ հասարակ ամեն բանի և մասնաւորապէս նիւթական իրաց վրայ տարակուսիլ, գէթ անոր համար որ հինչև ցարդ ունեցածներնէս զատ ուրիշ հիմունք ունեցած չեմք գիտութեանց մէջ : Արդ, այս աստիճան ընդհանրական տարակուսի մ'օգուտը թէպէտ 'ի սկզբան մեր աչքին չը զարնէր, սակայն այս օտտակարութեան մեծութիւնը յայնմ է՝ որ զմեզ ամեն տեսակ կանխակալ կարծիքներէ զերծ պահելով՝ այնպիսի շաւիղ մը կը պատրաստէ մեզ՝ որով դիւրաւ կրնամք մտքերնիս զգայարանքներէ հեռացունել, և վերջապէս, կը համոզէ՝ թէ անկարելի է տարակուսիլ այն կարգի իրաց վրայ՝ որոց ճշմարիտ բլլալը գիտեմք :

Երկրորդին մէջ, միտքը՝ որ իր յատուկ ազատութեամբ անզոյ կ'ենթադրէ այն ամեն իրերը՝ որոց գոյութեան վրայ դոյզն ինչ տարակոյս ունի, կը ճանչնայ՝ թէ բացարձակապէս անհնար է՝ որ ինք գոյ չ'ըլլայ : Այս կերպն ալ իւր մեծ օգուան ունի . որովհետև միտքն այս միջոցաւ դիւրաւ կը գիտնայ՝ թէ ինչ կը վերաբերի իրեն, այսինքն, իմացական ընութեան, և ինչ մարմնոյն :

Կարելի է՝ որ ոմանք աստանօր հօգուոյ անմահութիւնը հաստատելու ապացոյցներ խնդրեն ինձմէ . կ'իմացունեմ այնպիսեաց՝ թէ որովհետև ջանացած եմ սոյն գրքին մէջ չը գրեւ երբէք բան մ'առանց միանգամայն անոր ամենաճրջմարիտ ապացուցութիւններն ունենալու, ուստի ստիպուած եմ այս մասին երկրաչափից պահած կարգին նման կարգ մը բռնել, այսինքն, նախ այն իրերը մէջ բերել, յորոց կախուածն ունի նախադասութիւնն և ապա եզրակացու-

Թիւն հանել :

Արդ, հողւոյ անմահութիւնը գիտնալու համար առաջին և գլխաւոր բանն է՝ մարմնոյն վրոյ ունեցածներնէս բոլորովին տարբեր յատակ և պայծառ ըմբռնումն մ'ունենալ հողւոյ վրայ, ինչպէս պիտի տեսնուի երկրորդ խորհրդածութեան մէջ : Ասկէ զատ, գիտնալ պէտք է՝ որ այն ամեն իրերը՝ զորս որոշակի և պայծառ ազդեցաւ կը յղանամք, մեր զանոնք յղանալու կերպին համեմատ ճշմարիտ են . այս կէտը չորրորդ խորհրդածութեան մէջ ապացուցուած է : Եւ որ աւելին է . հարկ է նիւթական կամ մարմնական բնութեան վրայ որոշ ըմբռնումն մ'ունենալ . այս իսկ մաս մ'երկրորդ խորհրդածութեան և մաս մ'ալ հինգերորդ և վեցերորդ խորհրդածութեանց մէջ կը տեսնուի : Վերջապէս, այս ամենէն պէտք է եզրակացունել թէ այն բաները՝ որոց զանազան զոյացութիւններ ըլլալն որոշ և յայտնի կ'իմանամք, ինչպէս կ'իմանամք միտքն և մարմինը, իրականապէս 'ի միմեանց տարբեր են . այս կէտն ալ վեցերորդ խորհրդածութեան մէջ բացատրուած է . սոյն խորհրդածութեան մէջ սա՛ ալ հաստատուած է՝ թէ ամեն մարմին բաժանելի է, իսկ մարդկային միտքը կամ հողին անբաժանելի է, զման զի, յիրաւի չեմք կրնար հողւոյ կէտն իմանալ, ինչպէս կրնամք իմանալ ամենափոքրիկ մարմին մը, գիտեմք՝ թէ հողի և մարմին ո՛չ միայն բնութեամբ էապէս տարբեր են 'ի միմեանց, այլ և մտածմբ իւրիք իրարու հակառակ ալ : Սոյն խորհրդածութեան մէջ այս նիւթոյն վրայ երկար չը ճառեցի, որովհետեւ գրածս բաւական է յայտնի ցուցնելու՝ թէ մարմնոյն ապականութենէն հողւոյ մահը չը հետեւիր . և թէ յետ մահու հանդերձեալ կենաց յոյսը կուսայ մարդոց, և թէ մանաւանդ հողւոյ անմահութիւնն եզրակացունելու նպաստող նախադրեալները ձեռք բերելու համար հարկ է ամբողջ բնագիտութիւնը բացատրել . նախ՝ գիտնալու համար՝ թէ ընդհանրապէս ումեն գոյացութիւն, այսինքն, ամեն ինչ որ առանց Աստուծմտակողմելու՝ անկարելի է որ զոյ ըլլան՝ ըստ ինքեան անկորնչելի են, և այն առեն միայն զոյ չեն ըլլար, երբ Աստուած իւր օգնականութիւնը զլանալով՝ զանոնք յոչնչութիւն մատնէ . երկրորդ՝ ցուցնելու համար թէ ամեն մարմին՝ քանի՛ որ գոյացութիւն է, երբէք չը կորուիր . բայց

մարդկային մարմինը՝ որովհետև միևս մարմիններէն կը տարբերի , մի քանի անդամներէ և սոցին նման ուրիշ մասունքներէ բաղկացեալ է . իսկ հոգին մասունքներէ բաղադրեալ չէ , այլ պարզ գոյացութիւն է : Եթէ իւր յատկութիւնները փոփոխին , օրինակի համար , թէպէտ հոգին այս կամ այն բանն իմանայ , այս ինչ բանն ուզէ և այն ինչն զգայ և այլն , այսու ամենայնիւ ինք փոփոխութիւն չը կրեր , կամ թէ բռեմ . միշտ նոյն կը մնայ , մինչդեռ մարդկային մարմինն՝ եթէ իւր մի քանի մասանց ձևը փոխուի՝ ինքն ալ կը փոփոխի . ասկէ կը հետևի՝ թէ մարդկային մարմինը կը մեռնի , իսկ հոգին , կամ որ նոյն է միտքն ՚ի բնէ անմահ է :

Երրորդ խորհրդածութեան մէջ , բաւական ընդարձակ բացատրած եմ այն գլխաւոր ձեռնարկութիւնը՝ որով Աստուծոյ գոյութիւնը կ'ապացուցանեմ : Բայց որովհետև , ընթերցողաց մտքերն ըստ կարելւոյն զգայարանաց հարդարակցութենէն հեռացունելու նպատակաւ , այս խորհրդածութեան մէջ նիւթական առարկայներէ հանուած նրմանութիւններ մէջ չը բերի , թերևս այս հատուածին մէջ շատ կէտեր մթին ըլլան , (որոնք , ինչպէս կը յուսամ , կատարելապէս լուսաւորուած են ինձ դէմ եղած առարկութեանց պատասխաններուն մէջ) զոր օրինակ մութը մնացած է սա՛ կէտն ալ՝ թէ ի՞նչպէս մեր մէջ դանուած գերազոյն էակի մը գաղտփարն այնչափ առարկայական իրականութիւն կը պարունակէ իւր մէջ , այսինքն , այն աստիճան գոյ և կատարեալ է՝ որ ՚ի հարկէ դերագոյն և կատարեալ պատճառէ մը հաստատուած է մեր հոգւոյն մէջ : Այս կէտը լուսաբանած եմ առարկութեանց պատասխաններուն մէջ՝ խիստ սքանչելի և արուեստական մեքենայի մը նմանութեամբ , որոյ գաղափարն արուեստաւորին մտաց մէջ կույ . որովհետև ինչպէս այս գաղափարին առարկայական արուեստագիտութիւնը պատճառ մը պէտք է ունենայ , որ է կա՛մ սոյն դործաւորին գիտութիւնն և կա՛մ մէկ ուրիշին հմտութիւնը՝ ուրկից այս գաղափարն առած է , այսպէս ալ կարելի բան չէ՝ որ այս ՚ի մեզ դանուած Աստուծոյ գաղափարն իրեն պատճառ չ'ունենայ զԱստուած :

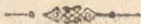
Չորրորդին մէջ ապացուցուած է՝ թէ ամեն որոշ և պայծառ ըմբռնած բաներնիս բոլորովին ճշմարիտ են , միանգամայն ալ բացատրուած է՝ թէ ի՞նչ բանի մէջ կը կա-

յանայ մնորում թիւնը կամ վրիպակը . և ասիկա գիտնալն
 հարկաւոր է՝ թէ՛ նախընթաց ճշմարտութիւնները հաստա-
 տելու և թէ՛ վերջէն դալիքները լաւ ծանշնալու համար :
 Հարկ կը համարիմ իմացունել՝ թէ այս Խորհրդածութեան
 մէջ խօսած չեմ մեղաց , պոխնքն , այն մնորութեան վրայ՝
 որ բարին և չարը փնտռելու տութիւ կը գործուի . միայն
 այն մնորութեան վրայ խօսած եմ՝ որ ճշմարտն և սուսն
 իրարմէ որոշելէ և վրայինն դատումն բնելէ յառաջ կուգայ .
 հաւատոյ և բարոյականի վերարեւելալ իրաց վրայ ալ չեմ
 խօսած , այլ լոկ այն բաներուն վրայ՝ որք տեսական ճրչ-
 մարտութեանց կը պատկանին և սոսկ բնական լուսոյ օժան-
 դակութեամբ կրնան ծանցուիլ :

Հինգերորդ Խորհրդածութեան մէջ բացատրուած է
 նիւթական բնութիւնը , և Աստուծոյ գոյութիւնն ապա-
 ցուցուած է այնպիսի նոր ապացուցութեամբ մը՝ յորում է-
 թէ մի քանի դժուարութիւններ գտնուին , անոնց լուծու-
 մբն ինձ դէմ եղած առարկութեանց պատասխաններուն մէջ
 պիտի տեսնուի . աւելին կայ . ցցուցած եմ՝ թէ ի՛նչպէս
 նոյն իսկ երկրաչափական ապացուցութեանց ստուգութիւնն՝
 Աստուծոյ ծանօթութենէն կախումն ունի :

Վերջապէս , վեցերորդին մէջ իմացականութեան և ե-
 րեւակոյութեան գործողութիւնները զանազանած եմ իրենց
 նշաններով . ցցուցած եմ՝ թէ մարդկային հոգին իրապէս
 տարրեր է՝ ՚ի մարմնոյ և սակայն այնչափ սերտիւ նորա հետ
 միացած է՝ որ երկուքն ՚ի միասին մէկ բան կը բաղիւցունեն :
 Այս Խորհրդածութեան մէջ գրուած են նոսե զգայարանքներէ
 յառաջ եկած բոլոր մնորութիւնք և վերջապէս նշանակուած
 են այն ամեն ապացոյցները՝ որոցմէ նիւթական իրաց գո-
 յութիւնը կ'եզրակացունեմ . ոչ թէ այս ապացոյցներն օդ-
 տակար կը դատեմ , ապացուցուած բոններնին ապացուցա-
 նելուսն համար , ինչպէս թէ կայ աշխարհ մը , թէ մար-
 դիկ մարմին ունին և ուրիշ նմանօրինակ բաներ , որոց վը-
 րայ չեն տարակուսած բնաւ որջամիտ մարդիկ , ոյլ որով-
 հետեւ զանոնք ՚ի մտայ գիտած առե՛ննիս՝ կ'իմանամք՝ թէ
 այս ապացոյցներն զմեզ Աստուծոյ և մարդկային հոգւոյ ծանօ-
 թութիւնը ձեռք բերելու առաջնորդող ապացուցութեանց
 չափ հաստատուն , ճշմարիտ և պայծառ չեն . որովհետեւ այս
 վերջին ապացոյցներն այն աստիճան ստուգութիւն և պայ-

ճառութիւն ցոյց կուտան մեջերնին՝ որ մարդկային միտքը
 կարող կ'ըլլայ անոնց վրայ ժանօթութիւն ստանալ : Այս
 ամենը պիտի ապացուցանեմ հետեւեալ վեց խորհրդածու-
 թեանց միջոցաւ . ուստի և այս պատճառաւ զանց կրնեմ
 ուրիշ շատ մ'այնպիսի խնդիրներ՝ որոց վրայ առիթը գալով
 խօսած եմ այն գրքին մէջ :

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԸՍՏ Ս.Ռ.Ս.ՋԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓՍՅՈՒԹԵԱՆ

ՈՐՈՑՄՈՎ, ԿԱՊՍՅՈՒՅՈՒԹԻ ՈՐՈՇԱԿԻ

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆՆ ՍՍՏՈՒԾՈՅ

ԵՒ ԻՐԱԿԱՆ ԽՏԻՐՆ

ՈՐ ԸՆԴ ԶՈԳԻ ԵՒ ԸՆԴ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՐԴՈՅ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ Ա.

ՏԱՐԱԿՈՒՍԵԼԻ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Բաւական ժամանակէ 'ի վեր նշմարած էի՝
թէ կենացս առաջին տարիներէն սկսեալ շատ մը
սխալ կարծիքներ իրրեւ ճշմարիտ ընդունած եմ
եւ թէ այս աստիճան զաղփաղփուն սկզբանց
վրայ հիմնած ամեն բաներս տարակուսական եւ
անստոյգ են . վասն որոյ կը մտածէի՝ որ յառա-
ջագոյն ընդունած կարծիքներս միանգամ մըտ-
քէս հեռացունեմ եւ նոր հիմունքներ գտնեմ,
որպէս զի գիտութեանց մէջ կարենամ հաստա-
տուն եւ ճշմարիտ բաներ հաստատել : Սակայն,
այս ձեռնարկութիւնը յոյժ դժուար երեւցաւ

ինձ , ուստի սպասեցի՝ որ զայն 'ի գլուխ տանելու ամենէն յարմարագոյն տարիքս գտնեմ : Այս մտածմունքն այնչափ երկար յապագեցուց զիս՝ որ այնուհետեւ մեծ վրիպակ մը գործած պիտի համարէի, եթէ տակաւին գործելու ժամանակս խորհելու կամ որոշումն ընելու վառնէի Ուրեմն այսօր՝ որ ամեն տեսակ հողերէ՝ ազատ կը գտնուի միտքս , բարեբաղդաբար , զիս յուզող կիրք մ'ալ չեմ զգար յիս եւ խաղաղական միայնութեան մէջ կատարեալ հանգստութիւն կը վայելեմ , պիտի սկսիմ լրջմտութեամբ եւ ազատօրէն ընդհանրապէս բոլոր նախկին կարծիքներս բնաջինջ առնել : Արդ , ասիկա ընելու համար , հարկաւոր չէ ցուցնել՝ թէ ամեն կարծիքներս ալ սուտ կամ սխալ են , ուրուն վերջը չը կարենամ բերել թերեւս . բայց որովհետեւ խելքս կամ բանականութիւնս կ'ուսուցանէ ինձ՝ թէ պէտք չէ որ ինչպէս յայտնի սուտ այսպէս ալ բոլորովին ստոյգ եւ աներկբայ չ'եղող իրաց հաւատամ , վասն որոյ մէկգի պիտի թողում այն ամեն կարծիքները՝ եթէ վրայնին տարակուսելու ո՞ր եւ է պատճառ մ'ունենամ : Կարծեսաց տարակուսելի ըլլալն իմանալու համար հարկ չէ ամենքն ալ առանձին առանձին քննել , զի ասիկա անվերջ աշխատութիւն է : Սակայն որովհետեւ հիմերը կործանած ատեն՝ ամբողջ շէնքն ալ 'ի միասին կը կործանի , նախ՝ այն սկզբունքները պիտի երքեմ , որոց վրայ հաստատուած էին իմ բոլոր նախնի կարծիքները :

Մինչեւ ցարդ իբրեւ ճշմարիտ եւ հաստատուն ընդունած ամեն բաներս կամ զգայարանք-

ներէ ուսած եմ եւ կամ անոնց միջոցաւ : Շատ անգամ փորձած եմ՝ որ այս զգայարանքները խաբէական են , խոհեմութիւնն ալ կը պահանջէ՝ որ կատարելապէս չը վստահիմք անոնց՝ որք զմեզ խաբած են միանգամ :

Բայց թէ եւ զգայութիւնք խիստ քիչ զգալի եւ չափազանց հեռուն գտնուող առարկայներուն կատմամբ կրնան զմեզ պատրել , սակայն այս զգայարանաց միջոցաւ գիտցուած ուրիշ շատ բաներ ալ կան՝ որոց ստուգութեան վրայ տարակուսելը կարելի չէ . ինչպէս , օրինակի համար , գիշերազգեստ հագած եւ թուղթ 'ի ձեռին կրակին դէմ նստած եմ եւ ուրիշ ասոնց նման բաներ : Չեմ կրնար ուրանալ թէ՛ այս ձեռքերն եւ մարմինը իմ չեն . ապա թէ ոչ պիտի նմանիմ այն անմիտ մարդոց՝ որոց ուղեղը մազձայոյզէն այն աստիճան խանգարուած եւ վնասուած է՝ որ վերջին ծայր աղքատ ըլլալով՝ ինքզինքնին թագաւոր կը կարծեն , թէ ծիրանի եւ ոսկեճամուկ զգեստ հագած են , մինչդեռ բոլորովին մերկ կը գտնուին . ևս ալ ցնորամիտ պիտի կարծուիմ՝ եթէ անոնց օրինակին հետեւիմ :

Այսու ամենայնիւ , դիտել հարկ է՝ թէ մարդ եմ , եւ , հետեւաբար , քնոյս մէջ կարելի է որ նոյն եւ մի բաներն եւ կամ աւելի ցնորականներն երազեմ , ինչպէս կը պատահի այն անմիտներուն արթուն եղած ատեննին : Քանի քանի անգամ գիշերը բոլորովին մերկ անկողնոյս մէջ գտնուած ժամանակ , երազած եմ՝ որ այն ինչ տեղը կը գտնուիմ , զգեստներս հագած եւ կրակին դէմ նստած եմ : Գիտեմ հիմայ՝ թէ քը-

նացած աչօք չէ՝ որ այս թուղթը կը տեսնեմ .
 թէ գլուխս՝ զոր կը շարժեմ , նիրհեալ չէ , թէ
 խորհրդով ձեռքս կը տարածեմ եւ կ'ըզամ զայն-
 իսկ քնոյ մէջ սպտահածներն ամենն ալ ապոնց
 չափ սլայծառ եւ որոշ չեն երեւիր ինձ : Բայց
 այս բանիս վրայ ուշի ուշով մտածելով՝ կը յի-
 շեմ՝ թէ շատ անգամ քնացած ատենս նմանօ-
 րինակ ցնորքներ զիս խաբած են . եւ ապա այս
 խորհրդոյն վրայ զկայ առնելով եւ տեսնելով՝ թէ
 չ'կայ բնաւ ստոյգ նշանակ մը՝ որով կարող ըլ-
 լայ մարդ որոշակի արթնութիւնը քնէն զանա-
 զանել , կը հիանամ կը մնամ եւ այս զարմացու-
 մը գրեթէ կրնայ հաւանեցունել զիս՝ թէ կը
 ննջեմ :

Ենթադրենք ուրեմն հիմայ՝ թէ քնացած եմք
 եւ թէ այս ամեն մասնաւոր հանգամանքները ,
 ինչպէս աչքերնիս բանալ , գլուխնիս շարժել ,
 ձեռքերնիս տարածել եւլն , ուրիշ բան չեն ,
 բայց եթէ սուտ կամ սնտոխ ցնորքներ , եւ մը-
 տածենք՝ թէ ոչ ձեռքերնիս եւ ոչ ալ մարմին-
 նիս չեն այնպէս՝ ինչպէս որ կը տեսնենք : Սա-
 կայն պէտք է գէթ խոստովանիլ՝ թէ քնոյ մէջ
 մեզ ներկայացեալ բաներն են իբր պատկերներ
 ու նկարներ՝ որք իրական եւ ճշմարիտ բա-
 նի մը նմանողութեամբ միայն կրնան կազմուիլ ,
 եւ այսպէս գոնէ սա ընդհանրական իրերն , ինչ-
 պէս աչք , գլուխ , ձեռք եւ ամբողջ մարմինն
 ոչ թէ երեւակայական բաներ են , այլ իսկական
 եւ գոյ : Որովհետեւ , ճիշդը խօսելով , նկարիչք
 նոյն իսկ երբ մեծ ճարտարութեամբ այլանդակ
 ու արտաքոյ կարգի ձեւերով յուշկապարիկներ
 եւ այծամարդեր ներկայացունել ուսած ըլլան ,

չեն կրնար սակայն անոնց բողոքովին նոր բնութիւն մ'եւ նորանոր ձեւեր տալ, այլ մի միայն զանազան կենդանեաց անդամներէն խառնուրդ մը կամ բազազրութիւն մը կ'ընեն. կամ թերեւս եթէ իրենց երեւակայութիւնն ամենեւին նմանը չ'տեսնուած նոր բան մը հնարելու չափ ցնորական է, եւ իրենց գործը պարզաբար կեղծ եւ բացարձակապէս սուտ բան մը ներկայացունէ, արդարեւ գէթ զանոնք բազկացնող գոյները ճշմարիտ պէտք է ըլլան:

Դիցուք՝ թէ այս ընդհանրական իրերն ալ, ինչպէս մարմին, աչք, գլուխ, ձեռք եւ այլք, երեւակայական ըլլան, պէտք է սակայն խոստովանիլ՝ թէ կան տակաւին ուրիշ աւելի պարզ եւ աւելի փեղեղեղական գոյ եւ ճշմարիտ բաներ՝ որոց խառնուրդէն եւ մէկ քանի ստոյգ գունոց բազազրութենէն կազմուած են մտքերնուս մէջ գտնուած իրաց այս բոլոր պատկերները, թէ ճշմարիտ եւ իրական ըլլան եւ թէ կեղծ ու ցնորական:

Իրաց այս կարգէն է ընդհանրապէս մարմնական ընութիւնն եւ իր տարածումը, ասոր հետ մէկտեղ տարածական իրաց ձեւը, քանակութիւնը, մեծութիւնն ու թիւը, ինչպէս նաեւ այն տեղը՝ ուր այս բաները կան եւ ժամանակը՝ որ անոնց տեւականութիւնը կը չափէ եւ այլ այսպիսիք: Ուստի թերեւս սխալ եզրակացութիւն ըրած չեմք ըլլար, եթէ ըսենք՝ թէ բնագիտութիւն, աստեղագիտութիւն, բժշկականութիւն եւ բազազրեալ իրերէ կախումն ունեցող ուրիշ ամեն գիտութիւնք չափին աւելի տարակուսական եւ անստոյգ են իսկ համարողութիւն, եր-

կրահափութիւնն եւ այլ սոցին նման դիտութիւնք՝ որք խիստ պարզ եւ խիստ ընդհանուր իրաց վերայ միայն կը ճառեն, ստոյգ եւ աներկբայելի բաներ կը պարունակեն իրենց մէջ, թէ այս իրերը բնութեան մէջ կենան եւ թէ չ'կենան. որովհետեւ թէ արթուն ըլլամ եւ թէ քուն, երկու եւ երեք իրարու վրայ գումարուելով միշտ հինգ թիւը պիտի կազմեն. քառակուսին չորս կողմէ աւելի պիտի չունենայ. զի կարելի բան չէ՝ որ այս աստիճան պայծառ եւ յայտնի ճշմարտութիւններ իբր ստութիւն կամ անստուգութիւն կասկածելի ըլլան :

Շատ ատենէ ՚ի վեր մտացս մէջ ստոյգ կարծիք մ'ունիմ՝ թէ կայ ամենակարող՝ Աստուած մը՝ որմէն ստեղծուած եմ բովանդակ էութեամբ ըստ : Արդ, դուցէ Աստուած՝ երկիր, երկինք, տարածական մարմին, ձեւ, մեծութիւն եւ տեղի ստեղծած չէ, սակայն այս բոլոր իրաց գաղափարներն ալ ունիմ եւ ինձ կ'երեւի՝ թէ այս ամենն այնպէս դոյ են ինչպէս որ ես կը տեսնեմ : Ասկէ զատ, քանի որ, ինչպէս պատահած է, մարդիկ խիստ լաւ դիտնալ կարծած բաներուն մէջ անգամ յաճախ կը խաբուին, ինչէն դիտնամ՝ թէ Աստուած չը խաբեր զիս՝ երբոր երկու եւ երեք թուանշանները կը գումարեմ, կամ քառակուսուոյ մը կողմերը կը չափեմ եւ կամ երբ ալ աւելի դիւրին բանի մը վրայ դատումն կ'ընեմ, եթէ ասկէ դիւրին բան երեւակայել կարելի ըլլայ : Բայց թերեւս Աստուած իմ խաբէութեանս մէջ կամք չէ ունեցած, որովհետեւ կ'ըսուի՝ թէ գերագոյն բարի է : Սակայն, ինչպէս Աստուծոյ բարութեան հակառակ է այնպիսի բնու-

թիւն մը եւ տրամադրութիւն մը տալ մարդ է-
 ակին՝ որ շարունակ խաբուի, այսպէս ալ ոչ
 նուազ հակառակ կուգայ իւր բարութեան թո-
 դուլ՝ որ մերթ ընդ մերթ խաբուի. այսու ա-
 մենայնիւ տարակոյս չկայ՝ թէ մարդիկ երբե-
 մըն Աստուծոյ թոյլատուութեամբ խաբէութեան
 մէջ կ'իյնան, Գուցէ այնպիսի մարդիկ կան՝ որ կը
 սիրեն ամենակարող Աստուծոյ գոյութիւնն ու-
 րանալ՝ քան թէ ուրիշ ամեն բան անստոյգ հա-
 մարիլ. մեք առ այժմ ասոնց կարծիքը պիտի
 չհերքեմք, նա մանաւանդ ՚ի նպաստ իրենց այն-
 պէս պիտի ենթադրենք՝ իբր թէ Աստուծոյ վրայ
 բոլոր զուրցածնիս առասպել է. այսու ամենայ-
 նիւ այսպիսիք այս ներկայ վիճակս կամ էու-
 թիւնս ունենալուս վրայ ինչ ենթադրութիւն
 ալ որ ընեն, ըսել կ'ուզեմ, թէ ճակատագրի
 ընծայեն իմ էութիւնս եւ թէ բաղդի, թէ իրաց
 մէկ կարգին եւ շարունակական յաջորդութեան
 տան եւ թէ վերջապէս ուրիշ բանի մը, որով-
 հետեւ սխալիլ եւ խաբուիլ անկատարութիւն
 է, ուստի որչափ աւելի հաւանական ըլլայ թէ
 ես այնպէս մ'անկատարեմ՝ որ շարունակ կը
 խաբուիմ, այնչափ ալ էութեանս հեղինակն
 անկարող պիտի լինի: Այս պատճառաբանու-
 թեանց տալիք պատասխան չունիմ, ոչ ալ կըր-
 նամ բացատրել. բայց վերջապէս ստիպուած եմ
 խոստովանելու՝ թէ յառաջուց իբրեւ ճշմարտու-
 թիւն ընդունած կարծեացս մէջ չ'կայ բնաւ կէտ
 մը՝ որոյ վրայ չ'կարենամ ըստ իմիք տարակու-
 սիլ, եւ ոչ թէ անխորհուրդ կամ յախուռն ձեռ-
 նարկութեամբ, այլ հասունացեալ խորհրդով
 գտնուած զօրաւոր ապացոյցներով կը տարակու-

սիմ . մինչ , զի դիտութեանց մէջ ստոյգ եւ հաս-
տատուն բան մը գտնելու համար պէտք է՝ որ
ինչպէս յայտնի սուտ , նոյնպէս ալ տարակու-
սելի իրաց չ'հաւատամ :

Բայց բաւական չէ միմիայն այս դիտողու-
թիւններն ընելը , հարկ է նաեւ յիշել զանոնք .
որովհետեւ նախկին եւ սովորական կարծիքներս՝
որք երկայնժամանակեայ ունակութեամբ ա-
ռանց ուղեւուս միտքս գրաւած եւ գողցես խոր-
հրդոցս կամ հաւատքիս վրայ տիրապետած են՝
տակաւին յաճախ միտքս կողման : Ես այս կար-
ծիքները պիտի չ'հերքեմ՝ երբ , ինչպէս արդէն
ցցուցի , ըստ իմիք տարակուսելի , բայց միան-
գամայն ալ այնչափ հաւանական կ'ըլլան , որով
աւելի կը հաւատանք անոնց քան թէ կ'ուրա-
նանք : Վասն որոյ , ըստ իս լաւագոյն միջոց
մը ձեռք առած պիտի ըլլամ , եթէ յատուկ խոր-
հրդով կամ կամուտ այս կարծեաց հակառակն ըն-
դունիմ եւ վայրկեան մի այնպէս կեղծեմ՝ ի-
բրը թէ այս բոլոր կարծիքներն ալ ըստարձա-
կապէս սուտ եւ երեւակայական են . մինչև որ
վերջապէս հին եւ նոր նախապաշարմունքներս
այնպիսի հաւասարակչութեան մէջ բռնեմ՝ որ
աւելի կամ պակաս այս կամայն կողմը չ'հակիմ
եւ սխալ դատումն չ'ընեմ եւ ուղիղ շարդէն չը
խտաորիմ՝ որ միայն կրնայ դէպ 'ի ճշմարտու-
թիւն առաջնորդել : Որովհետեւ գիտեմ հաւաս-
տեալ՝ թէ այս ճանապարհին մէջ ոչ վտանգ կայ
եւ ոչ մոլորութիւն եւ թէ պէտք է լոր այսօր
չափէն աւելի տարակուսիմ , զի հիմայ խնդիրն
ոչ թէ գործելու , այլ խոկալու եւ ճանչնալու
վրայ է :

Ուրեմն պիտի ենթադրեմ՝ թէ ոչ թէ Աստուած որ ամենաբարի եւ գերազոյն աղբիւրն է ճշմարտութեան , այլ հզօր , խորամանկ եւ խաբեբայ չար ոգի մը իւր բոլոր ճարտարութիւնը թափած է զիս պատրելու համար . պիտի համարիմ՝ թէ երկինք , օդ , երկիր , ձեւ , ձայն եւ այլ համօրէն արտաքին առարկայք ցնորք եւ երազ են , որոցմով յիշեալ ոգին գիւրահաւանութեանս դէմ որողայթ լարեր է , այնպէս պիտի նկատեմ ինքզինքս՝ իբր թէ ոչ ձեռք ունիմ , ոչ աչք , ոչ միտ , ոչ արիւն եւ ոչ մէկ զգայարանք , բայց ես սըլխալմամբ հաւատացեր եմ՝ թէ ունիմ , եւ միշտ սոյն խորհրդոյն վրայ յամառեալ պիտի մնամ , որպէս զի եթէ այս կերպով ո՞ր եւ է ճշմարտութիւն չկրնամ ձեռք բերել , գէթ կարենամ դատումներս առ կախ թողուլ : Ուստի մեծ զգուշութիւն պիտի ընեմ՝ որ սուտ կամ սխալ իրաց չը հաւատամ . եւ այնպիսի զօրաւոր պատրաստութիւն պիտի տեսնեմ այս մեծ խաբեբային նենդութեանց դէմ , որ սրչափ ալ հզօր եւ խաբեբայ ըլլայ , չ'կարենայ ըննանալ եւ ստիպել՝ որ ո՞ եւ է բանի հաւատամ :

Բայց այսպիսի նպատակ մը յաջողցնելը դժուար է , եւ չափազանց աշխատութիւն կը պահանջէ , մանաւանդ թէ մէկ կողմանէ ալ ծուլութիւնն անզգալապէս սովորական կենացս շաղկին մէջ կը ձգէ զիս , եւ ինչպէս քնոյ մէջ երեւակայական ազատութիւն վայելող գերին՝ երբ իւր ազատութեան երազ ըլլալուն վրայ կասկածիլ սկսի , արթննալ չուզէր եւ կը փափաքի մինչեւ վերջը այս հաճոյական ցնորից մէջ յարատեւել , այսպէս ալ ես ինքնին յանդէտս վերստին

նախկին կարծեացս մէջ կ'իյնամ, կը վախնամ եւ
 չեմ ուզեր քնէս արթննալ, որպէս զի այս խաղա-
 դական հանգստեան յաջորդող տաժանելի արթ-
 նութիւնը՝ փոխանակ ճշմարտութիւն ճանչնալու
 մասին լոյս տալու, յիշեալ դժուարութեանց աղ-
 ջամուղջներն անդամ չը կարենայ փարատել :

ԽՈՐՀՐԴԱՄՈՒԹԻՒՆ Ռ.

ՄԱՐԻԿԱՅԻՆ ՄՏԱՅ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ , ՈՐ ՄԱՐՄԵՆԻՆ

ԱՒԵԼԻ ԴԻՒՐԱԻ ԿԸ ՃԱՆՉՑՈՒՎ

Առաջին խորհրդածութիւնս՝ այնքան տարակոյսներով լեցուց միտքս՝ որ կարծես անկարելի պիտի ըլլայ զանոնք մոռնալը : Չը գիտեմ՝ թէ ինչպէս պիտի կարենամ այս տարակոյսները փարատել. եւ իբր թէ յանկարծ խոր ջրոյ մէջ ընկղմած ըլլամ, այնչափ շուարած եմ՝ որ ոչ կրնամ ոտքերս շարժել, ոչ ալ լուղալ ջրոյն երեսըն ելնելու համար : Սակայն պիտի ջանամ եւ վերստին ձեռք առնում այն շաւիղը՝ ուր առաջին խորհրդածութեամբս մտայ, երբ, դոյզն ինչ տարակոյս ենթադրող ամեն բան առ հասարակ իբրեւ բացարձակապէս սուտ 'ի բաց մերժեցի. այս շաւղէն երբէք պիտի չը խոտորիմ՝ մինչեւ որ ստուգութեան մը հասնիմ կամ գէթ ուսանիմ ճշմարտիւ՝ թէ աշխարհի մէջ ստոյգ եւ իրական բան չը կայ : Արքիմիդէս, երկրագունդը տեղէն վերցունելու եւ այլուր փոխադրելու համար՝ հաստատուն եւ անշարժ կէտ մը միայն կը պահանջէր. ես ինքնին մեծամեծ յոյսեր յղանալու իրաւունք պիտի ունենամ, եթէ յաջողիմ միայն ստոյգ եւ աներկբայելի բան մը գտնել :

Ուրեմն՝ տեսած իրերս ամենքն ալ սուտ կամ սխալ կ'ենթադրեմ, կը համոզուիմ՝ թէ ստուգութեամբք լի յիշողութեանս՝ մտացս առջեւ բերած բաներէն եւ ոչ մին գոյութիւն չ'ունի :

այնպէս կը նկատեմ ինքզինքս՝ իբր թէ զգայարանք բնաւ չ'ունիմ . կը հաւատամ՝ թէ մարմին , ձեւ , տարածութիւն , շարժումն եւ տեղի մտայս բարբաջանքներն են : Ուրեմն ինչ բան ճշմարտ կընայ համարուիլ . թերեւս սա միայն թէ աշխարհի մէջ բնաւ ստուգութիւն չը կայ :

Բայց չը կսոյ արդեօք այս անստոյգ դատած իրերէս բոլորովին տարբեր ուրիշ բան մը՝ որոյ վրայ կարելի չ'ըլլայ դոյզն ինչ տարակոյս ունենալ : Զը կսոյ , կ'ըսեմ , Աստուած մը կամ ուրիշ կարողութիւն մը՝ որ այս խորհուրդներն ինձ կուտայ : Գիցուք թէ Աստուծոյ մը կամ ուրիշ կարող էակի մը գոյութիւնը հարկաւոր չէ . որովհետեւ կընայ ըլլալ որ՝ այս մտածմունքները յղանալու կարողութիւնը կենայ իմ մէջս : Ուրեմն գոնէ ես բան մը չեմ . բայց արդէն այնպէս համարեցի՝ թէ բնաւ մէկ զգայարանք կամ մարմին չունիմ . սակայն տաղնասպալից տարակուօրի մէջ եմ . զի ինչ կը հետեւի ասկէ : Միթէ բոլորովին ըզգայարանքէ եւ 'ի մարմնոյ կախումն ունիմ եւ առանց աօրնց կարելի չէ գոյ ըլլալս : Ննթագրեցի՝ թէ աշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցող բան չը կայ , այսինքն , չը կայ ո՛չ երկինք , ո՛չ երկիր , ո՛չ միտք եւ ո՛չ մարմին . չեմ կրնար ուրեմն ննթագրել թէ ես ալ չը կայի . ամենեւեւն . գոյ էի անշուշտ , քանի որ կը մտածէի : Բայց կայ , չը գիտեմ , ինչ գորաւոր եւ նենգաւոր խաբերայ մը՝ որ ամեն հնարք եւ ճարտարութիւն կը գործածէ՝ զիս շարունակ խաբելու համար : Արդ , եթէ զիս կը խաբէ , տարակոյս չը կայ թէ գոյ եմ . եւ թող ուղածին չափ խաբէ , դար-

ձեռք պիտի չ'կարենայ բան մ'ըլլալէ արդելու-
ղիս , մինչդեռ կը խորհիմ՝ թէ բան մ'եմ : Այս
ամենուն վրայ լաւ խորհելէ եւ ուշի ուշով քըն-
նելէ յետոյ՝ վերջապէս պէտք է եզրակացու-
նել եւ հաստատել՝ թէ սա նախադասութիւնը .
ՆՏ, Գոյ էՏ, հարկաւորաբար ճշմարիտ է ամեն ան-
գամ որ զայն արտասանեմ կամ մտացս մէջ յը-
ղանամ :

Սակայն բաւական պայծառ եւ որոշակի չը
գիտեմ՝ թէ ես ինչ եմ , ես՝ որ ճշմարտապէս
դոյ եմ . ուստի պէտք է մեծ խնամով զգուշա-
նամ եւ անխոհեմութեամբ ինքնութեանս տեղ
ուրիշ բան մը չ'առնում , որպէս զի մի գուցէ
վրիպիմ նաեւ այն ծանօթութենէն՝ զոր բոլոր
նախկին ծանօթութիւններէս աւելի յայտնի եւ
ստոյգ կը համարիմ : Սմին իրի այժմ նոր 'ի նո-
րոյ պիտի քննեմ եւ հետազօտեմ՝ թէ այս վեր-
ջին խորհրդածութեանց ձեռնարկելէ յառաջ ինչ
կարծիք ունէի էութեանս կամ ինչութեանս վը-
րայ . հին կարծեացս մէջէն մէկգի պիտի հա-
նեմ այն ամեն կարծիքները՝ զորս երբեմն ապա-
ցոյցներով հերքեցի , այնպէս որ մտացս մէջ միայն
բոլորովին ստոյգ եւ աներկրայելի կարծիքը մնայ .
Ինչ էի ուրեմն յառաջագոյն . 'ի հարկէ կը մը-
տածէի՝ թէ մարդ մ'եմ : Բայց ինչ ըսել է մարդ-
բանական կենդանի մը , ապաքէն ոչ . որովհե-
տեւ , եթէ ասիկա ընդունիմք , հարկ 'պիտի ըլ-
լայ վերջը քննել՝ թէ ինչ կը նշանակէ կենդա-
նի եւ ինչ բանական , որով անզգալապէս մէկ
խնդրէն ուրիշ շատ մ'աւելի դժուարին եւ կըն-
ճոտ խնդրոց պիտի անցնիմ , եւ չեմ ուզեր
որ ունեցած քիչ մը ժամանակս եւ պարապոյ

Ժամերս նմանօրինակ զժուարութիւններ լուծե-
 լու վատնելով՝ չարաչար գործածեմ : Աստա-
 նօր մասնաւորապէս այն խորհուրդները նկա-
 տողութեան պիտի առնու՞մ՝ որք ինքնիրենցմով
 մտացս մէջ կը ծագէին , եւ ինձ կը ներշնչուէին՝
 երբ էութիւնս քննելու կը պարապէի : Նախ
 ինքզինքս՝ երես , ձեռք , բազուկ եւ մտէ ու ոս-
 կորէ բազկացեալ մեքենայ կամ գործի ունեցող
 կը համարէի , ճիշդ այնպէս , ինչպէս կը տես-
 նուի զիտակի մը վրայ , որոյ մարմին անունը
 տուած եմ : Ասկէ զատ , կը զիտէի՝ թէ կը սնա-
 նիմ , կը քայլեմ , կ'զգամ , կը խորհիմ , այս ամեն
 գործողութիւնները հողւոյն կ'ընծայէի , առանց
 մտածելու՝ թէ ինչ է այս հողին , կամ եթէ կը
 մտածէի ալ , այնպէս կ'երեւակայէի՝ թէ հողին
 հողմոյ , բոցոյ եւ չափազանց անօսր օդոյ նման
 ամենանուրբ եւ անզայտ բան մ'է՝ որ մարմնոյս
 ամենէն խոշոր մասանց մէջ սպրդած եւ տարա-
 ծուած է : Իսկ մարմնոյ բնութեան վրայ չէի
 տարակուսեր . ընդ հակառակն , խիստ լաւ ճանչ-
 ցած էի զայն , եւ եթէ մարմինը բացատրել ու-
 ղէի , այն ատենի ունեցած ծանօթութեանս հա-
 մեմատ սն հետեւեալ կերպով պիտի բացատրէի .
 Մարմին ըսելով կ'իմանամ այն ամեն բան՝ որ
 ձեւ ունի , կրնայ տեղւոյ մը մէջ պարունակիլ
 եւ միջոց մ'այնպէս լեցունել՝ ուրկէ ուրիշ ա-
 մեն մարմին հալածուին , որ կրնայ զգացուիլ
 կամ շօշափելեօք կամ տեսանելեօք կամ լսելեօք
 կամ ճաշակելեօք եւ կամ հոտոտելեօք . զանա-
 զան կերպերով շարժիլ , բայց ոչ թէ ինքիրմով
 այլ ուրիշ արտաքին առարկայէ մ'իւր վրայ կա-
 տարուած ներգործութեան միջոցաւ . որովհե-

տեւ գիտէի՝ թէ մարմինն ինքնին ոչ կրնայ շար-
ժիլ , ոչ զգալ կամ խորհիլ . ընդ հակառակն , չա-
փէն աւելի կը զարմանայի՝ երբ նմանօրինակ
կարողութիւններ մէկ երկու մարմնոց մէջ միայն
կը տեսնէի :

Բայց ես ինչ եմ , ես՝ որ այժմ կ'ենթա-
դրեմ՝ թէ յանչափա զօրաւոր, եւ եթէ կը համար-
ձակիմ զուրոյցել , չարանիւթ եւ խորամանգ ոգի
մը կայ՝ որ զիս խաբելու համար ամեն զօրու-
թիւն եւ հնարք ձեռք կ'առնու : Արնամ վատա-
հիլ՝ թէ սակաւիկ ինչ յառաջ մարմնոյ բնութեան
ստորոգած իրաց մէկ փոքրիկ մասն ես ալ ու-
նիմ : Ասոր վրայ ուշադրութեամբ ընդ երկար
կը մտածեմ . այս իրերը կրկին եւ կրկին կը քրն-
նեմ եւ չեմ գտներ բան մը՝ որոյ համար կարե-
նամ ըսել՝ թէ իմ մէջս կայ : Այս իրերը մի առ
մի թուելու հարկ չ'կայ : Ուրեմն անցնինք հոգւոյ
ստորոգելեաց , եւ տեսնենք թէ կանց արդեօք
ստորոգելիք մը՝ որ ինձ պատկանի : Հոգւոյ առա-
ջին ստորոգելիքն են սնանիլ եւ քայլել . բայց
եթէ մարմին չունենամ՝ ոչ կրնամ սնանիլ եւ ոչ
քայլել : Մէկ ստորոգելիքն ալ զգալն է . սակայն
առանց մարմնոյ զգալ ալ կարելի չէ . ասկէ զատ
չատ բաներ՝ զոր քնոյ մէջ կարծած էի՝ թէ ըզ-
գացեր եմ , արթննալէս յետոյ տեսայ՝ որ իրօք
զգացած չեմ եղեր : Խորհելոյ ստորոգելիքն ալ
ունի , եւ կը տեսնեմ՝ որ խորհիլն այնպիսի ըս-
տորոգելիք մ'է՝ որ ինձ կը վերաբերի եւ զոր
կարելի չէ ինձմէ կորզելը : Եմ , գոյ եմ . այս
ճշմարիտ է . բայց սրչափ ժամանակ . այնչափ
որչափ որ խորհիմ . որովհետեւ եթէ այլ եւս չը
խորհիմ , գոյութիւն ալ չեմ ունենար : Հիմայ՝ բա-

ցարձակապէս ճշմարիտ բանը միայն կ'ընդունիմ։
 ուրեմն, ճիշդը խօսելով, ես միայն խորհող է-
 ակ մ'եմ, այսինքն, միտք մը, իմացողութիւն
 մը կամ բանականութիւն մը, որոնք այնպիսի
 եզրեր են՝ որոց նշանակութիւնն յառաջ չէի գի-
 տեր։ Արդ, ճշմարիտ եւ ճշմարտապէս գոյ բան
 մ'եմ․ բայց ինչ բան․ ըսի արդէն, խորհող էակ
 մը։ Ասկէց աւելի․ երեւակայութիւնս պիտի
 գրգռեմ՝ իմանալու համար թէ ալ ուրիշ ինչ եմ։
 Չեմ ես այն անդամոց խառնուրդը՝ որ մարդկա-
 յին մարմին կը կոչուի․ այս մարմնոյն իւրաքան-
 չիւր անդամոց մէջ տարածուած թափանցիկ եւ
 անօսր օդը չեմ․ չեմ նոյնպէս ոչ հողմն, ոչ շունչ,
 ոչ շոգի եւ ոչ ինչ որ կարելի է կեղծել եւ ե-
 րեւակայել․ վասն զի ենթադրեցի՝ թէ այս ա-
 մենը գոյ չեն, եւ թէ, առանց այն ենթադրու-
 թիւնը փոխելու, ստոյգ գիտեմ թէ բան մ'եմ։

Բայց թերեւս այս իրերը՝ զոր ինձ անծա-
 նօթ ըլլալուն համար, անդոյ կ'ենթադրեմ, ի-
 րօք տարբեր չեն ինձմէ՝ զոր կը ճանաչեմ, Չեմ
 գիտեր, այս մասին առ այժմ վճիռ մը չեմ տար-
 ինձ ծանօթ իրաց վրայ միայն կրնամ դատումն
 ընել․ գոյ ըլլալս գիտեմ եւ կ'որոնեմ՝ թէ ինչ
 եմ, ես՝ որ էութիւն ունենալուս համոզուած եմ։
 Արդ, լաւ գիտելով, ստուգիւ իմ էութեանս ծանօ-
 թութիւնը կախումն չունի բնաւ այն իրերէն՝
 որոց գոյութիւնը տակաւին չեմ ճանչնար․ հե-
 տեւապէս, այն իրերէն ալ կախումն չունի՝ զոր
 կրնամ երեւակայութեամբ կեղծել։ Նոյն իսկ այս
 երեւակայել եւ կեղծել եզրերն ալ մուրորութիւ-
 նըս կը ցուցնեն․ որովհետեւ յիրաւի պիտի կեղ-
 ծէի, եթէ ինքզինքս բան մ'ըլլալ երեւակայէի։

վանն զի երեւակայելը մարմնական իրի մը պատկերն ու ձեւը մտաց առջեւ բերել է . արդ , գիտեմ՝ թէ եմ, եւ թէ կարելի է որ այս բոլոր պատկերներն եւ ընդհանրապէս մարմնոյ բնութեան վերաբերեալ ամեն ինչ երազ կամ ցնորք ըլլան : Իրաւացի չէ ըսելս . ինչ ըլլալս լաւ ճանաչելու համար երեւակայութիւնս պիտի գրգռուեմ . զի ասիկա ըսել կ'ըլլայ . Հիմայ արթուն ըլլալով՝ ճշմարիտ եւ իրական բան մը կը նշմարեմ . բայց որովհետեւ բաւական պայծառ չեմ նշմարեր, գիտամա՞ք պիտի քնանամ՝ որպէս զի երազներըս աւելի ճիշդ եւ աւելի յստակ ներկայացունեն ինձ զայն : Սակայն, գիտեմ ստուգիլ որ երեւակայութեան միջոցաւ խնացած բաներէս եւ ոչ մին ինքնութեանս վրայ ունեցած ծանօթութեան չը վերաբերիր , եւ թէ պէտք է այս գազափարը հեռացունել մտքերնէս, որպէս զի միտքըն ինքնին կարենայ իւր բնութիւնն որոշակի ճանչնալ :

Ուրեմն ինչ եմ . խորհող բան մը . բայց ինչ է խորհող բանը . այնպիսի բան մ'է՛ որ կը տարակուսի , կ'իմանայ , կը յղանայ , կը հաստատէ , կ'ուրանայ կամ կը ժխտէ , կը կամի , չը կամիր , կ'երեւակայէ եւ կ'զգայ : Արդարեւ մեծ բան է, եթէ այս ամեն ստորոգելիքներն ալ բնութեանըս վերաբերին : Բայց ինչո՞ւ պիտի չը վերաբերէին . ոչ ապաքէն ես եմ՝ որ այժմ ամեն բանի վրայ կը տարակուսիմ , մի քանի բան կ'իմանամ եւ կը յղանամ , ճշմարիտ ըլլալնին կը հաստատեմ . ուրիշ ամեն ինչ կ'ուրանամ , աւելի շատ բաներ ճանչնալու կամք եւ փափաք կ'ընեմ, խաբուիլ չեմ ուզեր , շատ բաներ կ'երեւակայեմ ,

երբեմն ալ չուզելով, եւ անթիւ բաներ մարմնոյ գործարանաց միջոցաւ կ'զգամ : Այս ամենը ճշմարիտ են , ինչպէս ճշմարիտ է՝ թէ եմ , գոյ եմ , նոյն իսկ երբ շարունակ քնանամ եւ իմ էութեանս պատճառն ալ զիս մոլորցնելու համար իւր բոլոր ճարտարութիւնն՝ ի կիր արկանէ : Այս ստորոգելեաց ո՞րը մտքէս կը բաժնուի կամ ինձմէ զատ կը համարուի : Որովհետեւ այն աստիճան յայտնի է՝ թէ տարակուսողը , իմացողն եւ բաղձացողն ես եմ՝ զոր հաստատելու համար ուրիշ բան ըսելու հարկ չըկայ : Ստուգիւ երեւակայելոյ կարողութիւնն ալ ունիմ , զի թէեւ (ինչպէս յառաջագոյն ենթադրեցի) երեւակայած բաներս ճշմարիտ չ'ըլլան , սակայն սնանուրանալի է՝ թէ երեւակայելոյ կարողութիւնըն իրապէս կայ իմ մէջս եւ խորհրդածութեանս մասը կը կաղմէ : Վերջապէս ես այն եմ՝ որ կ'զգամ , այսինքն զգայարանաց գործարաններու միջոցաւ մի քանի բան կ'իմանամ , վասն զի յիրաւի լոյս կը տեսնեմ , ձայն կը լսեմ , ջերմութիւն կ'զգամ : Բայց պիտի ըսես՝ թէ այս երեւոյթները սուտ են եւ թէ կը ննջեմ . լաւ , թող այդպէս ըլլայ . այսու ամենայնիւ , գոնէ սն ստոյգ է՝ որ լոյս կը տեսնեմ , ձայն կը լսեմ , ջերմութիւն կ'զգամ . ասիկա սուտ չը կրնար ըլլալ եւ ճիշդ այս է զգալ ըսածնիս՝ որ իրօք ուրիշ բան չէ , բայց եթէ խորհիլ : Ասով կ'սկսիմ առաջուրնէ աւելի որոշ եւ պայծառ կերպով ճանչնալ թէ ինչ եմ :

Բայց սակայն ինձ կը թուի եւ չեմ կրնար չը հաւատալ թէ նիւթական իրերը՝ որոց պատկերները խորհրդածութեամբ կը կազմուին , զգայա-

բանաց տակ կ'ինկնան, եւ նոցա քննութեան առարկայ կ'ըլլան, այնչափ որոշ եւ պայծառ չեն ճանչցուիր քան, չը գիտեմ, էութեանս այն որ մասը՝ որ բնաւ երեւակայութեան ներքեւ չ'իջնար. թէպէտ իրօք տարօրինակ է ըսելը՝ թէ գոյութիւննին տարակուսական, անձանօթ եւ ինձ չը վերաբերող իրերն աւելի որոշակի կը ճանչնամ եւ կ'իմանամ քան զանոնք՝ որ խիստ ծանօթ են, բուն բնութեանս կը վերաբերին, եւ ճշմարիտ ըլլալնին գիտեմ, մէկ խօսքով, քան զիս. Սակայն գիտեմ՝ թէ ինչ է ասոր պատճառը. մարդուս միտքը թափառական է, մոլորիլ կուզէ եւ չը կրնար հանդուրժել՝ եթէ զինքը ճշմարտութեան ուղիղ սահմանին մէջ բռնենք. Ուրեմն անդամ մ'ալ սանձարձակ թողունք զինքը, եւ ամեն տեսակ ազատութիւն տալով իրեն՝ թոյլ տանք որ բոլոր արտաքին առարկայները գիտէ, որպէս զի կարենամք յետոյ մեղմիւ սանձէն քաշելով այնպիսի կէտի մը վրայ բերել՝ որ ինք իւր էութիւնն եւ իր մէջ գտնուած բաները քննէ եւ ինքզինք աւելի դիւրաւ կանոնաւորէ. Քննենք ուրեմն հիմայ այն բաները՝ որ սովորաբար ճանչցուելու կողմանէ ամենէն դիւրինները կը համարուին եւ աւելի որոշ ճանչցուած կը կարծուին, այսինքն, տեսած եւ շօշափած մարմիններնիս: Բայց ո՛չ թէ ընդհանրապէս ամեն մարմին, որովհետեւ այս ընդհանուր ծանօթութիւնները սովորաբար քիչ մ'աւելի շրջիօթ են, այլ մասնաւորապէս անոնցմէ մէկուն վրայ միայն խորհրդածենք: Օրինակի համար, սա մեղրամոմին կտորն առնունք. դեռ նոր հանուած է փեթակէն, մէջը գտնուած մեղրին

քաղցրութիւնը տակաւին չէ կորսնցուցած, տակաւին զինքը բաղկացունող ծաղկանց հոտը քիչ ու շատ կը պահէ, իւր գոյնը, ձեւն եւ մեծութիւնը յայտնի են, թանձր, պաղ եւ կակուղ է, եւ եթէ բախէք զայն, ձայն կը հանէ: Վերջապէս, մարմնոյ մը յայտարար նշաններն եղող ամեն բան կը դտնուի այս մեղրամոմին մէջ: Բայց խօսած միջոցիս անհամէկը կրակին կը մերձեցունէ զայն. մէջը մնացած համը կ'երթայ, հոտը կը ցընդի, գոյնը կը փոխուի, ձեւը կը կորսուի, մեծութիւնը կ'աւելնայ, կը հեղկանայ, կը տաքնայ, հազիւ կը շօշափուի, եւ եթէ այս պարագային մէջ զայն բախենք՝ ձայն չը հանէր: Այն մեղրամոմն այս ամեն փոփոխումներէն վերջը տակաւին կը մնայ. այո՛, կը մնայ. ոչ ոք կը տարակուսի ասոր վրայ եւ ոչ ոք այլազգ կը դատէ: Ուրեմն այս մեղրամոմոյ կտորին մէջ այնքան որոշ ճանչցած բանս ո՞րն է. արդարեւ այս մեղրամոմն զգայարանաց միջոցաւ յառաջուց իր մէջ նշանակած բաներէս մէկն այլ չունի այժմ. որովհետեւ ճաշակելեաց, հոտոտելեաց, տեսանելեաց, շօշափելեաց եւ լսելեաց տակ իյնող ամեն բան փոխուեցաւ, սակայն մի եւ նոյն մեղրամոմը դեռ կայ եւ կը մնայ: Թերեւս այս այն բանն է՝ որոյ վրայ կը մտածեմ հիմայ, այսինքն թէ այն մեղրամոմը մեղրին ոչ այն քաղցրութիւնը, ոչ ծաղկանց հաճոյական հոտը, ոչ այն սպիտակութիւնը, ոչ այն ձեւն եւ ոչ այն ձայնն էր, այլ մի միայն մարմին մը՝ որ քիչ մը յառաջ այս ձեւերուն տակ զգալի էր ինձ, բայց այժմ ուրիշ ձեւերու: Սակայն, ճիշդը խօսելով, այս մեղրամոմը սոյն կերպով իմացած ժամանա-

կըս ինչ կ'երեւակայեմ : Ուշադրութեամբ դիտենք եւ մեղրամոմին չը վերաբերող իրերը մէկ դիտումով տեսնենք թէ ինչ կը մնայ : Արդարեւ, մի միայն քիչ մը տարածութիւն, քիչ մը կակղութիւն եւ քիչ մ'ալ փոփոխականութիւն : Արդ, ինչ է կակղ եւ փոփոխական ըսածնիս՝ կ'երեւակայեմ՝ թէ այս բոլորչի մոմը կրնայ քառակուսի ըլլալ եւ քառակուսիէն ալ եռանկեան ձեւոյ փոխուիլ . բայց ոչ, չէ այնպէս, որովհետեւ դիտեմ՝ թէ այս մեղրամոմը կրնայ անհուն՝ փոփոխութիւններ կրել, զորոնք չեմ կրնար երեւակայութեամբ իմանալ եւ, հետեւաբար, մեղրամոմոյ վրայ ունեցած այս ըմբռնումս երեւակայելոյ կարողութեամբ չէ : Տարածումն ինչ է. այս ալ նոյնպէս անծանօթ չէ . որովհետեւ աւելի մեծ կ'ըլլայ այս տարածութիւնը՝ երբ մեղրամոմն հալի, քիչ մ'ալ աւելի մեծ՝ երբ եռայ, եւ ասկէց ալ աւելի մեծ ո՞ր ատեն ջերմութիւնըն առաւելու . պիտի չ'իմանայի յայտնապէս եւ ճշմարտիւ՝ թէ ինչ է մեղրամոմը, եթէ մտածէի որ քննած կտորս զանգուածին համեմատ կրնայ երեւակայածէս աւելի զանազան ձեւեր առնուլ : Ուրեմն ընդունիլ պէտք է՝ թէ մեղրամոմոյ կրտորին ինչ ըլլալը երեւակայութեամբ չէ կարելի իմանալ, այլ միայն խելքով : Մեղրամոմոյ միայն մէկ կտորն իբրեւ օրինակ առի. եթէ ամբողջ մեղրամոմն առնում՝ ըսածս աւելի լաւ կը հասկցուի : Բայց ո՞րն է մեղրամոմոյ այս կտորը՝ զոր խելքով կամ մտօք միայն կ'իմանամք . տեսած, շօշափած, երեւակայած եւ, վերջապէս, 'ի սկզբան աչքիս առջեւ դրուած կտորն է : Հոս դիտողութեան արժանի մեծ կէտ մը կայ, այ-

սինքն թէ ըմբռնումը ոչ առ աչօք տեսիլ, ոչ շօշափումն եւ ոչ երեւակայութիւն է, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, թէպէտ յառաջ այնպէս կը թուէր, այլ սոսկ մտաց տեսութիւնն է, որ իւր մէջ գտնուած եւ զինքը բաղկացնող իրերն ու շաղբութեան առնչուս համեմատ՝ կրնայ ըլլալ անկատար եւ չփոթ, ինչպէս էր յառաջ. կամ պայծառ եւ որոշ, ինչպէս է հիմայ:

Սակայն շատ կը զարմանամ՝ երբ կը մտածեմ՝ թէ մարդկային միտքն սրչափ տկարութիւն եւ յօժարութիւն ունի, որք անզգալապէս մոլորութեան մէջ կը ձգեն զինքը: Որովհետեւ, թէպէտ առանց խօսելու այս ամենն ես իմ մէջըս դիտողութեան կ'առնում, սակայն խօսքերը զիս կը կասեցունեն եւ գողցես սովորական լեզուի բառերէն կը խաբուիմ. վասն զի կ'ըսենք՝ թէ մի եւ նոյն մեղրամոմը կը տեսնենք երբ աչաց առջեւ ըլլայ, բայց ոչ թէ մի եւ նոյն գոյնըն ու ձեւն ունենալուն համար կը դատեմք՝ թէ նոյն մեղրամոմն է այս. ասկէ կ'եզրակացունեմ՝ թէ մեղրամոմն ոչ միայն մտաց, այլ աչաց տեսութեամբ ալ կը ճանչցուի: Եթէ դիպուածով պատուհանէն փողոցէն անցնող մարդոց վրայ չը նայէի, դարձեալ տեսած ատենս անպատճառ պիտի ըսէի՝ թէ մարդ կը տեսնեմ. սակայն պատուհանէն ինչ կը տեսնեմ, ոչ ապաքէն գլխարկ եւ զգեստ, որոց տակ կարելի է՝ որ զսպանակներով շարժող արուեստական մեքենայներ ծածկուած լինին: Բայց կը դատեմ՝ թէ անոնք մարդ են, եւ այսպէս սոսկ մտքիս դատելոյ կարողութեամբ՝ աչքով տեսնելիքս կ'իմանամ:

Հասարակութենէն աւելի քարձր ծանօթու-

Թիւններ ստանալու ջանադիր մարդը ոամկին հնարած խօսելու ձեւերուն վրայ տարակուսելոյ առիթներ փնտռած ժամանակ՝ ամաչելու էլ կուղեմ աւելի հեռին երթալ եւ ցուցնել՝ թէ մեղրամոմոյ ինչ ըլլալուն վրայ աւելի որոշ եւ կատարեալ դադափար երբ առի . արդեօք առաջին անգամ տեսած եւ արտաքին զգարայանաց, կամ գէթ ուղիղ բանի, կամ խորհող կարողութեան միջոցաւ ճանչցած ատենս, թէ հիմայ, որ խիստ ուշի ուշով ինչ ըլլալն եւ ինչ կերպով ճանչցուիլը քննեցի : Ասոր վրայ տարակուսիլն աւելորդ է : Որովհետեւ առաջին ըմբռնման մէջ ինչ որոշ բան կար . ինչ բան կար, կ'ըսեմ, որ ամենէն չնչին կենդանեաց զգայարանքներուն տակ ալ չ'իյնար . բայց երբ մեղրամոմն իւր արտաքին ձեւերէն զանազանեմ եւ իրր թէ ըզգեստներէն մերկացունելով՝ բոլորովին մերկ նկատեմ, թէպէտ տակաւին մոլորութիւն կըրնայ մտնել դատմանս մէջ, սակայն սա ստոյգ է՝ թէ առանց մարդկային մտաց չեմ կրնար մեղրամոմը յիշեալ կերպով ըմբռնել :

Բայց վերջապէս ինչ ըսեմ մտքիս, այսինքրն, ինքնութեանս համար . որովհետեւ մինչեւ ցարդ միտք միայն կ'ընդունէի յիս : Ի՞նչ . ես որ այս աստիճան յօտակ եւ որոշ գաղափար կ'առնում մեղրամոմոյ վրայ, աւելի ճշմարտութեամբ եւ ստուգութեամբ, աւելի որոշակի եւ պայծառապէս չեմ ճանչնար ինքզինքս . զի եթէ սոսկ տեսնելով կը դատեմ՝ թէ մեղրամոմը կայ կամ գոյ է, ասկէ ստուգիւ կը հետեւի՝ թէ ես ալ եմ կամ գոյ եմ . քանզի կրնայ ըլլալ որ տեսածս իրօք մեղրամոմ չ'ըլլայ, կրնայ ըլլալ ալ որ աչք

չունենամ որ եւ է բան տեսնելու համար . բայց երբ կը տեսնեմ եւ չեմ կրնար զանազանել եւ սակայն կը մտածեմ՝ թէ կը տեսնեմ , ես՝ որ կը խորհիմ , անհնար է որ բան մը չ'ըլլամ : Նոյնպէս մեղրամոմը շօշափելուս համար՝ եթէ դատեմ թէ գոյութիւն ունի , դարձեալ մի եւ նոյն բանը պիտի հետեւի ասկէ , այսինքն թէ եմ . եւ եթէ երեւակայութեամբ կամ ուրիշ որ եւ է պատճառաւ ալ անոր գոյ ըլլալը դատեմ , միշտ մի եւ նոյն բանը պիտի եզրակացունեմ : Աստանօր մեղրամոմոյ համար բոլոր զուրցածներս ինձմէ դուրս գտնուած համօրէն իրաց ալ կըրնան պատշաճիլ : Աւելին կայ . եթէ մեղրամոմոյ վրայ ունեցած ծանօթութիւնս կամ ըմբռնումս աւելի պայծառ եւ որոշ երեւցաւ՝ երբ տեսանելիք , շօշափելիք եւ ուրիշ շատ մը պատճառներ զայն յայտնեցին , որչափ եւս առաւել յայտնի , որոշ եւ պայծառ կերպով պէտք է խոստովանիլ՝ թէ հիմայ ինքնութիւնս ալ կը ճանչնամ . որովհետեւ մեղրամոմոյ կամ ուրիշ որ եւ է մարմնոյ բնութիւնն իմացնող եւ ճանչցունող պատճառներն աւելի լաւ կ'ապացուցանեն մըտքիս բնութիւնը . նոյն իսկ մտացս մէջ շատ մը բաներ կան՝ որոցմով իւր բնութեան վրայ աւելի որոշ ծանօթութիւն կ'ստանամք : Մարմնէ կախումն ունեցող իրերն այնչափ դիտողութեան արժանի չեն :

Ահա անզգալապէս ուղած տեղս հասայ . որովհետեւ հիմայ հասկցայ՝ թէ նոյն իսկ մարմիններն ո՛չ թէ զգայարանաց կամ երեւակայելոյ կարողութեան միջոցաւ , այլ միայն խելքով աւելի լաւ կը ճանչցուին , եւ չէ թէ տեսանե-

լի ու շօշափելի ըլլալնուն համար, այլ մի միայն
խորհրդածութեամբ կրնամք իրենց էութիւնն ի-
մանալ. արդ զիտեմ՝ թէ չըկայ բան մը՝ որ
այնչափ դիւրութեամբ ճանչցուի, որչափ մարդ-
կային միտքը: Բայց որովհետեւ դժուարին է
ունակացած եւ հնացեալ կարծիք մ'իսկոյն
ձգել, աղէկ պիտի ըլլայ, եթէ քիչ մը ժամանակ
հոս զկայ առնում, որպէս զի ընդ երկար խոր-
հրդածութիւններով՝ այս նոր ծանօթութիւնն
աւելի խորապէս տպաւորեմ յիշողութեանս մէջ:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ Գ.

Ի ՎԵՐԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Այժմ աչքերս պիտի փակեմ, ականջներս խնուամ, բոլոր զգայարանքներէս հեռանամ, նիւթական իրաց պատկերները ջնջեմ հանեմ մրտաքէս, կամ դէթ որովհետեւ ասիկա ընելը դժուարին է, իրրեւ սուտ եւ սնոտի պիտի նկատեմ. եւ այսպէս մի միայն ինքնութեանս հետ խօսակցելով եւ ներսս եղածներն եւ եթ դիտելով՝ առ փոքր փոքր պիտի ծանօթանամ եւ ընտանեանամ է՝ ին կամ ինքնութեանս հետ: Աս բան մ'եմ՝ որ կը խորհիմ, այսինքն կը տարակուսիմ, կը հաստատեմ, կ'ուրանամ կամ կը ժըխտեմ, քիչ բան դիտեմ, շատեր կ'անդիտանամ, կը սիրեմ, կ'ատեմ, կը կամիմ, չեմ կամիր, կ'երեւակայեմ եւ կ'զգամ՝ որովհետեւ ինչպէս առաջ ըսի, թէպէտ զգացած եւ երեւակայած բաներս գուցէ ինձմէ դուրս եւ յինքեանս գոյ չըլլան, սակայն հաւաստի եմ՝ թէ խորհելոյ այս կերպերը՝ զոր զգացումն եւ երեւակայութիւն կ'անուանեմ, վասն զի խորհելոյ կերպեր են, ստուգիւկան իմ ներսս: Կարծեմ՝ թէ այս քիչ խօսքերով ամեն ճշմարտապէս գիտցած բաներս կամ գոնէ մինչեւ ցարդ գիտնալ համարածներս կրցայ մէջ բերել: Արդ, ծանօթութեանս սահմանն աւելի եւս ընդարձակելու համար, պիտի հետազօտեմ եւ ուշադրութեամբ դիտեմ՝ թէ չեմ կրնար գտնել յիս տակաւին ուրիշ այնպիսի բաներ՝ զոր ցարդ նշմարած չըլլամ: Գիտեմ՝ թէ խորհող բան

մ'եմ, բայց չը գիտեմ նաեւ թէ ինչ կը պահանջուի որ եւ է բանի ստուգութիւնն իմանալու համար : Արդարեւ այս առաջին ծանօթութեան մէջ, ճշմարտութիւնն ինձ ճանչցունողն ըսածներուս պայծառ եւ որոշ ըմբռնումն է, որ ճիշդը խօսելով, պիտի չը կարենար ըսածներուս ճշմարիտ ըլլալուն վրայ զիս վստահացունել՝ եթէ այս աստիճան պայծառ եւ որոշակի ըմբռնած իրերուս սուտ ըլլալը կարելի լինէր. ուստի կրնամ իբրեւ ընդհանուր կանոն հաստատել՝ թէ ամեն պայծառապէս եւ որոշակի ըմբռնուած իր բոլորովին ճշմարիտ է :

Սակայն, շատ բաներ՝ զոր յառաջուց իբրեւ ստոյգ եւ յայտնի ընդունած էի, քվերջը ճանչցայ՝ որ տարակուսական եւ անստոյգ էին : Ի՞նչ էին ուրեմն այս իրերը . երկիր, երկինք, աստեղք եւ զգայարանաց միջոցաւ ճանչցուած ուրիշ ամեն բան : Արդ, այս իրաց վրայ ի՞նչ պայծառ եւ որոշ ըմբռնումն ունէի . ապաքէն ոչ այլ ինչ, բայց միայն անոնց գաղափարներն ու խորհուրդները մտացա կը ներկայանային . նոյն իսկ հիմայ ալ չեմ ուրանար՝ թէ այս գաղափարներն իմ մէջ կը գտնուին : Բայց տակաւին ուրիշ բան մ'ալ կար՝ որուն հաւատալու սովորած ըլլալով՝ այնպէս համոզուած էի՝ թէ վրան խիստ որոշ գաղափար ունէի, թէպէտեւ ճշմարտապէս ինչ ըլլալը չը գիտէի, այսինքն թէ ինձմէ դուրս իրեր կային՝ որոցմէ կը ծագէին այս գաղափարներն, եւ թէ բոլորովին իրենց առարկայներուն նման էին . յայտ կը կայանար վրիպակա, կամ եթէ ճշմարիտ ալ կը դատէի, դատմանս ճշմարտութեան պատճառ եղող եւ ոչ մի ծանօթու-

թիւն ունէի :

Բայց երբ , համարողութեան եւ երկրաչափութեան վերաբերեալ ամենապարզ եւ ամենադիւրին բան մը դիտողութեան կ'առնուի , օրինակի համար , թէ երկու եւ երեք իրարու վրայ դումարուելով՝ հինգ թիւը կ'արտադրեն եւ այլ այսպիսիք , անոնց ճշմարտութեան վրայ բնաւ չէի տարակուսեր : Նթէ ըսած եմ ալ՝ որ մարդ կրնայ այս իրաց վրայ տարակուսիլ , պատճառը սա էր՝ որ կը մտածէի՝ թէ գուցէ Աստուած այնպիսի բնութիւն մը տուած ըլլայ ինձ՝ որ ամենաստոյգ իրաց մէջ իսկ խաբուիմ : Արդ , ամեն անգամ որ Աստուծոյ մը բացարձակ կարողութեան վրայ յղացած սոյն կարծիքը մտացս առջեւ բերեմ , կ'ստիպուիմ խոստովանելու՝ թէ շատ դիւրին է Աստուծոյ համար , եթէ կամի , խիստ յայտնի եւ խիստ որոշ իմանալ կարծած իրացս մէջ անգամ խաբել զիս . ընդ հակառակն , երբ ամենապայծառ կերպով յղանալ կարծած իրացս վրայ մտածեմ , այնպէս կը համոզուիմ՝ որ ինքնաբերաբար բերնէս սա խօսքերը կ'ելնեն . կարելի է՝ որ խաբուիմ , բայց անկարելի է՝ որ բան մը չ'ըլլամ , մինչդեռ կը խորհիմ՝ թէ բան մ'եմ . կարելի ալ չէ ըսելը՝ թէ գոյութիւն ունեցած չեմ , քանի որ ճշմարիտ է՝ թէ հիմայ եմ . կամ երկու եւ երեք իրարու վրայ դումարուելով՝ հնգէն աւելի կամ պակաս կ'ընեն . կամ ասոնց նման բաներ՝ որք , ինչպէս յայտնի կ'երեւի , չեն կրնար իմացածնէս ուրիշ կերպ ըլլալ :

Եւ որովհետեւ խաբեբայ Աստուած մը կենալուն ապացոյց չունիմ եւ տակաւին Աստու-

ծոյ մը գոյութեան ապացոյցներն անգամ հետազօտած չեմ, ուստի տարակուսելոյ պատճառը՝ որ այս կարծիքէն կախումն ունի, խիստ անզօր, կամ թէ ըսեմ, բնազանցական է: Սակայն որպէս զի այս կարծիքը բոլորովին անհետանայ, առիթն եկածին պէս պիտի վնասուեմ՝ թէ արդեօք Աստուած մը կ'այ, եւ եթէ իմանամ որ կայ, պիտի քննեմ միանգամայն՝ թէ այն Աստուածը կրնայ խաբելայ ըլլալ. որովհետեւ առանց այս երկու ճշմարտութեանց ծանօթութեան չեմ կրնար սր եւ է բանի ստուգութեան համոզուիլ: Եւ որպէս զի, առանց խորհրդածութեանս կարգըն ընդմիջելու, որ է մտացս մէջ գտնուած առաջին ծանօթութիւններէն աստիճանաբար վերջէն գտնուելիքներուն անցնիլ, կարենամ այս բանը քննել, հարկ է որ աստանօր իմ մտածմունքներս մի քանի սեռերու վերածեմ եւ զխտեմ՝ թէ որ կարգի սեռից մէջ ճշմարտապէս մոլորութիւն կամ ճշմարտութիւն կայ:

Իմ խորհուրդներէս ոմանք իբրեւ իրաց պատկերներ են, որոց միայն կը պատշաճի ըուն գաղափար անունը. ինչպէս երբ միտքս կը բերեմ կամ մարդ մը կամ եղջերուաքաղ կամ երկինք կամ հրեշտակ եւ կամ նոյն ինքն զԱստուած. ոմանք ալ ուրիշ ձեւեր ունին, ինչպէս երբ կը կամիմ, կ'երկնչիմ, կը հաստատեմ կամ կը ժխտեմ, այն ատեն մտացս գործողութեան ենթակայ եղող բան մը կ'իմանամ, քայք միանգամայն այս գործողութեամբ սոյն իրին նկատմամբ ունեցած գաղափարիս վրայ ուրիշ բան մը ալ կը յաւելում, եւ այս սեռի խորհրդոց ոմանք կ'ըսուին կամք կամ յօժարութիւն, ոմանք ալ

դատումն :

Եթէ գաղափարներն իրենց էութեանը մէջ նկատենք եւ բնաւ ուրիշ բանի մը չը պատշաճեցունենք , ճիշդը խօսելով , սուտ կամ սխալ չեն կրնար ըլլալ . որովհետեւ թէ այժ երեւակայեմ եւ թէ եղջերուաքաղ , ճշմարիտ է՝ թէ երկուքն ալ կ'երեւակայեմ : Նոյնպէս յայտնի է՝ թէ յօժարութեանց կամ կամաց մէջ ալ ստութիւն չըկայ , վասն զի թէպէտ գէշ կամ գոյութիւն չունեցող բաներու կրնամ բաղձալ , այսուամենայնիւ սն ճշմարիտ է՝ թէ կը բաղձամ Միայն դատումները կը մնան , որոց մէջ չը խաբուելու համար մեծ զգուշութիւն ընել հարկ է : Դատմանց մէջ պատահած գլխաւոր եւ սովորական մոլորութիւնն յայնմ է՝ որ կը կարծեմ՝ թէ իմ ներսս եղած գաղափարներն ինձմէ դուրս գտնուած իրաց նման կամ համակերպ են , որովհետեւ ստուգիւ երբ գաղափարները մի միայն խորհրդոցս իբրեւ մէկ քանի կերպերը կամ ձեւերը նկատեմ , առանց ուրիշ արտաքին առարկայի մը պատշաճեցունել ուզելու , հաղիւ թէ սխալելու առիթ կուտան :

Այս գաղափարներէն ոմանք բնածին են , ոմանք եկամուտ , կան ալ որ ես ստեղծած ու հնարած եմ : Արովհետեւ , թէեւ ընդհանրապէս իր , կամ ճշմարտութիւն եւ կամ խորհուրդ կուչուած բաներն յղանալոյ կարողութիւնն արդէն կայ բնութեանս մէջ , սակայն ձայն լսած , արեգակը տեսած եւ ջերմութիւն զգացած ատենըս կը դատեմ՝ թէ այս զգացումներն ինձմէ դուրս գտնուած առարկայներէն կը ծագին . իսկ յուշկապարիկ , թեւաւոր ձի եւ ուրիշ ցնորա-

կան բաներ մտքիս կեղծիքն ու գործածն են : Բայց թերեւս այս ամեն գաղափարները կամ եւ կամուտ ըսուածներուն սեռէն են, կամ բնածին են եւ կամ ես հնարած եմ . վասն զի տակաւին բուն իրենց ճշմարիտ ծագումը լաւ մը գտած չեմ : Այս տեղ գլխաւորաբար պիտի քննեմ՝ թէ ինչ պատճառներ ունիմ հաւատալու՝ որ արտաքին առարկայներէ եկած գաղափարներն այն առարկայից նման են :

Այս պատճառներէն առաջինը սն է՝ թէ ասիկա բնութիւնն ուսուցած է ինձ . եւ երկրորդը, նոյն իսկ ես իմ մէջս կը փորձեմ՝ որ այս գաղափարները կամքէս կախումն չունին . որովհետեւ յաճախ հակառակ կամացս կը ներկայանան ինձ, ինչպէս հիմայ թէ կամիմ եւ թէ չը կամիմ՝ ջերմութիւն կ'զգամ, ուստի եւ կը հաւատամ՝ թէ այս զգացումը կամ ջերմութեան գաղափարն ինձմէ տարբեր առարկայէ մը ծագած է իմ մէջս, այսինքն, կրակին ջերմութենէն՝ որոյ գէմնստած եմ . եւ յոյժ իրաւամբ կը դատեմ՝ թէ այս արտաքին առարկայն է՝ որ իւր ձեւը կամ նմանութիւնը կը զրկէ եւ կը զբոշմէ յիս, եւ ոչ այլ ինչ :

Տեսնենք՝ թէ այս պատճառները բաւական զօրաւոր եւ համոզիչ են : Ասիկայ բնութենէ ուսած եմ ըսած ատենս, բնութիւն բառով կ'իմանամ հակամիտութիւն մը՝ որ զիս այն բանին հաւատալու կ'ստիպէ եւ ոչ թէ բնական լոյս մը՝ որով նոյն բանին ճշմարտութիւնը ճանչցած լինիմ : Այս երկու ըսածներս իրարմէ յանդուես կը տարբերին . որովհետեւ բնական լուսոյ՝ իբրեւ ճշմարիտ վկայած բանին վրայ չեմ կրնար

տարակուսիլ, ինչպէս վկայած է ինձ երբեմն թէ սոսկ տարակուսելէս կրնայի եզրակացունել թէ գոյ էի . զի ճշմարիտը սուտէն որոշելու մէկ ուրիշ կարողութիւն մ'ալ չունիմ, որ ուսուցանէ՝ թէ բնական լուսոյ իրրեւ ճշմարիտ ցցուցած բանն իրօք ճշմարիտ չէ, որով աւելի այս կարողութեան քան թէ բնական լուսոյ վստահիմ : Գալով այն հակամիտութեանց՝ որք նոյնպէս ինձ բնական ըլլալ կը թուին, առաքինութեանց եւ մոլութեանց՝ մէջ ընտրութիւն ընելու վրայ խօսած ատենս, շատ անգամ նշանակած եմ՝ որ այս հակամիտութիւնք սրչափ 'ի բարին, նոյնչափ ալ 'ի չարն կը տանին զմեզ . ուստի պէտք չէ որ անոնց հետեւիմ՝ թէ ճըշմարիտը ցցունեն ինձ եւ թէ սուտը : Ուրիշ պատճառ մ'ալ կայ, այն է՝ թէ այս գաղափարներն այլուստեք կուգան, որովհետեւ կամքէս կախումն չունին, բայց այս պատճառն ալ համողիչ չէ : Զի ինչպէս այն հակամիտութիւնք, որոց վրայ հիմայ խօսեցայ, կը գանուին յիս, թէ եւ կամացս հետ միշտ չեն համաձայնիր, նոյնպէս ալ թերեւս առանց սր եւ է արտաքին բաներու օգնականութեան՝ այս գաղափարներն արտադրելու բաւական կարողութիւն մը կայ իմ մէջս, թէպէտեւ տակաւին անձանօթ ըլլայ ինձ . զի յիրաւի մինչեւ ցարդ ինձ այնպէս կ'երեւի՝ թէ երբ կը ննջեմ, այս գաղափարները կը կազմուին յիս, առանց իրենց ներկայացուցած առարկայից օգնութեան : Եւ վերջապէս, ընդունիմ որ գաղափարներն առարկայներէն յառաջ կուգան . սակայն ասկէ հարկաւորապէս չը հետեւիր՝ թէ առարկայից նման են : Ընդ հակա-

ուակն , յաճախ շատ օրինակներով ցցուցած եմ՝
 թէ առարկային եւ իւր գաղափարին մէջ խոր
 տարբերութիւն կայ . ինչպէս , օրինակի համար ,
 արեգական վրայ բոլորովին իրարմէ տարբեր
 երկու գաղափար կը գտնեմ յիս . միոյն ծագումն
 զգայարանքներէն է , զոր եւ պարտէ եկամուտ
 գաղափարաց կարգը դասել . այս գաղափարով
 յանչափս փոքրիկ կ'երեւի արեգակը . միւսոյն
 ծագումն ալ աստեղագիտութեան սկզբունքնե-
 րէն է , այսինքն , մի քանի բնածին ծանօթու-
 թիւններէ . կամ վերջապէս , ո՞ր եւ է կերպով
 ես կազմած եմ . ասով ալ արեգակն երկրէս քա-
 նի մը պատիկ մեծ կ'երեւի : Ապաքէն արեգա-
 կան վրայ յղացած այս կրկին գաղափարներս
 չեն կրնար երկոքեան 'ի միասին մէկ արեգա-
 կան նման ըլլալ . արդէն խելքս ալ կը համոզէ՝
 թէ անմիջապէս արեւուն երեւութէն յառաջ ե-
 կած գաղափարն ամենէն աւելի աննման է ի-
 րեն : Այս ամենը բաւական գիտցուցին ինձ՝
 թէ մինչեւ ցարդ ո՛չ թէ ստոյգ եւ նախախորհ-
 եալ դատմամբ , այլ կոյր եւ յանդուգն թելա-
 դրութեամբ հաւատացեր եմ՝ որ ինձմէ դուրս
 եւ էութենէս տարբեր բաներ կան եղեր , որ
 զգայարանացս գործարաններուն միջոցաւ եւ կամ
 ուրիշ ո՞ր եւ է կերպիւ իրենց գաղափարներն ու
 պատկերներն ինձ զրկելով՝ ձեւերնին կամ նը-
 մանութիւննին յիս դրոշմած են :

Աւրիշ միջոց մ'ալ կայ իմանալու համար՝
 թէ արդեօք այն իրաց մէջ , որոց գաղափարնե-
 րն ունիմ , կան այնպիսիներ՝ որք ինձմէ դուրս
 գոյ ըլլան , այսինքն , եթէ գաղափարներն՝ իբրեւ
 խորհելոյ կերպեր նկատենք , մէջերնին տարբե-

րութիւն կամ անհաւասարութիւն չը կենար, եւ ամենքն ալ մի եւ նոյն կերպով ինձմէ յառաջ եկած կ'ըլլան. բայց զանոնք իբրեւ պատկերներ նկատելով, յորոց ոմանք այս, եւ ոմանք ալ այն ինչ իբր կը ներկայացնեն, յայտնի է՝ թէ իրարմէ խիստ շատ կը տարբերին. զի յիրաւի գոյացութիւն ներկայացունող գաղափարներն աւելի բան մ'ունին եւ մէջերնին աւելի առարկայական իրականութիւն կը պարունակեն, այսինքն, գոյ կամ կատարեալ ըլլալու աստիճանին աւելի մօտ են քան թէ այն գաղափարները՝ որ եղանակաւորութիւն կամ պարագայ կը ներկայացունեն։ Այն գաղափարը, որով գերագոյն, յաւիտենական, անհուն, անփոփոխ, ամենիմաստ, ամենակարող եւ իրմէ դուրս գտնուած բոլոր իրաց արարիչ Աստուածը կ'իմանամ, այս գաղափարը, կ'ըսեմ, ստուգիւ իւր մէջ աւելի առարկայական իրականութիւն ունի քան այն գաղափարները՝ որ հունաւոր գոյացութիւններ կը ներկայացունեն։

Արդ, բնական լոյսը յայտնի կը ցուցանէ՝ թէ առաջին եւ ընդհանուր պատճառին մէջ գտնէ այնչափ իրականութիւն պիտի կենայ, որչափ որ իւր արդիւնքին մէջ կայ։ Արովհետեւ արդիւնքն սուրկէ կրնայ իրականութիւն ընդունիլ՝ թէ ոչ իւր պատճառէն. եւ ինչպէս պատճառը կրնայ իւր շունեցածն իր արդիւնքին տալ։ Ասկէ կը հետեւի՝ թէ ոչինչը չը կրնար բան մ'արտադրել. կարելի ալ չէ՝ որ առաւել կատարեալը, այսինքն, աւելի իրականութիւն պարունակողը՝ նուազ կատարելոյն հետեւանքը կամ արդիւնքն ըլլայ։ Այս ճշմարտութիւնն ո՛չ միայն այն սեռի արդեանց

իրականութեան յատուկ է, զոր փիլիսոփայք
 ներկայ կամ հաւաստի կ'անուանեն, այլ եւ այն
 գաղափարաց՝ որոց մէջ առարկայական իրակա-
 նութիւն ըսուածը միայն կայ: Օրինակի համար,
 քարը՝ որ գոյութիւն չունի, հիմայ ինքնիրմով
 չը կրնար գոյանալ, մինչեւ չը գոյացունէ զին-
 քը այն՝ որ իւր մէջ հաւաստեալ եւ կատարե-
 լապէս ունի ոչ միայն ինչ որ տարերք են քա-
 րին բաղադրութեան, այլ եւ անկէ աւելի բան
 մ'ալ. Չերմութիւնը չը կրնար գոյանալ այն են-
 թակային վրայ՝ որ արդէն ինք իւրմէն չունէր,
 մինչեւ որ Չերմութենէն աւելի կատարեալ կար-
 գի, աստիճանի կամ սեռի մը ներգործութիւնը
 չ'ըլլայ. այսպէս իմացիբ ամենուն համար ալ:
 Աւելի լաւ բացատրենք. Չերմութեան կամ քա-
 րին գաղափարն ես չեմ կրնար ունենալ՝ եթէ
 ինձ տրուած չ'ըլլայ այն պատճառին կողմէն, որ
 հարկաւ ինք իւր մէջ Չերմութեան կամ քարին
 վրայ տեսած իրականութեանս չափ իրականու-
 թիւն պիտի ունենայ. որովհետեւ, թո՛ղ այն պատ-
 ճառն իւր հաւաստի կամ ներկայ իրականութիւ-
 նը գաղափարիս մէջ դրած չ'ըլլայ. հոգ չէ, չը
 հետեւիր՝ թէ անիկա իրականութիւն չունի. այլ
 պէտք է գիտնալ՝ որ ամեն գաղափար մտքիար-
 դիւնք ըլլալով՝ միայն խորհրդածութենէ կամ
 մտքէ ընդունած հաւաստի իրականութիւնն ու-
 նի. վասն զի գաղափարն եղանակաւորութիւն
 մ'է միայն, այսինքն, խորհելոյ կերպը կամ ձե-
 ւը: Արդ, որպէս զի գաղափար մ'ուրիշ գաղա-
 փարէ աւելի առարկայական իրականութիւն ու-
 նենայ, պէտք է ինքն ալ իրականութիւն ու-
 նենայ ուրիշ այնպիսի պատճառէ, որ գոնէ այն.

չափ հաւատարմի իրականութիւնն պարունակէ, որ-
չափ գաղափարը . որովհետեւ եթէ ենթագրենք՝
թէ գաղափար մը կրնայ իւր պատճառին մէջ չը
կեցած բանը պարունակել յինքեան, սէտք է
ուրեմն որ ասիկա ոչնչութենէ առնու : Բայց
էութեան այս կերպը՝ որով իրի մը գաղափարն ա-
ռարկայօրէն կամ ներկայացմամբ է իմացողու-
թեան մէջ, սրչափ ալ անկատար ըլլայ, սակայն
ստուգիւ ոչ ոք կրնայ զուրցել՝ թէ էութեան
այս կերպն ոչինչ է, եւ ոչ հետեւապէս թէ
այս գաղափարն ոչնչէն կ'առնու իւր ծագումը :
Անտեղի է նոյնպէս երեւակայել՝ թէ գաղափար-
աց առարկայական իրականութիւնը հարկաւոր
չէ՝ որ սոյն գաղափարաց պատճառներուն մէջ
կենայ հաւատտեալ կամ իրապէս, այլ սոսկ ա-
ռարկայօրէն . որովհետեւ ինչպէս առարկայաբար
ըլլալու կերպն ըստ ինքեան գաղափարաց կը
վերաբերի, նոյնպէս ալ հաւատտեալ ըլլալու
կերպն 'ի բնէ գաղափարաց (գէթ առաջին եւ
գլխաւոր գաղափարաց) պատճառներուն կը պատ-
կանի : Կարելի է՝ որ գաղափար մ'ուրիշ գա-
ղափար մը յառաջ բերէ, բայց ասիկա յանհու-
նըս չըկրնար տարածուիլ . այլ հարկ է վերջապէս
այնպիսի առաջին գաղափարի մը համիլ, որոյ
պատճառն ըլլայ իբրեւ կաղապար կամ նախա-
տիպ՝ յորում ամեն իրականութիւնն կամ կատար-
ելութիւնն հաւատտեալ եւ ստուգիւ պարունա-
կուած լինի, մինչդեռ այս իրականութիւնն ա-
ռարկայօրէն կամ ներկայացմամբ է գաղափար-
աց մէջ : Այսպէս բնական լոյսը յայտ յանդի-
ման կը ցցունէ՝ թէ գաղափարներն իմ մէջս են
իբրեւ պատկերներ կամ նկարներ՝ որք ճշմար-

տիւ իրենց առարկայից կատարելութենէն դիւրաւ կրնան ինկնալ, բայց աւելի մեծ կամ աւելի կատարեալ բան չեն պարունակեր :

Այս բոլոր բաներն որչափ ընդ երկար եւ ուշի ուշով քննեմ, այնչափ ալ աւելի պայծառապէս եւ որոշակի կ'իմանամ իրենց ճշմարտութիւնը : Բայց, վերջապէս, ինչ պիտի եղրակացունեմ այս ամենէն, Նթէ իմ գաղափարներէս մին այնպիսի առարկայական իրականութիւն կամ կատարելութիւն մ'ունի՝ որ սոյն այս իրականութիւնը կամ կատարելութիւնն յիս չէ ոչ հաւաստեալ եւ ոչ կատարելապէս, եւ հետեւաբար այն գաղափարին պատճառն ես չեմ կրնար ըլլալ, ասկէ հարկաւորաբար կը հետեւի՝ թէ աշխարհի մէջ միայն ես չեմ գոյութիւն ունեցող, այլ ուրիշ գոյ էակ մ'ալ կայ՝ որ պատճառն է սոյն գաղափարին, մինչդեռ եթէ այսպիսի գաղափար մը չը գտնուի յիս, ինձմէ զատ ուրիշ որ եւ է բանի գոյութիւնն ստուգող եւ հաստատող ապացոյց պիտի չունենամ : որովհետեւ այն ապացոյցներն ուշի ուշով հետադօտած եւ ցարդ մէկ հատ մ'ալ դտած չեմ :

Արդ, իմ ներսս գտնուած գաղափարաց մէջ այն գաղափարէն զատ՝ որ զիս ինձ կը ներկայացնէ եւ որոյ վրայ դժուարութիւն ծագել չէ կարելի, կայ գաղափար մը՝ որ կը ներկայացնէ Աստուած մը, կան ալ՝ որ անկենդան եւ մարմնական իրեր կը ներկայացնեն, ոմանք՝ հրեշտակներ, այլք՝ կենդանիներ, եւ վերջապէս կան գաղափարներ ալ՝ որ ինձ նման մարդիկ կը ներկայացնեն : Սակայն դիւրաւ կը ճանչնամ՝ թէ ուրիշ մարդ կամ կենդանի եւ կամ հրեշտակ

ներկայացնող՝ գաղափարները՝ սոսկ Աստուծոյ
 եւ մարմնական իրաց վրայ ունեցած գաղափար-
 րացս բաղադրութեամբ կամ խառնուրդով կըր-
 նան կազմուիլ, թէեւ ինձմէ դուրս ոչ ուրիշ
 մարդ գտնուի աշխարհի վրայ, ոչ մի կենդանի
 եւ ոչ բնաւ հրեշտակ : Իսկ մարմնական իրաց
 գաղափարներն ամենքն ալ առանց բացառու-
 թեան կրնան ինձմէ յառաջ գալ . որովհետեւ ե-
 թէ զանոնք քաջ դիտեմ եւ քննեմ ճիշդ այն
 կերպով, ինչպէս երկրորդ Խորհրդածութեամբ
 քննեցի մեղրամոմոյ գաղափարը, անոնցմէ խիստ
 քիչերը պիտի կարենամ պայծառապէս եւ որո-
 շակի իմանալ, որպիսիք են մեծութիւնը կամ
 յերկայնութիւն, 'ի լայնութիւն կամ 'ի խորու-
 թիւն տարածումը, այս տարածութեան ձեւը,
 զանազան կերպերով ձեւաւորեալ մարմնոց դիր-
 քն եւ սոյն դրից շարժումը կամ փոփոխութիւ-
 նը, որոց վրայ կրնամք յաւելուլ նաեւ գոյա-
 ցութիւն, տեւողութիւն եւ թիւ : Բայց, լոյս,
 գոյն, ձայն, հոտ, համ, ջերմութիւն եւ շօշափելեաց
 տակ իյնող այլ որակութիւնք այնչափ մթին եւ
 շփոթ են մտքիս մէջ, որ չը դիտեմ, ճշմարիտ
 են թէ սուտ . այսինքն թէ սոյն որակութեանց
 վրայ ունեցած գաղափարներս իրական բանե-
 րու գաղափարներ են, թէ անգոյ եւ ցնորական
 էակներ կը ներկայացնեն : Զի թէպէտեւ, ինչ-
 պէս յառաջ ըսի, բուն եւ ճշմարիտ ստութիւ-
 նը գատմանց մէջ միայն տեղի կ'ունենայ, սա-
 կայն կարելի է՝ որ գաղափարաց մէջ ալ նիւթա-
 կան ստութիւն մտնէ, երբ ոչինչն իբրեւ ինչ
 ներկայացնեն : Օրինակի համար, ջերմութեան
 եւ ցրտոյ վրայ ունեցած գաղափարներս այնչափ

աղօստ եւ շփոթ են՝ որ չեն կրնար գիտցունել՝
 թէ ցուրտը Չերմութեան պակասութիւնն է, թէ
 Չերմութիւնը՝ ցրտոյ, կամ թէ Չերմութիւն եւ
 ցուրտ իրական հանգամանքներ են, թէ ոչ Գա-
 ղափարները պատկերներ ըլլալով՝ հարկաւ բան
 մը պիտի ներկայացնեն. եթէ ցուրտը Չերմու-
 թեան պակասութիւնն է ըսելը ճշմարիտ է, կըր-
 նանք սուտ անուանել այն գաղափարը՝ որ ցուր-
 տըն իբրեւ իրական եւ դրական բան կը ներ-
 կայացնէ. այսպէս իմացիր ամեն ուրիշ իրաց
 համար ալ : Բայց, ճիշդը խօսելով, պէտք չէ
 ինձմէ դատ ուրիշ հեղինակ ճանչնամ անոնց. ո-
 րովհետեւ եթէ այս գաղափարները սուտ են,
 ըսել կ'ուզեմ, անոց իրեր կը ներկայացնեն, բը-
 նական լոյսը կը ճանչցունէ՝ թէ յոչնչէ յառաջ
 կուգան, այսինքն թէ այս գաղափարները կա-
 րօտ եւ անկատար բնութիւն մը ունենալուս
 համար կան յիս. իսկ եթէ ճշմարիտ են, սա-
 կայն, որովհետեւ այնչափ քիչ իրականութիւն
 կը ցուցնեն՝ որ ներկայացեալ իրը յոչութենէ
 չեմ կրնար զանազանել, ուստի ինչո՞ւ անոնց հե-
 ղինակն ես պիտի չըլլամ :

Իսկ մարմնական իրաց վրայ առած պայծառ
 եւ որոշ գաղափարներէս ոմանք՝ ինքնութեանս
 վրայ ունեցած գաղափարէս ծագումն կ'առնուն,
 ինչպէս են գոյացութեան, տեւողութեան, թը-
 ւոյ եւ այլ սոցին նման իրաց վրայ ունեցած
 գաղափարներս : Որովհետեւ երբ կը մտածեմ՝
 թէ քարը գոյացութիւն մը կամ ըստ ինքեան
 գոյանալու կարող բան մ'է. եւ թէ ես ինքնին
 գոյացութիւն մ'եմ, թէ եւ լաւ գիտեմ՝ որ ես
 խորհող բան մ'եմ եւ տարածութիւն չունիմ եւ

Թէ ընդ հակառակն քարն ալ տարածական է եւ չը խորհիր , եւ այսպէս սոյն երկու ըմբռնումները ծայրէ 'ի ծայր կը տարբերին 'ի միմեանց , այսու ամենայնիւ սա կէտին մէջ կը համաձայնին՝ Թէ երկոքին իսկ գոյացութիւն կը ներկայացընեն : Նմանապէս , երբ կը մտածեմ՝ Թէ հիմայ եմ , ասկէ զատ կը յիշեմ նաեւ որ առաջ ալ էի , եւ Թէ շատ մ'իրարմէ տարբեր խորհուրդներ կը յղանամ՝ որոց Թիւն իսկ գիտեմ , այն ատեն Թուոյ եւ տեւողութեան գաղափարները կ'ստանամ՝ զորս կրնամ յետոյ ամեն ուղած բաներուս ալ փոխանցել : Իսկ այն որակութիւնները՝ յորոց կը կազմուին մարմնական իրաց գաղափարները , որպիսիք են տարածութիւն , ձեւ , գիրք եւ շարժումն , այս գաղափարները , կ'ըսեմ , ստուգիւ իրապէս չը կան յիս , զի ես խորհող բան մ'եմ . բայց որովհետեւ գոյացութեան կերպեր միայն են ասոնք եւ ես ինքնին գոյացութիւն մ'եմ , ուստի կ'երեւի՝ Թէ այս գաղափարները կրնան կատարելապէս պարունակիլ յիս :

Աստուծոյ գաղափարը միայն կը մնայ , որոյ մէջ գիտել պէտք է՝ Թէ կան արդեօք այնպիսի կէտ մը՝ որ չը կարենայ ինձմէ յառաջ դալ : Աստուած ըսելով՝ կ'իմանամ անհուն , յաւիտենական , անխփփոխ , անկախ , ամենազէտ եւ ամենակարող էութիւն մը , յորմէ ես եւ այլ ամեն ինչ (եթէ ստուգիւ գոյ են) ստեղծուած եւ յառաջ եկած են : Արդ , այս մեծ ու գերազանց կատարելութեանց վրայ որչափ ուշի ուշով մտածեմ , այնչափ աւելի կը համոզուիմ՝ Թէ Նորա վրայ ունեցած գաղափարս ինձմէ ծագած չէ՝ եւ , հետեւապէս , հարկաւ սա եզրակացութիւնն առ-

ջեւնիս կ'եխնէ՝ թէ գոյ է Աստուած . որովհե-
տեւ եթէ գոյացութիւն մ'ըլլալէս գոյացութեան
գաղափար ունենալս հետեւի ալ , անհուն գոյա-
ցութեան գաղափարը պիտի չունենայի ես , ես,
որ հունաւոր էակ եմ , եթէ անհունին գաղափա-
րը ճշմարտապէս անհուն էակէն չըզբոյժուէր
մտացս մէջ :

Պէտք չէ երեւակայեմ՝ թէ անհունին գա-
ղափարն ոչ թէ ճշմարիտ գաղափարէ մը , այլ
հունաւորին ժխտականէն ունիմ . ինչպէս գա-
ղարն ու խաւարը շարժման եւ լուսոյ պակա-
սութենէն կ'իմանամ , որովհետեւ ընդ հակառա-
կըն աւելի իրականութիւն ունի անհուն գոյա-
ցութիւնը քան թէ հունաւորն եւ կերպով մը
աւելի յառաջ ունիմ անհունին գաղափարը քան
հունաւորինը . զի կարելի էր որ գիտնայի՝ թէ
կը տարակուսիմ , կը բաղձամ , այսինքն , բանի մը
պէտք ունիմ , կատարեալ չեմ , եթէ ինձմէ ա-
ւելի կատարեալ էակի գաղափարը չունենայի .
ոչ ապաքէն զիս անոր հետ բաղգատելով է՝ որ
կը ճանչնամ իմ բնութեանս պակասութիւնները :

Նոյնպէս չենք կրնար ըսել՝ թէ Աստուծոյ
այս գաղափարը նութապէս սուտ է , եւ , հե-
տեւաբար , կարելի ալ չէ որ ոչնչութենէ ա-
ռած ըլլանք , այսինքն թէ այս գաղափարը պա-
կասութիւն ունենալու համար կայ յիս , ինչպէս
երբեմն ըսած եմ ցրտոյ , ջերմութեան եւ ուրիշ
ասոնց նման իրաց վրայ ունեցած գաղափարնե-
րու համար . որովհետեւ . ընդ հակառակն , այս
գաղափարն ուրիշ ամեն գաղափարէ աւելի պայ-
ծառ , որոշ եւ առաւել առարկայական իրակա-
նութիւն պարունակելով՝ չը կայ բնաւ չ գաղա-

փար մը՝ որ ըստ ինքեան սակէց աւելի ճշմարիտ
ըլլայ եւ մէջը ստութիւն եւ մոլորութիւն չը
գանուի :

Այս գերազոյն կատարեալ եւ անհուն էա-
կին գաղափարը , կ'ըսեմ , խիստ ճշմարիտ է .
որովհետեւ գուցէ կարենամք այնպէս երեւակա-
յել՝ թէ այսպիսի էակ մը գոյութիւնն չունի , սա-
կայն սն անուրանալի է՝ թէ իւր գաղափարն ի-
րական բան մը չը ներկայացնէր , ինչպէս երբե-
մըն ցրտոյ գաղափարին համար զուրցած եմ : Այս
գաղափարը միանգամայն խիստ պայծառ եւ խիստ
որոշ է . զի մեր մտաց իմացած տմեն իրական եւ
ճշմարիտ բան , որ կատարելութիւն կը պարու-
նակէ , կատարելապէս այս գաղափարին մէջ պա-
րունակուած եւ ամփոփուած է : Եւ ասիկա ճշ-
մարիտ ըլլալէ չը գաղբիր , թէ եւ անհունն եւ
տակաւին իւր մէջ գանուած անթիւ բաները չը
կարենամ հասկնալ եւ ոչ իսկ մտքը ըմբռնել .
որովհետեւ բնականաբար հունաւոր եւ սահմանա-
փակ էակ մը չը կրնար զանհունն հասկնալ . հերիք
է որ ասիկա լաւ գիտնամ եւ գտեմ՝ թէ ամեն պայ-
ծառապէս իմացուած եւ կատարելութիւն պարու-
նակող բան հաւաստեալ եւ կատարելապէս կայ
յԱստուած , որպէս զի Աստուծոյ վրայ ունեցած
գաղափարս մտացս մէջ գտնուած միւս բոլոր
գաղափարներէն աւելի ճշմարիտ , աւելի պայ-
ծառ եւ աւելի որոշ ըլլայ :

Բայց թերեւս երեւակայածէս աւելի բան
մ'եմ , եւ Աստուծոյ մը բնութեան ստորոգած
բոլոր կատարելութիւններս ալ ըստ մասնէ կան
իմ մէջս զօրութեամբ , թէպէտեւ տակաւին չ'ար-
տադրուին եւ իրենց գործերովն յերեւան չը

գան : Յիրաւի , փորձով կը տեսնեմ՝ որ իմ ծանօթութիւնս առ փոքր փոքր կ'առաւելու եւ կը կատարելագործուի , եւ անարդել յանհունս կ'ընդարձակի . արդ , քանի որ այսպէս է , ինչո՞ւ այս միջոցաւ պիտի չը կարենամ աստուածային բնութեան միւս ամեն կատարելութիւններն ալ ձեռք բերել . եւ , վերջապէս , այս կատարելութիւններն ստանալու կարողութիւնս (եթէ ստուգիւ այս կարողութիւնը կայ այժմ յիս) ինչո՞ւ այն կատարելութեանց դաղափարներն արտադրելու կարող պիտի չ'ըլլայ : Սակայն 'ի մօտոյ քննելով , ասոր ալ անկարելիութիւնը կը ճանչնամ . որովհետեւ , նախ՝ թէպէտ եւ ստուգիւ իմ ծանօթութիւնս ամեն օր կատարելութեան նոր նոր աստիճաններ ստանայ եւ շատ մը բաներ բրնութեանս մէջ կենան զօրութեամբ , առանց ասկաւին իրապէս կենալու , այսու ամենայնիւ այս ամեն կատարելութիւնները բնաւ մէկ կերպով յարաբերութիւն չունին Աստուածութեան վրայ ունեցած դաղափարիս հետ , յորում ամեն բան իրապէս եւ արդեամբ է , եւ ոչ երբէք զօրութեամբ : Նոյն իսկ ծանօթութեանս առ տակաւ տակաւ եւ աստիճանաբար առաւելուին ոչ ապաքէն անկատարութեան ստոյգ եւ անսրլիալ ապացոյց մ'է : Աւելին կայ . իրաւ է որ ծանօթութիւնս ոտն ոտն կ'աւելնայ , բայց սնալ ճշմարիտ է որ մինչեւ յանհունս չը կրնար տարածուիլ . զի ո՞րչափ դէպ 'ի կատարելութիւն գիմէ , տակաւին շարունակ կատարելագործուելու պէտք ունի : Սակայն Աստուած անչափ եւ անսահման կատարեալ է եւ կարելի չէ իւր դերագոյն կատարելութեան վրայ բան մ'աւելցու

նելը : Վերջապէս , աղէկ կը հասկնամ՝ որ դա-
դափարի մ'առարկայական էութիւնն իրական
կամ հաւաստի էակէ մը միայն կրնայ յառաջ գալ
եւ ոչ թէ լոկ զօրութեամբ գոյ եղող էակէ մը՝
որ , ճիշդը խօսելով , ոչինչ է :

Ուշի ուշով խորհրդածող մարդիկ բնական
լուսոյ միջոցաւ կրնան դիւրաւ ճանչնալ այս ա-
մենը . բայց երբ ուշադրութիւննիս քիչցունենք,
զգալի իրաց պատկերները մտքերնիս կը մթա-
գնեն եւ կը կուրցնեն , որով դիւրաւ չենք յիշեր՝
թէ ինչ պատճառաւ քան զիս կատարեալ էակի
մը վրայ ունեցած գաղափարս պէտք է՝ որ հար-
կաւորաբար աւելի կատարեալ էակէ մը զրուած
ըլլայ յիս : Վասն որոյ կուզեմ աւելի հեռին եր-
թալ եւ զիտել՝ թէ ես՝ որ Աստուծոյ գաղափարն
ունիմ , պիտի կրնամ գոյ ըլլալ , եթէ Աստուած չը
կենայ : Բայց կը հարցունեմ . ո՞րմէ պիտի ունենամ
գոյութիւնս . թերեւս ինձ մէ՞ կամ ծնողքէս եւ կամ
Աստուծմէ՞ նուազ կատարեալ ուրիշ պատճառ-
ներէ . որովհետեւ կարելի չէ իրմէ աւելի կատա-
րեալ եւ ոչ իսկ հաւասարը . մտածել : Արդ , ե-
թէ ուրիշ ո՞ր եւ է բանէ անկախ ըլլամ եւ ես
իմ էութիւնս արտագրեմ , բնաւ բանի մը վը-
րայ պիտի չը տատամսէի , բաղձանք պիտի չ'ու-
նենայի , մէկ խօսքով , ամեն կատարելութիւն պի-
տի ունենայի . որովհետեւ ինչ բանի վրայ որ
գաղափար ունիմ՝ ես ինձ տուած պիտի ըլլայի ,
որ ըսել է Աստուած պիտի լինէի : Մտքէս ան-
գամ անցնելու չեմ՝ թէ ունեցածներէս զժուար
են ունենալիքներս , որովհետեւ ինձ նման խոր-
հող էակի մը յոչնչէ ելնելն աւելի զժուարին է ,
քան իւր լոյսերն եւ ծանօթութիւններն ստա-

նալը, որք նոյն գոյացութեան պատահական հան-
 գամանքներն են . եւ ստուգիւ եթէ ես իմ էութեանս
 պատճառ ըլլամ, շատ դիւրաւ պիտի
 ունենամ այն ամեն բաները՝ որք ծանօթութեանց
 անհունութիւն մ'են, բայց իմ բնութիւնս գուրկ
 մնացած է : Եթէ ես իմ էութեանս հեղինակն
 ըլլամ, Աստուած էակին վրայ ինչ գաղափար
 որ կրնամ ունենալ եւ ունիմ, բոլորն ալ պիտի
 ունենայի . վասն զի ալ ինձ համար բան մը պի-
 տի չը մնար՝ զոր ընելու եւ ունենալու դժուար-
 ութիւն կրէի . եւ եթէ դժուարութիւն մը կե-
 նար, անմիջապէս իմ կարողութիւնս ծայր մը
 գտած պիտի ըլլար : Գիցուք թէ այնպէս էի ար-
 դէն ալ ինչպէս որ եմ հիմայ, սակայն գարձեալ
 պիտի չը կարենամ խոյս տալ սն իմաստասիրու-
 թեան առջեւէն՝ որ կը ճանչցունէ՝ թէ՛ի հարկաւո-
 րութենէ է՝ որ Աստուած իմ էութեանս հեղինակն
 ըլլայ . որովհետեւ կենացս բոլոր շարունակու-
 թիւնն անբաւ մասերու բաժնուած է, որոց մէկը
 միւսէն բնաւ կախումն չունի, այնպէս որ հիմայ
 ապրիլս քիչ մ'յառաջ ապրելէս կախումն չունի,
 պատճառ մ'ալ պէտք է՝ որ այժմ խկ նոր ըս-
 տեղծէ, ըսել կ'ուզեմ, պահպանէ : Ապաքէն ժա-
 մանակի բնութիւնը դիտող ամեն ուշագիր մարդ
 կրնայ լաւ իմանալ՝ թէ գոյացութիւն մը ժամա-
 նակի ամեն վայրկեաններէ ալ անցնելու համար
 նորէ նոր ստեղծելու կարող զօրութեան մը պէտք
 ունի . բնական խելքը կ'ուսուցանէ՝ թէ ստեղծել
 եւ պահպանել մի եւ նոյն բանն են, տարբերու-
 թիւնը միայն մեր խորհելու կերպին մէջ է : Հիմայ
 հոս հարցունել միայն կը մնայ՝ թէ ես ունիմ այն-
 պիտի կարողութիւն, որով հիմակուան կեանքս

վայրկեան մը վերջն ալ ունենամ : Արովհետեւ ես խորհող էակ մ'եմ (կամ զէթ որովհետեւ ցարդ խնդիրը բուն իմ էութեանս այս մասին վրայ է) եթէ այսպիսի կարողութիւն մը վրաս կենար, ես պիտի զգայի, բայց չեմ զգար բնաւ, ուրեմն ինձմէ տարբեր էակէ մը կախեալ եմ :

Բայց դուցէ այն էակը՝ որմէ կախումն ունիմ՝ Աստուած չէ, եւ թէ ծնողքէս կամ Աստուծմէ նուազ ուրիշ պատճառներէ յառաջ եկած եմ : Ամենեւին . կարելի բան չէ . որովհետեւ, ինչպէս առաջ ըսի, խիստ յայտնի է՝ թէ ամեն ինչ որ ունի արդիւնքը, պիտի ունենայ պատճառն ալ : Եւ սակայն, վասն զի ես բան մ'եմ՝ որ կը խորհիմ եւ Աստուծոյ դադափար ունիմ, ինչ բան որ պատճառ է իմ էութեանս, հարկաւ նա ալ խորհող բան մ'է եւ պիտի ունենայ այն ամեն կատարելութեանց դադափարները, զորս ես Աստուծոյ կ'ստորոգեմ : Յետոյ կրնամ հետազօտել՝ թէ այս պատճառն իւր ծագումն եւ գոյութիւնն իրմէն թէ ուրիշէն ունի. եթէ իրմէն ունի, յառաջուց մէջ բերած պատճառներէս կամ ապացոյցներէս կը հետեւի՝ թէ այն է Աստուածը . որովհետեւ ինքնին էանալու եւ գոյանալու զօրութիւն ունենալուն համար, 'ի հարկէ պիտի ունենայ այն ամեն կատարելութիւններն ալ՝ որոց դադափարն ունի, այսինքն, այն ամեն կատարելութիւնները՝ որք կան յԱստուած : Եթէ ասիկա ալ իւր էութիւնն ուրիշէն կ'ընդունի, դարձեալ պիտի փնտռենք՝ թէ անիկա ալ իւրմէն թէ ուրիշէն ունեցաւ իւր էութիւնը, մինչեւ որ աստիճանէ յաստիճան վերանալով, վերջապէս, վերջին պատճառը այսինքն է զԱս-

տուած՝ գտնեմ: Այս ալ յայտնի է՝ որ յայսմ անհուն յառաջատու թիւն չը կրնար ըլլալ, ուրովհետեւ խնդիրը միայն զիս գոյացունող պատճառը գտնելուն վրայ չէ, այլ եւ հիմայ ալ պահպանող պատճառը գտնելու վրայ:

Կարելի չէ նոյնպէս ենթադրել՝ թէ գուցէ շատ մը պատճառներ իրար գալով էութիւնս արտադրած են, եւ թէ Աստուծոյ ստորոգած կատարելութեանցս միոյն գաղափարն այս ինչ, եւ միւսոյն գաղափարն ալ այն ինչ պատճառէն ընդունած եմ, այնպէս որ այս ամեն կատարելութիւններն ստուգիւ տիեզերաց մէկ մասին մէջ կան, բայց մէկ առարկայի, այսինքն, Աստուծոյ վրայ ամփոփուած չեն: Որովհետեւ ընդ հակառակն, Աստուծոյ կատարելութեանց զլիսաւորներէն մին է իւր միութիւնը, պարզութիւնն եւ անբաժանելիութիւնը. եւ արդարեւ, Աստուծոյ բոլոր կատարելութեանց միութեան գաղափարը դրուած չէ յիս այնպիսի պատճառէ մը՝ որմէն ընդունած չ'ըլլամ նաեւ միւս ամեն կատարելութեանց գաղափարներն ալ. զի այն գաղափարը՝ որ այս բոլոր կատարելութիւններն յիրար միացած եւ անբաժան ըմբռնել կուտայ ինձ, միայնդամայն անոնց ինչ ըլլալը կը զիտցունէ եւ ըստ իմիք կը ճանչցունէ իսկ:

Վերջապէս ծնողք՝ որ իմ ծննդեանս պատճառ կը համարուին, թէպէտ եւ ստուգիւ զիս ծնած ըլլան, սակայն ասկէ չը հետեւիր՝ թէ իրենք են զիս պահպանողը, կարելի ալ չէ՝ որ զիս ստեղծած եւ յառաջ բերած լինին, քանի որ խորհող բան մ'եմ. սա միայն ճշմարիտ է՝ որ ծնողք իմ ծննդեանս կը նպաստեն եւ մի քա-

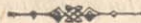
նի տրամադրութիւններ կուտան այն նիւթոյն՝ յորում պարունակուած է ինքնութիւնս, այսինքն միտքս՝ զոր միայն ինքնութեանս տեղ կ'առնում այժմ: Բայց աստանօր ծնողացս նկատմամբ դժուարութիւն չը ծագիր, եւ պէտք է հարկաւորաբար եզրակացունել՝ թէ միայն գոյութիւն ունենալէս եւ գերագոյն կատարեալ Էակի մը, այսինքն, Աստուծոյ գաղափարն իմ մէջս կենալէն յայտնապէս կ'ապացուցուի Աստուծոյ գոյութիւնը:

Հիմայ կը մնայ միայն քննել՝ թէ ինչ կերպով ստացեր եմ ես այս գաղափարը. որովհետեւ զգայութեանց ձեռօք ընդունած չեմ, եւ ոչ իսկ առանց իմ ուղեղուս ինձ ներկայացած է, ինչպէս սովորաբար զգալի իրաց գաղափարներուն կը պատահի, երբ զգայարանաց արտաքին գործարաններուն կը ներկայանան կամ ներկայանալ կը թուին. նաեւ մտացս ծնունդը կամ կեղծիքն ալ չէ, որովհետեւ չեմ կրնար վրան բան մ'աւելցունել կամ պակսեցունել. հետեւապէս սն միայն պիտի ըսեմ՝ թէ այդ գաղափարն ստեղծուած ատենս՝ ընդ իս ծնած եւ արտադրուած է, ինչպէս է ինքնութեանս գաղափարը: Ապաքէն տարօրինակ բան մ'ըսած չեմ ըլլար, երբ զուրցեմ՝ թէ Աստուած զիս ըստեղծած ժամանակ այս գաղափարն իմ ներսս հաստատած է, որպէս զի իբրեւ գրոշմն արուեստագործին իւր արարածոյն վրայ տպաւորուած ըլլայ, եւ հարկաւոր ալ չէ՝ որ այդ գրոշմը գործէն տարբերի. այլ որովհետեւ Աստուած զիս ստեղծած է, ուստի կարի հաւատալի է՝ թէ ըստ իմիք զիս ըստ իւրում պատ-

կերի եւ նմանութեան ստեղծած է, եւ այս նրմանութիւնը՝ յորում Աստուծոյ գաղափարը պարփակեալ է, կը ճանչնամ այն կարողութեամբ՝ որով ինքզինքս կը ճանչնամ, այսինքն թէ երբ ես իմ վրայ խորհրդածեմ, ոչ միայն կ'իմանամ՝ թէ անկատար, թերի եւ ուրիշէն կախումն ունեցող բան մ'եմ, եւ անդադար քան զիս առաւել լաւագոյն եւ մեծագոյն բանի մը կը ճշգտիմ եւ կը բաղձամ, այլ միանգամայն կ'իմանամ ալ՝ թէ այս ամեն մեծամեծ բաները՝ որոց կը ցանկամ եւ գաղափարներնին ունիմ ես իմ մէջըս՝ կան յԱստուած՝ որմէ կախեալ եմ՝ ոչ անորիշ իմն եղանակաւ եւ միայն զօրութեամբ, այլ արդեամբք իսկ կը վայելէ զանոնք իսկապէս եւ անչափապէս, ինչպէս որ աստուած էակի մ'արժան է: Եւ Աստուծոյ գոյութիւնն ապացուցանելու համար աստանօր մէջ բերած ձեռնարկութեանս բովանդակ ուժն եւ հաստատութիւնը յայսմ է՝ որ կը ճանչնամ՝ թէ անկարելի էր որ բնութիւնս ըլլար այնպէս, ինչպէս որ է, այսինքն թէ Աստուծոյ գաղափարը չէի կրնար ունենալ, եթէ ճշմարտիւ Աստուած գոյ չ'ըլլար. այն Աստուածը, կ'ըսեմ, որոյ գաղափարը կայ յիս եւ ունի յինքեան այն ամեն բարձր եւ գերագոյն կատարելութիւնները՝ որոց խուն ինչ գաղափարը կայ մտքերնուս մէջ. սակայն չենք կրնար հասկնալ զԱստուած՝ որ ո՛ր եւ է թերութեան ենթակայ չէ, եւ յորում չը գտնուիր ամեն ինչ որ գոյզն ինչ անկատարութիւն կ'ենթադրէ. ասկէ բաւական յայտնի կ'երեւի՝ թէ Աստուած չը կրնար խաբել, զի բնական լոյսը կ'ուսուցանէ՝ թէ խաբէութիւնը հարկաւորաբար

Թերութենէ կախումն ունի :

Բայց , ասիկա ուշի ուշով քննելէ եւ ասկէ ծագելիք ուրիշ ճշմարտութեանց դիտողութեան անցնելէ յառաջ , խիստ յարմար կը դատեմ առ ժամանակ մի հոս կանգ առնուլ եւ այս ամենակատարեալ Աստուծոյն վրայ խորհրդածել , 'ի դէպ ժամու իւր սքանչելի ստորագելիքները կըշուել , այս անսահման լուսոյն անհամեմատ գեղեցկութիւնը դիտել , հիանալ եւ երկրպագել , գէթ յիշեալ գեղեցկութենէն շլացեալ մտացս կարողութեան զօրելուն չափով : Արովհետեւ ինչպէս 'ի հաւատոյ կ'ուսանիմք՝ որ հանդերձեալ կենաց գերագոյն երջանկութիւնն այս աստուածային մեծվայելչութեան վրայ մտածելուն մէջն է , այսպէս ալ այժմէն իսկ գիտեմք՝ որ նմանօրինակ խորհրդածութեամբ՝ թէպէտեւ խիստ անկատար , սոյն կենաց մէջ մեր բերկրութեանց ամենէն մեծագոյնը կը վայելենք :

ԽՈՐՀՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆ Դ.

Ի ՎԵՐՈՅ ՀՄԱՐՏԻ ԵՒ ԱՏՈՅ

Որովհետեւ նախընթաց Խորհրդածութեանց մէջ միտքս զգայարանքներէս հեռացուցի , Կ եւ կարի ճշդապէս զիտեցի՝ թէ մարմնական իրաց նկատմամբ որչափ քիչ բան զիտենք , այնչափ աւելի շատ գիտեմք մարդկային մտաց վրայ եւ ասկէ ալ աւելի շատ Աստուծոյ վրայ , ուստի զիւրաւ պիտի կարենամ այժմ միտքս զգալի կամ երեւակայական իրաց նկատողութենէն հեռացունել եւ ամեն տեսակ նիւթերէ պարզուած լոկ իմացական իրաց վրայ դարձունել : Եւ , արդարեւ , մարդկային մտաց վրայ ունեցած գաղափարս՝ որ Խորհող եւ երկայնութիւն , լայնութիւն , Խորութիւն եւ տարածումն չունեցող բան մ'է եւ ամենեւին անմասն կը գտնուի՝ ի մարմնոյ որակութեանց , ամեն տեսակ մարմնական իրաց դաղափարէն անհամեմատ որոշ է : Իսկ երբ կը նայիմ՝ որ կը տարակուսիմ , այսինքն , թերի եւ ուրիշէն կախեալ եմ , կատարեալ եւ անկախ էակին , այն է Աստուծոյ գաղափարը վերջին աստիճան պայծառ եւ որոշակի յանդիման կ'ըլլայ մտացս . եւ որովհետեւ այս գաղափարը կայ յիս , կամ ես եմ եւ կամ գոյ եմ , ես՝ որ այն գաղափարն ունիմ , ճշդիւ կ'եզրակացունեմ՝ թէ գոյ է Աստուած , եւ թէ կենացըս բոլոր վայրկեաններուն մէջ իսպառ ՚ի նմանէ կախումն ունի գոյութիւնս , մինչ զի չեմ

կարծեր՝ որ մարդկային միտքը քան զայս՝ առաւել ստոյգ եւ որոշ բան մի կարենայ ճանաչել : Արդէն իսկ կ'երեւի՝ թէ այնպիսի շաւիղ կամ մեթոս մը ձեռք բերած եմ՝ որ գիտութեան եւ իմաստութեան բոլոր գանձերն իւր մէջ պարունակող ճշմարտին Աստուծոյ հայեցողութենէն՝ տիեզերաց մէջ գտնուած միւս իրաց ծանօթութեան պիտի առաջնորդէ մեզ :

Նախ, գիտեմ՝ թէ անկարելի է՝ որ Աստուած զիս խաբէ, վասն զի չը կայ նենգութիւն կամ խաբէութիւն՝ յորում տեսակ մ'անկատարութիւն չը գտնուի. եւ թէպէտ կարենալ խաբել ճարտարութեան կամ կարողութեան նշան ըլլալ կը թուի, այսու ամենայնիւ խաբել ուղի անշուշտ տկարութիւն կամ խորամանկութիւն կ'ենթադրէ. ուրեմն յԱստուած խաբէութիւն կենալ չէ կարելի : Երկրորդ, անճնական փորձով գիտեմ՝ թէ դատելոյ կամ ճշմարտոր սուտէն զանազանելոյ կարողութիւնն ունիմ՝ զոր անտարակոյս միւս բոլոր ունեցածներուս հետ յԱստուծոյ ընդունած եմ : Արդ, որովհետեւ կարելի բան չէ՝ որ Աստուած զիս խաբել ուղի, ուստի ստուգիւ ես ինքնին պիտի չը սըխալիմ բնաւ, եթէ յիշեալ կարողութիւնս լաւ գործածեմ :

Այս խնդրոյն վրայ բնաւ տարակոյս պիտի չը մնայր մտքերնուս մէջ, եթէ կարելի ըլլար սա եզրակացնելը՝ թէ ուրեմն երբէք պիտի չը խաբուիմ : Արովհետեւ եթէ ամեն ինչ որ կայ յիս, Աստուծմէ կուգայ եւ եթէ սխալելու կարողութիւն տուած չէ ինձ, պէտք է որ ամենեւին չը խաբուիմ : Ճշմարտ է՝ որ եթէ սոսկ

Աստուծմէ եկած նկատեմ ինքզինքս, եւ բոլորովին իւր կողմը դառնամ, եւ ոչ մէկ ստութեան կամ մոլորութեան պատճառ կը գտնեմ յիս. քայց երբ ինքզինքս քննեմ, փորձով կը ճանչնամ՝ թէ անհուն մոլորութեանց ենթակայ եմ՝ որոց պատճառն հետազօտած ատենս, կը գիտեմ՝ թէ ոչ միայն Աստուծոյ, կամ լաւ եւս, գերագոյն կատարեալ Եակին իրական եւ դրական գաղափարը կը ներկայանայ մտացս, այլ նաեւ, այսպէս ըսենք, ոչնչին, այսինքն, ամեն տեսակ կատարելութենէ խալառ զրկելոյն ժըխտական գաղափարն ալ. եւ թէ ես Աստուծոյ եւ ոչնչին մէջ տեղն եմ, այսինքն, այնպիսի կերպով մը գերագոյն Եակին եւ ոչ—էակին միջովայրը դրուած եմ՝ որ ստուգիւ ոչ ինչ չը կըրնար մոլորցնել զիս, քանի որ գերագոյն Եակէն ստեղծուած եմ : Իսկ եթէ իբրեւ ոչնչին կամ չէակին ըստ իմիք հաղորդ նկատեմ ինքզինքս, այսինքն, թէ ես գերագոյն Եակը չեմ եւ շատ իրեր ինձմէ կը պակասին, այն ատեն անհուն թութեանց տրամադիր կը գտնեմ ինքզինքս, որով եւ խաբուելուս վրայ բնաւ չեմ զարմանար : Այսպէս մոլորութիւնն իւր բուն էութեանը մէջ նկատելով, կը ճանչնամ՝ որ ոչ թէ Աստուծմէ կախումն ունեցող իրական բան մ'է, այլ սոսկ պակասութիւն կամ թերութիւն մը. եւ սակայն հարկ չը կայ՝ որ սխալելու յատուկ մասնաւոր կարողութիւն մը տուած ըլլայ Աստուած մարդուս, զի խաբուելուս պատճառն այն է՝ որ ճշմարիտը սուտէն որոշելու համար յԱստուծոյ ընդունած կարողութիւննիս հունաւոր է :

Այսու ամենայնիւ ասիկա ըստ ամենայնի գոհ

չ'ընե՞ր զիս . որովհետեւ մոլորութիւն ըսածնիս պարզ ժխտում մը չէ , այսինքն , ինձ սեփական չեղած կատարելութեան մը թերութիւնը կամ պակասը չէ , այլ այնպիսի ծանօթութենէ զրրկուիլ մ'է՛ որ պէտք էր ունենայի : Արդ , Աստուծոյ բնութիւնը դիտած ատենս՝ անկարելի կը թուի՝ թէ Աստուած այնպիսի կարողութիւն մը դրած ըլլայ իմ մէջս՝ որ իւր սեռին մէջ կատարեալ չը լինի , այսինքն , իրեն յատուկ կատարելութենէ մը զուրկ գտնուի . որովհետեւ եթէ որչափ հմուտ ըլլայ արուեստագէտն , այնչափ ալ իւր ձեռագործները կատարեալ եւ անթերի կ'ըլլան ըսելը ճշմարիտ է , ուրեմն տիեզերաց այս գերագոյն Արարչէն ստեղծուած ինչ բան կայ՝ որ կատարեալ եւ իւր մասանց մէջ ամբողջապէս անթերի չ'ըլլայ : Ապաքէն տարակոյս չը կայ՝ թէ Աստուած կրնար բնաւ չը խաբուելու վիճակի մէջ ստեղծել զիս . ստոյգ ալ է՝ որ Աստուած միշտ լաւագոյնը կը կամի , իսկ արդ խաբուիլը լաւագոյն է թէ չը խաբուիլը :

Ասիկա ուշի ուշով քննած ատենս՝ նախ միտքս կուգայ՝ թէ Աստուծոյ գործոց պատճառը չը կարենալ հասկնալուս վրայ պէտք չէ դարմանամ , եւ ո՛չ իսկ այս առթիւ Նորա գոյութեան վրայ տարակուսիմ . զի 'ի վորձոյ կը տեսնեմ՝ որ գոյութիւն ունեցող ուրիշ շատ մ'իրեր ալ կան , որոց ինչպէս եւ ինչ պատճառաւ ստեղծուիլը կարելի չէ հասկնալ : Արովհետեւ , իմ բնութեանս չափէն աւելի տկար եւ հունաւոր , ընդ հակառակն , Աստուծոյ բնութեան անբաւ , անհաս եւ անվախճան ըլլալն արդէն

գիտնալով՝ յոյժ դիւրաւ կը ճանչնամ՝ թէ Աստուծոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուին անհուն բաներ՝ որոց պատճառները մտացս չափն եւ սահմանը կը գերազանցեն . ուստի կը համոզուիմ թէ այս սեռի պատճառները՝ զոր վախճանէն ձեռք կը բերեմք՝ բնագիտական կամ բնական իրաց մէջ չը կան . զի յանդգնութիւն է Աստուծոյ անթափանցելի խորհուրդները կամ վախճանները հետազօտելն եւ գտնելու ձեռնարկելը :

Աւելին կայ . Աստուծոյ գործոց կատարելութիւնն իմանալու համար, հարկ է ընդհանրապէս ամեն արարած 'ի միասին նկատել եւ ոչ թէ անոնցմէ մին անջատարար . որովհետեւ մի եւ նոյն բանը՝ որ աշխարհի մէջ առանձին մնալով պատճառաւ մ'անկատար պիտի երեւէր, խիստ կատարեալ կ'ըլլայ, երբ ամբողջ տիեզերքը բազկացունող մասանց մին համարուի : Եւ ինչպէս առ հասարակ ամեն բանի վրայ տարակուսելու ձեռնարկելով՝ իմ եւ Աստուծոյ գոյութիւնն ստուգիւ ճանչցայ, այսպէս ալ Աստուծոյ անսահման կարողութիւնը ճանչնալէս 'ի վեր կարելի չէ որ ուրանամ՝ թէ Աստուած ուրիշ շատ մ'իրեր ալ ստեղծած չէ, կամ գէթ չը կըրնար ստեղծել . ուստի գոյութիւն ունիմ եւ համայն էակաց տիեզերականութեան իրրեւ մի մասը կազմելու համար աշխարհի վրայ դրուած եմ :

Յետ այսորիկ, 'ի մօտոյ քննելով ինքզինքս եւ գիտելով՝ թէ որոնք են իմ մոլորութիւնքս՝ որոցմով միայն կը հաստատուի յիս անկատարութիւն կենալը, տեսայ որ մոլորութիւնք երկու համընթաց պատճառէ կախումն ունին, այսինքն, ճանաչելոյ կարողութենէն՝ որ յիս, եւ ընտրու-

դուժեան կամ լաւ եւս ազատութեան կարողութեան, այն է, իմացողութենէս եւ ընդ նմին կամեցողութենէս : Որովհետեւ իմացողութեամբ բան մը չեմ հաստատեր կամ ժխտեր, այլ այն իրաց գաղափարներն եւ եթ կը յղանամ՝ զոր կրնամ հաստատել կամ ժխտել : Արդ, կրնամք ըսել՝ թէ ճիշդ այս պարագային մէջ որ եւ է մոլորութիւն չը գտնուիր յիմացողութեան, միայն թէ մոլորութիւն բառն իւր յատուկ նշանակութեամբն առնուի : Թերեւս աշխարհի մէջ անհուն բաներ կան՝ որոց վրայ բնաւ գաղափար չունի իմացողութիւնս, սակայն չենք կրնար ըսել՝ թէ իմացողութիւնս այս գաղափարներէն զրկուած է իբրեւ իւր բնութեան սեփական մէկ բանէն, այլ միայն թէ չունի դանոնք. զի յիրաւի պատճառ տ'ը չը կայ՝ որ ասպացուցանէ՝ թէ Աստուած տրւածէն աւելի մեծ եւ ընդարձակ ճանաչելոյ կարողութիւն մը տալու էր մարդուս : Դարձեալ որչափ ալ յաջողակ եւ իմաստուն գործաւոր նրկատենք այս Աստուածը, սէտք չէ կարծել՝ թէ պարտաւոր էր իւր գործոց իւրաքանչիւրին ալ տալու այն ամեն կատարելութիւնները՝ զոր ոմանց կրնայ տալ : Չեմ կրնար նոյնպէս տրտնջել՝ թէ Աստուած բաւական ընդարձակ եւ բաւական կատարեալ ազատութիւն կամ կամեցողութիւն չէ տուեր ինձ : զի իրօք այնչափ ընդարձակ եւ ստուար կը տեսնեմ ես այս կարողութիւնը՝ որ չափ եւ սահման չունի : Գիտողութեան արժանի կէտ մ'ալ այս է՝ թէ յիշեալ կարողութենէն զատ չըկայ յիս այն աստիճան մեծ եւ կատարեալ բան մը՝ որ տակաւին առաւել մեծ եւ առաւել կատարեալ չը կարենայ ըլլալ :

Որովհետեւ , օրինակի համար , իմ մէջս եղած յղանալոյ կարողութիւնը կը դիտեմ եւ կը տեսնեմ՝ որ խիստ անձուկ եւ չափազանց սահմանափակ է, միանգամայն ալ ուրիշ աւելի ընդարձակ եւ անհուն իսկ կարողութեան մը դադարն առջեւս կ'ելնէ՝ որմէն դիւրաւ կ'իմանամ՝ թէ այս կարողութիւնը Աստուծոյ բնութեան կը պատկանի : Նմանապէս եթէ կամ յիշողութիւնն, կամ երեւակայութիւն եւ կամ ուրիշ որ եւ է կարողութիւն մը քննելու ձեռնարկեմ , յայտնի կը տեսնեմ որ ամենքն ալ առանց բացառութեան որչափ անձուկ եւ հունաւոր են յիս , այնչափ ալ անբաւ եւ անսահման են յԱստուած : Իսկ կամեցողութիւն կամ ազատութիւն այն աստիճան մեծ է յիս , որ ասկէ աւելի մեծ եւ ընդարձակ կարողութեան մը դադարաբար չեմ կրնար յղանալ , եւ դիտաւորաբար այս կարողութիւնն է՝ որ կը ճանչցունէ՝ թէ ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան Աստուծոյ արարեալ էակ մ'եմ : Զի թէպէտեւ սոյն կարողութիւնն անհամեմատ մեծ ըլլայ յԱստուած քան յիս , թէ իւր հետ միանալով՝ զինքն հաստատուն եւ արդիւնադործ ընող ծանօթութեան եւ կարողութեան եւ թէ առարկային պատճառաւ , զի անհուն իրաց վրայ կը տարածուի , սակայն այնչափ մեծ չ'երեւիր, եթէ բուն եւ ճշմարիտ էութեանը մէջ նկատուի : Որովհետեւ կամեցողութեան գործն է մի եւ նոյն բանը կարենալ ընել կամ ոչ , այսինքն , նոյն եւ մի իրը հաստատել կամ ժխտել , հետեւիլ կամ խուսափել . կամ լաւ եւս , այս կարողութիւնն յայնմ է՝ որ իմացողութեան առջեւնիս բերած բաները հաստատելու կամ ժխտելու , հետեւե-

լու կամ խուսափելու մասին այնպէս կը դոր-
 ծենք՝ որ չեմք զգար բնաւ՝ թէ որ եւ է արտա-
 քին զօրութիւն մ'զմեզ այս բանիս կ'ստիպէ ։
 Վասն զի , ազատ ըլլալու համար , հարկաւոր
 չէ՝ որ երկու իրարու ներհակ իրաց մին կամ
 միւսն ընտրելու անտարբեր կենամ , այլ թէ որ-
 չափ աւելի միոյն կողմը հակիմ , թէ գիտնամ՝
 ստուգիւ որ այն է բարին եւ ճշմարիտը , եւ թէ
 այսպէս տրամադրած ըլլայ միտքս Աստուած ,
 այնչափ աւելի ազատօրէն կ'ընտրեմ զայն եւ
 կ'ընդգրկեմ ։ Եւ , արդարեւ , աստուածային շը-
 նորհքն եւ բնական խելքը ոչ միայն ազատու-
 թիւնս չեն պակսեցուներ , այլ եւ կ'առաւելուն
 եւ կը զօրացունեն իսկ , այնպէս որ այս անտար-
 բերութիւնը՝ որ աւելի այս քան այն կողմն հա-
 կելու զօրաւորագոյն պատճառ մը չ'ունենա-
 լէս յառաջ կուգայ , ազատութեան ամենէն ըս-
 տորին աստիճանն է , եւ աւելի ծանօթութեան
 թերութիւնը քան թէ կամեցողութեան կատա-
 բելութիւնը կը ցուցանէ . որովհետեւ եթէ հա-
 նապազ բարին եւ ճշմարիտը պայծառապէս դիտ-
 նայի , դատելու եւ ընտրողութիւն ընելու դը-
 ժուարութիւն պիտի չը կրէի , որով եւ բոլորո-
 վին ազատ պիտի ըլլայի , առանց երբէք անտար-
 բեր գտնուելու ։

Այս ամենէն կ'իմանամ՝ թէ կամելոյ կարո-
 ղութիւնը՝ զոր Աստուծմէ ընդունած եմ , ինք-
 նին մոլորութեանցս պատճառը չէ , որովհետեւ
 իւր սեռին մէջ խիստ ընդարձակ եւ խիստ կա-
 տարեալ է . իմանալոյ կամ յղանալոյ կարողու-
 թիւնն ալ մոլորութեանց պատճառ չը կրնար ըլ-
 լալ , վասն զի ամեն բան Աստուծմէ ինձ տրու-

ւած այս յղանալոյ կարողութեան միջոցաւ մի-
այն իմանալով, տարակոյս չըկայ՝ թէ ամեն ինչ
պէտք եղածին պէս կ'իմանամ, եւ կարելի չէ՝
որ խաբուիմ ։

Ուսկից կը ծագին ուրեմն մոլորութիւնքս .
ասկէ, օրինակի համար, որ կամեցողութիւնն
իմացողութենէ շատ աւելի ընդարձակ եւ ստու-
ւար ըլլալով՝ մի եւ նոյն սահմանին մէջ չեմք
բռնեք զայն, այլ չ'իմացած բաներնուս վրայ
ալ կը տարածեմք, առ որս ըստ ինքեան անտար-
բեր գտնուելով՝ յոյժ դիւրաւ կը մոլորի եւ
սուտն՝ իբրեւ ճշմարիտ, չարն ալ՝ իբրեւ բարի
կ'ընդունի ։ Ահա այս պատճառաւ է՝ որ կը խա-
բուիմ եւ կը մեղանչեմ ։

Ձոր օրինակ. նախընթաց Խորհրդածութեանց
մէջ քննեցի՝ թէ արդեօք աշխարհի վրայ ճշ-
մարտասպէս գոյ բան մի կ'սոյ, եւ տեսնելով՝ որ
սոսկ այս խնդիրը քննելէս ինքնին յայտնապէս
կը հետեւէր գոյութիւնս, չէի կրնար չը դատել՝
թէ այս աստիճան որոշակի իմացուած բան մը
'ի հարկէ ճշմարիտ էր. բայց արտաքին պատ-
ճառէ մ'ստիպուելով չէր՝ որ այս դատումն ը-
րի ես, այլ որովհետեւ իմացողութեանս մէջ ե-
ղած մեծ պայծառութենէն կամեցողութեանս
մէջ մեծ հակամիտութիւն մը տեղի ունեցած էր,
եւ որչափ քիչ էր անտարբերութիւնս, այնչափ
ալ աւելի ազատ էր նորա վրայ ունեցած հա-
ւատքս ։ Ընդ հակառակն, հիմայ ոչ միայն կը
ճանչնամ՝ թէ գոյութիւն ունիմ, վասն զի խոր-
հող բան մ'եմ, այլ նաեւ մարմնական բնու-
թեան գաղափար մ'ալ կը ներկայանայ մտացս,
որ տարակուսիլ կուտայ՝ թէ այս խորհող բնու-

Թիւնը՝ որ յիս է, կամ աւելի ճիշդը, որ նոյն ինքն ես եմ, սոյն մարմնական բնութենէն տարբեր է, թէ երկուքն ալ մէկ բան են. եւ աստանօր կ'ենթադրեմ՝ թէ տակաւին գտած չեմ սլատճառ մը կամ ապացոյց մը՝ որ աւելի միոյն քան միւսոյն վրայ համոզումն գոյացունէ յիս, որմէն կը հետեւի՝ թէ զայն հաստատելու կամ ժխտելու, եւ կամ վրան որ եւ է դատումն կատարելու մասին կատարելապէս անտարբեր կը գտնուիմ :

Այս անտարբերութիւնն ոչ միայն այն իրաց վրայ կը տարածուի՝ որոց վրայ իմացողութիւնը բնաւ ծանօթութիւն չ'ունի, այլ եւ ընդհանրապէս այն ամեն բաներու վրայ ալ՝ զորս կամեցողութեան որոշումն ընելէ յառաջ, կատարեալ պայծառութեամբ կամ ստուգութեամբ ճանչցած չէ իմացողութիւնը. որովհետեւ, զիս բանի մը վրայ դատումն ընելու յօժարեցունող կարծիքներն որչափ ալ հաւանական ըլլան, սոսկ գիտնալս՝ թէ ասոնք կարծիք միայն են եւ ոչ երբէք ստոյգ եւ աներկբայելի ապացոյցներ, ներհակը դատել կուտայ ինձ : Նախընթաց Խորհրդաճոթութեանց մէջ ասոր փորձն ըստ բաւականին առի, երբ յառաջուց ամենաճշմարիտ դատած բոլոր բաներս՝ մէջերնին դոյզն ինչ տարակոյս նշմարելուս համար իրբեւ սուտ համարեցի : Արդ, յայտնի է՝ թէ երբ բաւական պայծառ եւ որոշ չ'իմացած բանիս վրայ դատումն ընելէ զդուշանամ, լաւ կ'ընեմ եւ բնաւ չեմ խաբուիր. իսկ երբ առանց պայծառապէս իմանալու բան մը հաստատեմ կամ ժխտեմ, ըսել կ'ըլլայ՝ թէ ազատութիւնս լաւ չեմ գործածեր,

եւ եթէ ճշմարիտ չեղած բան մը հաստատեմ, սառուղիւ կը խաբուիմ. եւ եթէ այս տեսակ դատում մը ճշմարիտ ալ լինի, դիպուածի կամ բազմի գործ է, եւ դարձեալ սխալած եւ ազատութիւնս չարաչար գործածած կ'ըլլամ. որովհետեւ բնական խելքը յայտ յանդիման կ'ուսուցանէ՝ թէ հարկ է որ իմացողութեան ծանօթութիւնը միշտ յառաջ ըլլայ քան զկամեցողութեան որոշումը :

Ազատութեան այս չարաչար կիրառութեանէն է՝ որ մոլորութիւն յառաջ կուգայ : Մոլորութեան պատճառները, կ'ըսեմ, մեր գործերն են, եւ ոչ թէ Աստուծոյ մեզ տուած կարողութիւնը եւ անկէ կախումն ունեցող գործողութիւնը վասն զի յիրաւի առիթ չունիմ տրանջելու՝ թէ Աստուած աւելի ընդարձակ իմացականութիւն կամ աւելի կատարեալ բնական խելք տուած չէինձ . զի հունաւոր իմացողութիւն մը բնականաբար շատ բաներ չ'իմանար, եւ ստեղծական իմացողութիւն մ'ալ 'ի հարկէ հունաւոր կ'ըլլայ . վասն որոյ փոխանակ ինձ չը տուած միւս կատարելութիւնները յանիրաւի ինձմէ մերկացաւ կամ իրեն վերապահեց ըսելով՝ Աստուծոյ դէմ ապերախտ գանուելու, շնորհակալ պէտք է ըլլամ՝ որ բան մ'ալ չը պարտելով՝ գոնէ այս իմ մէջս գտնուած խուն ինչ կատարելութիւնը տրուած է :

Նմանապէս պատճառ չունիմ դանդատելու՝ թէ Աստուած այնպիսի կամեցողութիւն մը տրուած է ինձ՝ որ իմացողութենէս խիստ ընդարձակ է . որովհետեւ կամեցողութիւնը միայն մէկ բանի եւ իբր անբաժանելի մէկի մէջ կայանա-

լով՝ այնպիսի բնութիւն մ'ունենալ՝ կը թուի՝ որ կարելի չէ իրմէն քան վերցունել առանց միանգամայն իսպառ բնաջինջ ընելու . եւ , արդարեւ , ճշմարիտը խոստովանելով , որչափ ընդարձակ եւ մեծ է այս կարողութիւնը , նոյնչափ եւ աւելի զայն պարզեւողին բարութեան շնորհակալ ըլլալու եմ :

Վերջապէս , պէտք չէ նաեւ գանգատիմ՝ թէ Աստուած այս կամեցողութեան գործոց , այսինքն , խարէական դատումներ կազմելու մասին գործակից է ինձ . վասն զի այս գործողութիւնները՝ եթէ Աստուծմէ կախումն ունին՝ բոլորովին ճշմարիտ եւ բարի են , եւ կերպով մը աւելի կատարեալ կ'ըլլայ բնութիւնս , երբ այս դատումները կարենամ կազմել քան թէ ոչ : Աստուծոյ գործակցութեան պէտք չունի բնաւ այն պակասութիւնը՝ յորում եւ եթէ կը կայանայ մոլորութեան եւ մեղաց հաւաստի պատճառը . քանզի պակասութիւն ըսածնիս ո՛չ իր է , ո՛չ ալ էակ , եւ եթէ զայն Աստուծոյ ստորոգենք իբրեւ իւր պատճառին , սոսկ ժխտումն պէտք է անուանենք եւ ո՛չ երբէք պակասութիւն : Զի յիրաւի , պայծառ եւ ստոյգ ծանօթութիւննին իմացողութեանս մէջ չը դրած մէկ քանի իրաց վըրայ դատումն ընելու կամ չընելու ազատութիւն տալ՝ Աստուծոյ համար անկատարութիւն չը կըրնար համարուիլ , այլ անտարակոյս իմ է անկատարութիւնը՝ որ ազատութիւնս լաւ չեմ գործածեր , եւ յանդգնարար շփոթ եւ մթին կերպով իմացած իրացս վրայ դատաստան ընելու կ'ելնեմ :

Ասկայն , զիւրին էր եւ կրնար այնպիսի բը-

նութիւնն մը տալ ինձ Աստուած՝ որ նոյն իսկ ազատ , եւ սահմանափակ ծանօթութիւնն մ'ունենալով հանդերձ խարէութեան մէջ չ'իյնայի , օրինակի համար , եթէ այնպիսի կարողութիւնն մը տար՝ որ մէջերնին ընտրութիւնն ընելիք բաներս ամենքն ալ պայծառ եւ որոշ կերպով իմանայի , կամ սոսկ եթէ պայծառապէս եւ որոշակի չ'իմացած բանիս վրայ դատաստան չ'ընելոյ որոշումն այնչափ խոր գրոշմէր յիշողութեանըս մէջ՝ որ երբէք մտքէս չ'ելնէր : Նիսեւ արժան է՝ որ երբ ինքզինքս բոլորովին միայնակ նկատեմ , իբրու այն թէ ինձմէ գատ մէկն ալ չը կենար աշխարհի վրայ , աւելի կատարեալ պիտի ըլլայի , եթէ Աստուած անսխալ ստեղծէր զիս . բայց անհերքելի ճշմարտութիւնն մ'ալ այս է՝ որ տիեզերք իւր մասանց ոմանց թերի եւ ոմանց անթերի ըլլալուն համար առաւել կատարեալ է , որչափ պիտի չ'ըլլար , եթէ իւրաքանչիւր մասունք միօրինակ լինէր :

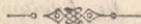
Գարձեալ , բնաւ իրաւունք չունիմ տրտընջելու՝ թէ Աստուած զիս աշխարհի ամենէն աւելի ազնիւ եւ ամենէն աւելի կատարեալ իրաց կարգը դասել չէ ուզած . նա զի շնորհակալ ըլլալու եմ՝ որ եթէ արդէն ըսած կերպովս երբէք չը սխալելու կատարելութիւնը՝ որ մէջերնին որոշումն ընելիք բոլոր իրացս պայծառ եւ որոշ ծանօթութենէն կախումն ունի՝ տուած չէ , գէթ ուրիշ միջոց մը թողած է իշխանութեանս ներքեւ՝ որ է ճշմարտութիւննին պայծառապէս ծանօթ չեղող իրաց վրայ դատումն չ'ընելոյ որոշումը հաստատապէս պահել . զի թէպէտ եւ տկարութեանս պատճառաւ միտքս շարունակ մի-

եւ նոյն խորհուրդին վրայ չեմ կրնար կեդրոնացնել, սակայն ուշադիր եւ յաճախ կրկնեալ խորհրդածութեամբ կրնամ յիշեալ կանոնն այնչափ խորապէս տպաւորել յիշողութեանս մէջ որ 'ի պահանջել հարկին իսկոյն յիշեմ եւ այսպէսով ամենեւին չը սխալելու վարժութիւն ստանամ :

Արդ, որովհետեւ մարդուս ամենէն աւելի մեծ եւ գլխաւոր կատարելութիւնն յայսմ է, ուստի կարծեմ ոչ նուազ բան շահեցայ սոյն խորհրդածութեամբ՝ որոյ միջոցաւ մոլորութեան եւ ստութեան պատճառը գտայ :

Եւ յիրաւի, մեր վերը տուածէն ուրիշ պատճառ չը կրնար տրուիլ մոլորութեան . որովհետեւ եթէ կամեցողութիւնս շարունակ ծանօթութեանս սահմանին մէջ բռնեմ եւ իմացողութեանս պայծառապէս եւ որոշակի ինձ ներկայացուցած իրաց վրայ միայն դատումն ընեմ, կարելի բան է՝ որ խաբուիմ վասն զի ամեն պայծառ եւ որոշ ըմբռնումն անտարակոյս բան մը բլլալով՝ չը կրնար յոչնչէ յառաջ գալ, այլ հարկաւորաբար զԱստուած կուներնայ իւր հեղինակ . Աստուած, կ'ըսեմ, որ գերազոյն կատարեալ լինելով՝ ո՞ր եւ է մոլորութեան պատճառ չը կրնար բլլալ, եւ, հետեւապէս, պէտք է եղրակացունել թէ այսպիսի ըմբռնումն կամ դատում մը ճշմարիտ է : Արդ, սոյն չորրորդ խորհրդածութեան միջոցաւ ոչ միայն ուսայ թէ չը սխալելու համար ինչ բանէ խորշիլ հարկ է, այլ միանգամայն զխոցոյ ալ թէ ինչ պէտք է ընեմ, որպէս զի ճշմարտութեան ծանօթութեան հասնիմ : Որովհետեւ ստուգիւ ճշմարտութիւնը

ձեռք պիտի բերեմ, եթէ ուշադրութիւնս մի
 միայն կատարելապէս իմացած բաներուս վրայ
 կեդրոնացնելով՝ մթին եւ շիտթ կերպով իմա-
 ցածներէս զատեմ. ահա այսուհետեւ այս պիտի
 ըլլայ նպատակս եւ ջանքս :

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ Ե.

ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԻՐԱՑ ԷՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՎԵՐՍՏԻՆ ԱՅՏՈՒԾՈՑ

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ

Աստուծոյ ստորոգելեաց եւ իմ յատուկ բընութեանս, այսինքն, մտքիս նկատմամբ տակաւին շատ մը բաներ կը մնան քննելու, սակայն գուցէ ուրիշ անգամ պիտի ձեռնարկեմ նոցա հետազօտութեան: Այժմիկ, ճշմարտութեան ծանօթութիւնն ստանալու համար ինչընել եւ ինչ բանէ խորշիլ պէտք է՝ նշանակելէ յետոյ, առաջին եւ գլխաւոր գործս պիտի ըլլայ նախընթաց Խորհրդածութիւններէն մտացս մէջ ծագած ամեն տարակոյս փարատել եւ ըսպառսպուռ ջնջել, եւ իմանալ՝ թէ կարելի չէ նիւթական իրաց մէջ ստուգութիւն ճանչնալը: Բայց, քննելէ յառաջ թէ արդեօք ինձմէ գուրս գոյութիւն ունեցող նիւթական իրեր կան, պարտ է իրենց գաղափարները դիտել, քանի որ մտացըս մէջ կը գտնուին, եւ տեսնել՝ թէ այս գաղափարներէն որոնք պայծառ եւ որոշ են, եւ որոնք միթիւն եւ շփոթ:

Նախ, որոշակի մտացս առջեւ կը բերեմ այն քանակութիւնը՝ զոր փիլիսոփայք ռամկօրէն անընդհատ քանակութիւն կ'անուանեն, այսինքն յերկայնութիւն, ՚ի լայնութիւն եւ ՚ի խորութիւն տարածումը՝ որ սոյն քանակութեան, կամ լաւ եւս, իւր ներկայացուցած իրին մէջն է: Աւելին կայ. այս քանակութեան մէջ՝ բազմազիմի մա-

սոււնքներ կրնամ թուել եւ սոյն մասանց իւրաքանչիւրին ալ ամեն կերպ մեծութիւն , ձեւ , դիրք եւ շարժումն ստորոգել . եւ , վերջապէս , այս մէն մի շարժման ալ՝ ամեն տեսակ տեւողութիւն ընծայել : Եւ ոչ միայն այսպէս ընդհանուր կերպով դիտած ատենս որոշակի կը ճանչնամ այս բաները , այլ եւ միայն թէ քիչ մ'ուշադրութիւն ընեմ , թուոց՝ , ձեւոց , շարժմանց եւ սոցին նման իրաց շատ մը մասնաւոր հանգամանքները կը ճանչնամ , որոց ճշմարտութիւնն այն աստիճան յայտնի կ'երեւի եւ այնչափ համաձայն կուգայ բնութեանս՝ որ երբ զանոնք յերեւան բերելու սկսիմ , նոր բան մ'ուսած չեմ ըլլար , այլ սոսկ յառաջուց դիտցած եւ ուսածս (կը յիշեմ , այսինքն , այնպիսի բաներ կը նշմարեմ՝ որք արդէն մտացս մէջ կային , թէպէտ եւ ես վրայնին չէի մտածեր : Հոս դիտողութեան արժանի նշանաւոր կէտ մը կայ , այս է՝ թէ մի քանի իրաց վրայ անհուն գաղափարներ կը գըտնեմ յիս , զոր պարզ ոչնչութիւն համարել կարելի չէ , թէ եւ գուցէ մտքէս դուրս գոյութիւն չ'ունենան եւ յինէն իսկ երեւակայուած չ'ըլլան . բայց ես վրայնին մտածելու կամ չը մտածելու ազատ եմ , եւ ասոնց բնութիւնն ալ ճշմարիտ է եւ անիովիովս : Ենչպէս , օրինակի համար , երբ եռանկիւն մ'երեւակայեմ , թէպէտեւ գուցէ մտքէս դուրս աշխարհի եւ ոչ մէկ մասին վրայ այսպիսի ձեւ մը գտնուի եւ բնաւ նմանը կեցած չ'ըլլայ , այսու ամենայնիւ անպատճառ իրեն յատուկ բնութիւն մը կ'ամ ձեւ մը եւ կ'ամ էութիւն մը կ'ունենայ՝ որ անփոփոխ է եւ յաւիտենական , ես հնարած չեմ

եւ բնաւ մէկ կերպով մտքէս կախումն չունի .
 զոր օրինակ յայտնի կ'երեւի անկէ՝ որ սոյն եռանկեան զանազան չափակցութիւնները կրնամք ապացուցանել . այսինքն թէ իւր երեք կողման անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հաւասար են, թէ ամենէն մեծ անկիւնն ամենէն մեծ կողման մէջ կը պարունակի, եւ այլ սոցին նման չափակցութիւններ՝ որք, թէ կամիմ եւ թէ՛ չը կամիմ, պայծառապէս եւ որոշակի կը ճանչնամ՝ թէ կան իւր մէջ. եւ թէպէտ առաջին անգամ եռանկիւն մ'երեւակայած ատենս՝ յառաջուց բնաւ վրան մտածած չ'ըլլամ, սակայն չենք կրնար ըսել՝ թէ ես հնարած եմ : Կարելի ալ չէ առարկել թէ գուցէ եռանկեան այս գաղափարն զգայարանաց միջոցաւ ծագումն առած է մտացս մէջ, յաճախ եռանկիւնի ձեւով մարմիններ տեսած ըլլալուս համար . որովհետեւ կրնամ ուրիշ բազմապատիկ ձեւեր կազմել մտօք, որոց՝ ինչպէս նաեւ եռանկեան բնութեան զանազան յատկութիւնները կրնամ ապացուցանել, թէպէտ եւ տարակոյս չը կայ՝ թէ այս ձեւերն երբէք զգայարանացս տակ ինկած չեն . այս յատկութիւնները բոլորովին ճշմարիտ պէտք է ըլլան, վասն զի խիստ պայծառ կ'իմանամ . սոյն յատկութիւնները, կ'ըսեմ, բան մ'են եւ ոչ թէ լոկ ոչինչ . զի ճշմարտութիւն եւ էութիւն մէկ բան ըլլալով՝ ստուգիւ ամեն ինչ որ ճշմարիտ է, բան մ'ալ է . եւ արդէն ընդարձակ կերպով ապացուցած եմ յառաջուց՝ թէ ամեն պայծառապէս եւ որոշակի իմացուած բան ճշմարիտ է : Եթէ ապացուցած ալ չ'ըլլամ, այնպիսի բնութիւն մ'ունի միտքս՝ որ պայծառ եւ որոշ իմացուած

բան մը չեմ կրնար ճշմարիտ չը համարել . եւս եւ կը յիշեմ՝ որ նոյն իսկ բոլորովին զգայարանաց առարկայներուն կապուած ատենս ալ՝ ձեւոց , թուոց եւ ուրիշ համարողութեան եւ երկրաչափութեան վերաբերեալ իրաց մէջ պայծառ եւ որոշ իմացած ճշմարտութիւնքս՝ ամենէն հաստատուն եւ ապահով ճշմարտութեանց կարգը դասած էի :

Արդ , այժմ , եթէ սոսկ մտայս մէջ բանի մը գաղափարը կենալէն կը հետեւի՝ թէ սոյն իրին վրայ ինչ պայծառ եւ որոշ բան որ կը ճանչնամ , ամենքն ալ իրօք իրեն կը վերաբերի , ասկէ չեմ կրնար Աստուծոյ գոյութեան ապացուցական փաստ մ'եւ ձեռնարկութիւն մը հանել : Իրաւ է՝ որ գերազոյն կատարեալ Էակին գաղափարը որ եւ է թուոց կամ ձեւոց գաղափարէն պակաս պայծառ չէ յիս . եւ ինչպէս ձեւոց կամ թուոց մը վրայ ինչ որ կրնամ ապացուցանել , այն ամենն ալ ճշմարտիւ նոյն ձեւոցն բնութեան կը վերաբերին , այսպէս ալ ոչ նրաւազ պայծառապէս եւ որոշակի կը ճանչնամ՝ թէ Աստուծոյ բնութեան իրական եւ յաւիտենական գոյութիւն մ'անկ է : Եթէ նախընթաց Խորհրդաստութիւններէն հանած եզրակացութիւններս ամենքն ալ սուտ ըլլան , Աստուծոյ գոյութիւնը դոնէ չափաբանական ճշմարտութեանց չափ՝ որոց առարկայն է թիւ եւ ձեւ՝ ստուգութեան աստիճան պիտի ունենայ , թէպէտ եւ ճշմարտիւ ի սկզբան բոլորովին յայտնի չը տեսնուի ասիկա , այլ իմաստակութեան երեւոյթ մ'ունենալ թուի : Արտիհետեւ ուրիշ ամեն իրաց մէջ գոյութիւն եւ էութիւն իրարմէ զանազա-

նելու վարժուած ըլլալով՝ դիւրաւ կը համոզու-
 լիմ թէ գոյութիւնը կրնայ Աստուծոյ էութենէն
 անջատիլ . որով եւ կարող կ'ըլլամ զԱստուած ի-
 րապէս չ'եղեալ յղանալու : Բայց սակայն , երբ
 ուշադրութիւնս աւելցունեմ եւ այնուհետեւ մը-
 տածեմ ասոր վրայ , կը տեսնեմ յայտնապէս՝ որ
 գոյութիւնը կարելի չէ Աստուծոյ էութենէն բա-
 ժանել , ինչպէս ուղիղ եռանկեան մ'էութենէն՝
 իւր երեք անկեանց երկու ուղիղ անկիւններու
 հաւասար մեծութիւնն եւ լերան գաղափարէն ալ
 ձորակին գաղափարը չեն կրնար բաժանիլ . այն-
 պէս որ որչափ հակասութիւն կայ առանց ձորա-
 կի լեռ մ'իմանալուն մէջ , նոյնչափ եւ աւելի հա-
 կասութիւն կայ գերագոյն կատարեալ Աստուած
 մ'իբրեւ անգոյ եւ անկատար իմանալուն մէջ :

Բայց թէպէտ եւ իրօք չը կարենամ անգոյ
 Աստուած մը յղանալ , ո՛չ ալ լեռ մ'առանց ձո-
 րակի , այսու ամենայնիւ , ինչպէս լերան հետ
 ձորակ մ'եւս իմանալէս չը հետեւիր՝ թէ աշ-
 խարհի վրայ որ եւ է լեռ մի կայ , այսպէս ալ
 զԱստուած իբրեւ գոյ իմանալէս , կարծեմ , չը
 հետեւիր՝ թէ Աստուած գոյ է . զի խորհուրդն
 իրաց հարկաւորութիւն մը բնաւ չը տար . եւ
 որովհետեւ կրնամ թեւաւոր ձի մ'երեւակայել ,
 թէ եւ թեւ ունեցող ձի չը գտնուի , ուստի գու-
 ցէ պիտի կարենամ գոյութիւնն՝ Աստուծոյ ստո-
 րողել , թէպէտ եւ գոյութիւն ունեցող Աստու-
 ւած մը չը կենայ : Ամենեւի՛ն . ահա հոս է որ
 սոյն առարկութեան երեւութին տակ ծածկեալ
 իմաստակութիւն մը կայ . վասն զի լեռ մը
 առանց ձորակի չը կարենալ յղանալէս չը հետե-
 ւիր՝ թէ աշխարհի մէջ լեռ կամ ձորակ կայ ,

այլ միայն թէ լեառն եւ՛ ձորակ , թէ կենան եւ թէ չը կենան , անբաժանելի են 'ի միմեանց , կամ մին առանց միւսոյն կարելի չէ որ գոյութիւն ունենայ , մինչդեռ սոսկ զԱստուած իբրեւ գոյ միայն կարենալ ըմբռնելէս կը հետեւի՝ թէ գոյութիւնն անբաժան է յԱստուծոյ , եւ միանգամայն Աստուած ճշմարտապէս գոյ է : Բայց , ո՛չ թէ խորհուրդն է՝ որ այս բանը կ'ընէ կամ իրաց հարկաւորութիւն կուտայ , այլ , ընդ հակառակն , նոյն իսկ իրին , այսինքն , Աստուծոյ գոյութեան հարկաւորութիւնն է՝ որ այս խորհուրդն ունենալ կուտայ . որովհետեւ ազատ չեմ , չեմ կրնար անգոյ Աստուած մը , այսինքն , առանց գերագոյն կատարելութեան՝ գերագունապէս կատարեալ էակ մ'իմանալ , մինչդեռ բոլորովին ազատ եմ եւ կրնամ թեւաւոր եւ կամ անթեւ ձի մ'երեւակայել :

Նոյնպէս պէտք չէ զուրցեմ՝ թէ ստուգիւ հարկաւոր է Աստուծոյ գոյութիւնը խոստովանիլ , վասն զի ենթադրեցի՝ թէ Աստուած ամեն տեսակ կատարելութիւն կը ժառանգէ , ըստ որում գոյութիւնն ալ կատարելութիւն մ'է . այլ սա՛ միայն կրնամ ըսել՝ թէ առաջին ենթադրութիւնս հարկաւոր չէր , ինչպէս հարկաւոր չէ կարծել կամ մտածել՝ թէ ամեն չորեքկուսի ձեւ կրնայ չըջանակի մէջ պարունակիլ . բայց եւնթադրելով՝ որ այս մտածմունքն ունիմ , ստիպուած եմ խոստովանելու՝ թէ շեղանկիւնը կըրնայ չըջանակին մէջ պարունակիլ . քանզի չորս կողմով ձեւ մ' է , եւ այսպէս սուտ բան մը խոստովանելու ստիպուած պիտի ըլլամ : Պէտք չէ , կ'ըսեմ , ասիկա մէջ բերել . որովհետեւ թէեւ

Աստուծոյ վրայ խորհելս հարկաւոր չ'ըլլայ, սակայն ամեն անգամ որ առաջին եւ գերագոյն էակին վրայ մտածեմ, կամ այսպէս ըսեմ, մտացրս գանձէն իւր գաղափարն հանեմ, կը պարտիմ հարկաւորաբար ամեն կատարելութիւն ըստորոգել նմա, թէպէտեւ այս ամեն կատարելութիւններն ալ մի մի չը թուեմ եւ մասնաւորապէս անոնց իւրաքանչիւրին ուշադրութիւն չ'ընծայեմ: Եւ այս հարկաւորութիւնը բաւական կ'ըլլայ ինձ յետոյ (երբ ճանչնամ՝ որ գոյութիւնը կատարելութիւն մ'է) սոյն առաջին եւ գերագոյն էակին գոյութիւնն եզրակացնելու: Նմանապէս հարկաւոր չէ եռանկիւն մ'երեւակայելը. սակայն ամեն անգամ որ միայն երեք անկիւնէ բաղկացեալ ձեւ մը դիտել ուզեմ, 'ի բացարձակ հարկաւորութենէ է՝ որ միանգամայն այս ձեւոյն ստորոգեմ այն ամեն բան՝ որոցմով կրնամ եզրակացունել՝ թէ այս երեք անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հաւասար են, թէպէտեւ զուցէ այն ատեն 'ի մասնաւորի չը դիտեմ զայս: Բայց երբ քննեմ՝ թէ ինչ ձեւեր կրնան բոլորակին կամ շրջանակին մէջ պարունակիլ, բնաւ երբէք հարկաւոր չէ՝ որ մտածեմ թէ ամեն չորեքկուսի կամ չորս կողմով ձեւ առ հասարակ այս կարողէն է. ընդ հակառակն, քանի որ պայծառ եւ որոշ իմացուած բաներն 'եւ եթ մտացս մէջ ընդունիլ կուզեմ, չեմ կրնար եւ ոչ իսկ ենթադրել՝ թէ ամեն չորս կողմ ունեցող ձեւ առանց բացառութեան կրնայ շրջանակի մէջ գծուիլ: Եւ հետեւաբար սխալ ենթադրութիւնք, ինչպէս է յիշեալ ենթադրութիւնը, ծայրէ 'ի ծայր կը աւարբերին այն ճշմարիտ

գաղափարներէն՝ որ ընդ իս ծնած են . այս սեռի , այսինքն , բնածին գաղափարաց առաջինն եւ գլխաւորն է Աստուծոյ գաղափարը : Արովհետեւ յիրաւի շատ կերպերով կը ճանչնամ՝ որ այս գաղափարը մի միայն մտքէս կախումն ունեցող ենթադրութիւն կամ հնարածոյ բան մը չէ , այլ ճշմարիտ եւ անփոփոխ բնութեան մը պատկերն է . նախ՝ անոր համար որ պիտի չը կարենամ Աստուծմէ զատ յղանալ բան մը՝ որոյ էութեան 'ի հարկէ վերաբերի գոյութիւնը . երկրորդ՝ վասն զի կարելի չէ՝ որ ճիշդ իրեն պէս երկու կամ շատ աստուածներ յղանամ . եւ ենթադրելով՝ որ հիմայ գոյ Աստուած մը կայ , կը տեսնեմ պայծառապէս՝ թէ այս Աստուածը հարկաւ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս կար եւ յայսմհետէ իսկ յաւիտեան պիտի կենայ , եւ վերջապէս , որովհետեւ ուրիշ շատ բաներ ալ կ'իմանամ յԱստուած՝ որոց վրայ ոչ կրնամ բան մ'աւելցունել եւ ոչ իսկ պակսեցունել :

Սակայն , ինչ ասպացոյց եւ ինչ փաստ ալ որ գործածեմ , միշտ սա մտքէ հանելու չէ՝ թէ պայծառապէս եւ որոշակի իմացուած իրերը միայն կրնան կատարեալ համողումն գոյացունել յիս : Եւ թէ եւ ճշմարիտ է՝ թէ որոշակի իմացուած իրաց մէջ կան մէկ քանիներ՝ որ ամենուն ալ իսպառ ծանօթ են , կան ալ՝ զոր խիստ մօտէն դիտող եւ կարի ճշդիւ քննող անձինք միայն կը ճանաչեն , սակայն միանգամ ճանչցուելէ յետոյ , այս երկու կարգի իրերն ալ հաւասարապէս ըստոյգ պէտք է համարուին : Ինչպէս , օրինակի համար , ամեն ուղղանկիւն եռանկեան մէջ , թէպէտ եւ 'ի սկզբան այնչափ դիւրաւ չ'երեւիր՝

Թէ խարխիւն քառակուսին միւս երկու կողմանց քառակուսիներուն հաւասար է , մինչդեռ յայտնի կը տեսնուի՝ որ սոյն խարխիւնն ամենէն մեծ անկեան հանդիպակաց է , սակայն , ասիկա միանգամ գիտնալնէս վերջն երկոցուն ճշմարտութեան ալ միապէս կը համոզուիմք : Իսկ Աստուծոյ խնդրոյն գալով , ստուգիւ եթէ միտքս որ եւ է կանխակալ կարծիքներէ պաշարուած եւ զգալի իրաց պատկերներուն շարունակականներկայութենէն գերուած չ'ըլլար , պիտի չը գտնուէր բնաւ բան մը՝ զոր այնչափ արագ եւ դիւրաւ կարենայի ճանաչել , ինչպէս զԱստուած կը ճանաչեմ : Որովհետեւ կայ ըստ ինքեան այն աստիճան սլայծառ եւ յայտնի բան մը , քան մտածել՝ թէ կայ Աստուած մի , այսինքն , գերագոյն եւ կատարեալ էակ մը՝ որոյ գաղափարին մէջ միայն հարկաւոր եւ յաւիտենական գոյութիւն կը պարունակի , եւ հետեւապէս Նա միայն գոյ է : Եւ թէպէտ այս ճշմարտութիւնը լաւ իմանալու համար ընդերկար խորհրդածութեան պէտք ունեցեր եմ , սակայն հիմայ սոյն ճշմարտութեան վրայ ոչ միայն ամենաստոյգ երեւցած բաներէն աւելի համոզումն կը գոյանայ մտացս մէջ , այլ եւ , ասկէ զատ , կը դիտեմ ալ՝ որ միւս բոլոր իրաց ստուգութիւնը բացարձակապէս 'ի ամանէ կախումն ունի եւ առանց այս ծանօթութեան կարելի չէ կատարեալ բան մը գիտնալը :

Որովհետեւ , թէեւ 'ի բնութենէ չեմ կրնար չը հաւատալ՝ թէ ամեն ինչ որ պայծառ եւ ուրոշ կ'իմանամ , ճշմարիտ է , սակայն վասն զի այնպիսի բնութիւն մ'ալ ունիմ՝ որ անկարելի կ'ըլլայ միտքս շարունակաբար մի եւնոյն բանին

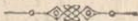
վրայ կեդրոնացունելը, եւ յաճախ կը յիշեմ՝ որ բան մը ճշմարիտ դատած եմ, նոյն իսկ երբ այն իրը ճշմարիտ դատելու ստիպող պատճառները դիտելէ դադրած եմ, ուստի կարելի է այս ատենն ուրիշ պատճառներ ալ առջեւս ելնեն, որք դիւրաւ կարծիքս փոխել պիտի տային, եթէ չը գիտնայի՝ թէ Աստուած մը կայ, որով բնաւ մէկ բանի վրայ ճշմարիտ եւ ստոյգ գիտութիւնս պիտի չ'ունենայի, այլ միայն շփոթ եւ անստոյգ կարծիքներ: Ինչպէս, օրինակի համար, ուղղանկիւն եռանկեան մը բնութիւնը գիտած ժամանակըս, ես՝ որ երկրաչափութեան քիչ մը տեղեակ եմ՝ յայտնապէս կը ճանչնամ՝ թէ իւր երեք անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հաւասար են, եւ չեմ կրնար չը հաւատալ՝ երբ իւր ապացուցութեան վրայ մտածեմ. բայց վրան մտածելէ դադրելէ անմիջապէս ղկնի, թէպէտեւ տակաւին իւր վրայ ունեցած պայծառ ըմբռնումս յիշեմ, այսու ամենայնիւ յոյժ դիւրին է իւր ճշմարտութեան վրայ տարակուսիլը, եթէ չը գիտնամ՝ թէ Աստուած մը կայ. որովհետեւ կրնամ հաւատալ թէ բնութիւնն այնպէս ստեղծած է զիս՝ որ խիստ յայտնի եւ խիստ ստոյգ իմանալ կարծած իրացս մէջ անգամ դիւրաւ խաբուիմ. (զի կը յիշեմ որ յաճախ իբրեւ ճշմարիտ եւ ստոյգ ընդունած բաներս, յետոյ ուրիշ պատճառներով բացարձակապէս սուտ դատած եմ):

Բայց, ճանչնալէս վերջը թէ Աստուած մը կայ, որովհետեւ միանգամայն գիտեմալ՝ թէ ամեն բան այս Աստուծմէն կախումն ունի՝ որ չը խաբեր, եւ թէ ինչ որ պայծառ եւ որոշ կ'իմանամ՝ ի հարկէ ճշմարիտ է, ուստի թէպէտեւ

բնաւ չը մտածեմ այն պատճառներուն կամ ա-
 սպացոյցներուն վրայ՝ որոցմով ճշմարիտ դատած
 եմ զայս, սակայն ոչ ոք կրնայ հակառակ ապա-
 ցոյց մը դէմս հանել՝ որ սոյն դատումս տարա-
 կուսելի ընէ, հերիք է՝ որ զայն պայծառ եւ
 որոշ հասկնալս կարենամ յիշել, այսպէսով ա-
 նոր վրայ ճշմարիտ եւ ստոյգ գիտութիւն կ'ու-
 նենամ: Աոյն այս գիտութիւնն ուրիշ անգամ ա-
 սպացուցած բոլոր բաներուս վրայ ալ կը տարա-
 ծուի, ինչպէս երկրաչափական եւ այլ նմանօ-
 րինակ ճշմարտութեանց վրայ: Արովհետեւ ինչ
 բան կարելի է առարկել ինձ՝ որով ստիպուիմ
 այս ճշմարտութեանց վրայ տարակուսիլ: Միթէ
 բնութիւնս շարունակ սխալելու ենթակայ է .
 բայց զիսեմ արդէն՝ որ պատճառն ին պայծառա-
 պէս ծանօթ դատմանց մէջ խարէութիւն չը կըր-
 նար մտնել: Արդեօք յառաջուց իրրեւ ճշմարիտ
 համարած շատ մը բաներս 'ի վերջոյ ճանչցեր
 եմ՝ որ սուտ են, սակայն ասոնց մէկն ալ պայ-
 ծառ եւ որոշ ճանչցած չէի, եւ այն ատեն տա-
 կաւին չը գիտնալով՝ թէ ինչ կանոն կայ ճշմար-
 տութիւնը հաստատող, նոյն իրաց հաւատացեր էի
 այնպիսի պատճառներով՝ որոց սրչափ անզօր ըլ-
 լալը վերջն իմացայ: Աւրեմն ասկէ աւելի ինչ
 կրնայ առարկուիլ: Թերեւս պիտի ըսես՝ թէ կը
 քնանամ (ինչպէս որ յառաջուց ես ինձ առար-
 կեցի) կամ թէ հիմակուան բոլոր խորհուրդներս
 քնոյ մէջ երեւակայած դնորքներէս աւելի ճշ-
 մարտութիւն չունին: Բայց նոյն իսկ երբ քնա-
 նամ, դարձեալ ամեն ինչ որ յայտնապէս մտա-
 ցըս կը ներկայանայ, բացարձակապէս ճշմարիտ է:
 Այսին որոյ, խիստ պայծառապէս կը ճանչ-

նամ⁶ որ բոլոր գիտութեանց ստուգութիւնն եւ
 ճշմարտութիւնը ճշմարտին Աստուծոյ ծանօթու-
 թենէն միայն կախեալ է, այնպէս որ առանց
 նախապէս զԱստուած ճանաչելոյ, ուրիշ եւ ոչ
 մէկ բանի վրայ կատարեալ գիտութիւն կրնամ
 ունենալ: Եւ հիմայ որ կը ճանչնամ զԱստուած,
 անհուն իրաց վրայ կատարեալ գիտութիւն ըս-
 տանալու միջոցն ունիմ, ոչ միայն Նորա մէջ ե-
 դած բաներուն, այլ նաեւ մարմնական բնու-
 թեան վերաբերեալ բազում իրաց վրայ, քանի
 որ այս բնութիւնը կրնայ երկրաչափից ասլացու-
 ցութեանց առարկայ ըլլալ՝ որ իւր գոյութիւնը
 չեն նկատեր:

ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆ Զ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԹԱԿԱՆ ԻՐԱՅ, ԵՒ ԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒ-
ԹԵԱՆ՝ ՈՐ ԸՆԳ ԼՈԳԻ ԵՒ ԸՆԳ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՐԿՈՅ

Հիմայ քննել միայն կը մնայ՝ թէ նիւթա-
կան իրեր կան . ապաքէն, գոնէ զխտեմ՝ որ
կրնան գտնուիլ, քանի որ երկրաչափական ա-
պացուցութեանց իբրեւ առարկայ կը նկատուին.
Ղի այս կերպով նիւթական բաներն աւելի պայ-
ծառ եւ աւելի որոշ կ'իմանամ : Որովհետեւ տա-
րակոյս չը կայ՝ թէ Աստուած կրնայ ստեղծել ա-
մեն ինչ որ որոշակի յղանալու կարող եմ . թող
որ լաւ չ'իմացած բաներս անգամ ստեղծելու
կարողութիւնն ունի Աստուած . Աւելին կայ .
իմ ներսս եղած երեւակայելոյ կարողութիւնը՝
զոր, ինչպէս փորձը կ'ուսուցանէ, նիւթական
իրերը քննած ատենս կը գործածեմ՝ սոյն իրաց
գոյութեան կրնայ համոզել զիս . վասն զի երբ
ուշի ուշով երեւակայութեան ինչ ըլլալը գի-
տեմ, կը տեսնեմ որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ
ճանաչող կարողութիւն՝ որ գոյ եւ անմիջապէս
իրեն ներկայացեալ մարմնոյն ուշադրութիւն կ'ըն-
ծայէ :

Ասիկա բոլորովին յայտնի ընելու համար,
նախ երեւակայութեան եւ սոսկ իմացման կամ
ըմբռնման մէջ եղած տարբերութիւնը նշանա-
կել հարկ կը համարիմ : Օրինակի համար, եռան-
կիւն մ'երեւակայած ատենս, ոչ միայն կ'իմա-
նամ՝ թէ երեք գծերէ բաղկացեալ ձեւ մ'է,

այլ միանգամայն մտացս ներքին կարողութեամբ իբրեւ ներկայ կը նկատեմ զանոնք . երեւակայութիւն ըսածնիս ալ ճիշդ այս է : Իսկ եթէ հազարանկեան մը վրայ մտածել ուղեմ , ըստուգիւ լաւ կ'իմանամ՝ թէ հազար կողմերէ բաղկացեալ ձեւ մ' է այս , ինչպէս որ եռանկեան սոսկ երեք կողմով ձեւ մ' ըլլալը գիւրաւ կ'իմանամ . բայց հազարանկեան բոլոր կողմերն 'ի միասին չեմ կրնար երեւակայել , մինչդեռ կրնամ եռանկեան երեք կողմերն երեւակայել , եւ ո՛չ իսկ իւր հազար կողմունքը մտաց աչօք կամ հայեցողութեամբ իբրեւ ներկայ նկատել : Եւ թէ եւ , երբ մարմնական իրաց վրայ մտածեմ , միշտ երեւակայութիւնս գործածելոյ վարժութիւն ունենալով՝ կը պատահի որ հազարանկիւն մը յղացած ատենս՝ շվոթ կերպով ձեւ մը ներկայացունեմ ինձ , այսու ամենայնիւ խիստ յայտնի կը տեսնուի՝ թէ սոյն ձեւն հազարանկիւն չէ . վասն զի բիւրանկեան եւ կամ շատ կողմեր ունեցող մէկ ուրիշ ձեւոյ վրայ մտածելով՝ աչացըս առջեւ բերած ձեւէս երբէք չը տարբերի , եւ հազարանկեան ուրիշ բաղմանկիւններէ ունեցած տարբերութիւնը կազմող չափակցութիւններն յերեւան բերելու բնաւ չը նպաստեր : Եւ եթէ խնդիրը հնգանկիւն մը գիտելուն վրայ է , ստուգիւ կրնամ իւր ձեւն , ինչպէս նաեւ հազարանկեան ձեւն իմանալ , առանց երեւակայութեան օգնելուն , կրնամ ալ զայն երեւակայել , ուշադրութիւնս իւր մէն մի կողմանց եւ միանգամայն այս կողմերուն պարունակած միջոցին վրայ դարձունելով : Այսպէս կը ճանչնամ որոշակի՝ որ երեւակայելոյ համար մասնաւոր

մտադրութիւն մը հարկաւոր է , մինչդեռ յղանալոյ կամ իմանալոյ համար հարկաւոր չէ . այս մասնաւոր մտադրութիւնը յայտ յանդիման կը ցուցանէ երեւակայութեան եւ պարզ իմացման կամ ըմբռնման մէջ եղած տարբերութիւնը : Ասկէ զատ, կը զխտեմ՝ թէ այս իմ ներսս գտնուած երեւակայելոյ կարողութիւնը՝ որ իմանալոյ կարողութենէն կը տարբերի՝ բնաւ հարկաւոր չէ իմ բնութեան կամ էութեան , այսինքն , մտաց էութեան . որովհետեւ թէ եւ այդ կարողութիւնը չ'ունենայի ալ , սակայն տարակոյս չը կայ՝ թէ միշտ այն պիտի ըլլայի , ինչ որ այժմ եմ, որմէ կրնամք եզրակացունել՝ թէ երեւակայութիւնը մտքէ տարբեր մէկ ուրիշ բանէ կախումն ունի : Գիւրիսն է իմանալը՝ որ եթէ միտքն այնչափ սերտիւ միացած ըլլայ մարմնոյ մը հետ՝ որ կարենայ ուղած ատեն նորա զիտողութեան պարապիլ , կարելի է այս միջոցաւ մարմնական իրեր երեւակայէ , այնպէս որ խորհելոյ այս կերպին եւ պարզ իմացման մէջ եղած տարբերութիւնը յայնմ է՝ որ միտքը բան մը յղացած ատեն ըստ իմիք առ ինքն կը դառնայ , եւ իւր ներսը գտնուած գաղափարներէն մի քանին կը դիտէ , մինչդեռ երբ բան մ'երեւակայէ միտքը մարմնոյ կողմը կը դառնայ , եւ կամ իրմէ կազմուած եւ կամ զգայութեանց ձեռօք ընդունուած գաղափարին համակերպ՝ բան մը կը դիտէ՝ ի նմա : Գիւրաւ կ'իմացուի , կ'ըսեմ, որ երեւակայութիւնն այս կերպով կրնայ ըլլալ , եթէ ճշմարիտ է որ մարմիններ կան . եւ որովհետեւ այս գործողութեան , այն է , երեւակայութեան կատարման եղանակը բացատրելոյ ու-

րիչ միջոց մ'ալ չեմ գիտեր . ասկէ հաւանակա-
նաբար կը հետեւցունեմ՝ թէ մարմիններ կան .
բայց , ինչպէս ըսի , հաւանականաբար միայն :
Եւ թէ եւ մեծ խնամով ամեն բան քննեմ , սա-
կայն , երեւակայութեանս մէջ ունեցած մար-
մնական բնութենէս տարրերոց այս գաղափա-
րէն չեմ կրնար բնաւ մէկ ձեռնարկութիւն հա-
նել՝ որ հարկաւորաբար որ եւ է մարմնոց մը
գոյութիւնն եզրակացունէ :

Արդ , այս մարմնական բնութենէն զատ՝ որ
երկրաչափութեան առարկայն է , սովոր եմ ե-
րեւակայել նաեւ ուրիշ շատ մ' իրեր ալ , ինչ-
պէս , գոյն , ձայն , համ , քաղցրութիւնն եւ սո-
ցին նամանիք , թէպէտեւ ոչ այնչափ որոշակի :
Եւ որովհետեւ զգայութեանց ձեռօք աւելի լա-
կ' իմանամ այս բաները՝ որք զգայարանաց եւ
յիշողութեան միջոցաւ մինչեւ երեւակայութեա-
նքս կուգան կը հասնին , ուստի կը կարծեմ՝
թէ այս իրերը հեշտեաւ քննելու համար , վա-
յելուչ է՝ որ միանգամայն հետազօտեմ՝ թէ ըզ-
գայն ինչ է , եւ տեսնեմ՝ թէ խորհելոյ այս կեր-
պով՝ զոր զգալ անուանեցինք՝ մտացս մէջ ա-
ռած գաղափարներէս պիտի կարենամ մարմնա-
կան իրաց գոյութեան ստոյգ ապացոյց մը ձեռք
բերել :

Եւ առաջ պիտի յիշեմ՝ թէ որոնք են ըզ-
գայարանաց ձեռօք ընդունուած այն իրերը՝ զոր
յառաջուց իբրեւ ճշմարիտ համարած էի , եւ թէ
որպիսի հիման վրայ հաստատուած էր կարծի-
քս . յետոյ զիս անոնց վրայ տարակուսելու ըս-
տիպող պատճառները պիտի քննեմ , եւ գիտեմ՝
թէ այս իրաց վրայ հիմայ ինչ հաւատք պէտք

է ունենամ :

Նախ ուրեմն , զգացի՝ թէ ունէի գլուխ , ձեռք , ոտք եւ այն ամեն անդամները՝ յորոց բաղկացեալ է սոյն մարմինը՝ զոր իբրեւ ինքնութեանս մի մասը կամ դուցէ ամբողջը կը նըկատէի . զգացի ալ՝ թէ այս մարմինն ուրիշ շատ մ'այնպիսի մարմնոց մէջ գրուած էր՝ որոցմէ կրնար զանազան հաճոյք եւ տհաճութիւն ընդունիլ . հաճոյքներն անուանեցի զգացումն հեշտութեան կամ հեշտութիւն , տհաճութիւններն ալ՝ ցաւ կամ զգացումն ցաւոյ : Այս հեշտութեանէն եւ ցաւէն զատ , կ'զգայի յիս քաղց , ծարաւ եւ ուրիշ նման ցանկութիւններ , ինչպէս նաեւ ուրախութեան , տրտմութեան , բարկութեան եւ նմանօրինակ կրից մարմնական հակամիտութիւնք : Արտաքուստ ալ , մարմնոց մէջ տարածմանէ , ձեւէ եւ շարժումէ զատ՝ նշմարեցի կարծրութիւն կամ պնդութիւն , ջերմութիւն եւ շօշափելեաց տակ իյնող այլ ամեն որակութիւն . աւելին կայ . այս մարմնոց մէջ գիտեցի նոյնպէս լոյս , գոյն , հոտ , համ եւ ձայն՝ որոց այլակերպութիւնը՝ երկինքը , երկիրս , ծովն եւ ընդհանրապէս միւս բոլոր մարմիններն իրարմէ զանազանելու միջոց մը կ'ըլլար ինձ : Եւ արդարեւ , մտացս ներկայացեալ այս ամեն հանգամանաց գաղափարները՝ զոր միայն ճշգիւ եւ անմիջապէս կ'զգամ , գիտած ատենս , առանց պատճառի չէր՝ որ մտքէս բոլորովին տարբեր իրեր , այսինքն , այս գաղափարներն յառաջ բերող մարմիններ , զգալ կը կարծէի . որովհետեւ 'ի փորձոյ գիտէի որ այս իրերը գաղափարացս կը ներկայանային առանց իմ ուղեղուս , այնպէս որ որ-

չափ ալ կամք ընէի , չէի կրնար առարկայի մը
 զգացումն արթնցնել մտքիս մէջ , եթէ նոյն ա-
 ռարկայն զգայարանացս միոյն գործարանին ա-
 ռաջակայ չը գտնուէր . ասոր հակառակ , ինձ ներ-
 կայացեալ առարկայն ալ չէի կրնար չզգալ : Եւ-
 որովհետեւ զգայութեանց ձեռօք ընդունած գա-
 ղափարներս չափազանց կենդանի , պայծառ եւ
 նոյն իսկ իրենց կերպին մէջ յիշողութեանս մէջ
 տպաւորուած եւ խորհրդածութեամբ կազմուած
 կամ ենթադրուած գաղափարներէն աւելի որոշ
 էին , ուստի ինձ կ'երեւէր՝ թէ ասոնք չէին կըր-
 նար մտքէս յառաջ գալ , որով եւ հարկաւորաբար
 այս գաղափարներն ուրիշ բաներէ պատճառեալ
 կ'ըլլային յիս : Այս իրաց վրայ նոյն իսկ իրենց
 գաղափարաց տուածէն ուրիշ ծանօթութիւն չ'ու-
 նենալով՝ սն միայն կրնայի մտածել՝ թէ այս ի-
 րերն իրենց պատճառած գաղափարներուն նը-
 ման են : Աւ յիշելով՝ թէ աւելի զգայարանք քան
 բանականութիւն գործածեր եմ եւ միանգամայն
 գիտնալով՝ որ ես ինձէն կազմած գաղափարնե-
 րս զգայութեանց ձեռօք ընդունածներուս չափ
 պայծառ չեն , եւ գոգցես յաճախ այս վերջնոց
 մասունքներէն կը բաղկանան , դիւրաւ կը հա-
 մոզուէի՝ թէ մտացս մէջ չ'ունէի ընաւ գաղա-
 փար մը՝ որ նախ զգայարանքներէս անցած չ'ըլ-
 լար : Նոյնպէս ոչ առանց պատճառի կը հաւա-
 տայի՝ թէ այս մարմինը՝ զոր մասնաւոր իրա-
 ւամբ իմս կ'անուանէի՝ ուրիշ ո՞ր եւ է մարմնէ
 աւելի ճշդապէս եւ սերտիւ ինձ կը վերաբերէր-
 որովհետեւ , յիրաւի , այս մարմինէն երբէք չէի
 կրնար բաժանիլ , մինչդեռ ուրիշներէն կրնայի
 իւր մէջ եւ իր համար կ'զգայի ամեն ցանկութիւն

եւ յօժարութիւնս՝ եւ , վերջապէս , հեշտութեան
 եւ ցաւոյ զգացումներն իւր մասանց եւ ոչ թէ
 իրմէ բաժանեալ ուրիշ մարմնոց մասանց մէջ
 կունենայի : Քայց երբ կը քննէի՝ թէ ինչ սլա-
 ճատաւ ցաւոյ , չը գիտեմ , որ զգացմանէն՝
 տրտմութիւնս՝ եւ հեշտութեան զգացմանէն ալ
 ուրախութիւնս յառաջ կուղայ մտաց մէջ . կամ
 թէ ինչո՞ւ ստամոքսի , չը գիտեմ , որ յուզմուն-
 քը՝ զոր քաղց կ'անուանեմ՝ ուտելու ցանկա-
 նալ՝ եւ կոկորդի ցտմաքութիւնն ալ խմելու փա-
 փաքիլ կուտան , եւ այլ այսպիսիք . ասոնց պատ-
 ճառ մը չէի կրնար տալ . սա միայն կ'ըսէի՝ թէ
 բնութիւնն այժպէս կ'ուսուցանէ . որովհետեւ ,
 ստուգիւ , միայն թէ կտրենամ յմանալ , ստա-
 մոքսի այս յուզման եւ ուտելոյ բաղձանքին մէջ ,
 ինչպէս նաեւ միշտ պատճառող իրին զգացման
 եւ տրտմութիւնս յառաջ բերող մտածման մէջ բը-
 նաւ . մէկ նմանութիւն կամ յարաբերութիւն չը-
 կայ : Եւ , մի եւ նոյն կերպով , կ'երեւէր՝ թէ
 զգայարանացս առարկայներուն վերաբերեալ ու-
 րիշ ամեն բան ալ 'ի բնութենէ՞ ուսած եմ . զի
 կը գիտէի՝ որ այս առարկայից վրայ կատա-
 բած սովորական դատումներս կը կազմուէին իմ
 մէջս , նոյն դատումներն ընելու ստիպող պատ-
 ճառներէն մէկն ալ դեռ եւս չը գիտած եւ չը
 կշռած :

Քայց , յետոյ , շատ փորձեր կատարելով՝ ըզ-
 գայութեանց վրայ ունեցած հաւատքս բոլորո-
 վին վերցաւ . որովհետեւ յաճախ դիտեր եմ՝ որ
 հեռուանց բողորչի երեւցող աշտարակն 'ի մօ-
 տոյ քառակուսի կ'երևի , եւ այս աշտարակին
 բարձրաբերձ դազաթան վրայ դրուած սկայա-

գործ արձանն ալ ցածէն փոքրիկ արձան մ'ըլ-
 լալ կը թուի . եւ այսպէս , ուրիշ անթիւ անհա-
 մար դէպքերու մէջ , թէ արտաքին եւ թէ ներ-
 քին զգայարանաց վրայ հիմնեալ դատմանց մէջ
 մուտրութիւն գաած եմ . զի ցաւէն աւելի ներքին
 բան կայ . եւ սակայն բազուկնին եւ սրունքնին
 կարուած մարդիկ կը տեսնեմ երբեմն՝ որք մերթ
 ընդ մերթ այլ եւս վրայնին չեղած մասին մէջ
 տակաւին ցաւ կ'զգան . ասիկա առիթ մ'եղաւ
 ինձ խորհելու՝ թէ մարմնոցս մէկ անդամին մէջ
 ցաւ զգալու համար չեմ կրնար բոլորովին վրս-
 տահիլ՝ թէ նոյն անգամն իրօք հիւանդ է , Տա-
 րակուսելոյ այս պատճառներուն վրայ քիչ ատե-
 նէն ուրիշ երկու խիստ բնականաբար պատճառ-
 ներ ալ աւելցուցի . Առաջին . արթուն եղած
 միջոցիս զգացած չեմ բնաւ բան մը՝ զոր երբե-
 մին քնոյ մէջ ալ չը կարենամ հաւատալ թէ կըզ-
 գամ . եւ որովհետեւ չեմ կարծեր՝ որ քնոյ մէջ
 զգացած բաներս ինձմէ դուրս եղող առարկայ-
 ներէն յառաջ գան , ուստի կը մտածէի՝ թէ ինչ
 պատճառաւ արթուն եղած ատեն զգացած բա-
 ներուս պէտք է հաւատամ : Երկրորդ . տակա-
 ւին իմ էութեանս հեղինակը չը գիտելով կամ
 չը գիտել ենթադրելով , կրնայի դիւրաւ հաւա-
 տալ՝ թէ գուցէ բնութիւնն այնպէս ստեղծեր է
 զիս՝ որ բոլորովին ճշմարիտ երեւցած իրաց մէջ
 անգամ խաբուիմ : Զգալի իրաց ճշմարտութեան
 վրայ յիս համոզումն գոյացունող պատճառներն
 ստուգելու մասին դժուարութիւն չէի կրեր . ո-
 րովհետեւ տեսնելով՝ որ բնութիւնն այնպիսի
 բաներ առջեւս կը հանէ , որոց պատճառը կ'ան-
 գիտանամ , բնութեան ուսուցածներուն վրայ բո-

լորովին վստահիլ հարկ չէի համարեր : Եւ թէ-
պէտ զգայարանաց ձեռք ընդունած գաղափար-
ներս կամքէս կախումն չունին բնաւ , սակայն
ասկէ չեմ կրնար եզրակացունել՝ թէ սոյն գա-
ղափարներն ինձմէ տարբեր բաներէ յառաջ կու-
գան . զի գուցէ այնպիսի կարողութիւն մը կե-
նայ ներսս՝ որ ցարդ ինձ անծանօթ մնալով հան-
գերձ , պատճառն ըլլայ սոյն գաղափարաց եւ
արտադրիչ :

Բայց , հիմայ , որ ինքզինքս լաւ ճանչնալու
եւ էութեանս հեղինակը գտնելու ձեռնարկած
եմ , պէտք չէ՝ որ զգայարանաց ամեն ուսուցածնե-
րն ալ յանդգնաբար ընդունիմ . բայց ընդհանրա-
պէս ամեն բանի վրայ ալ տարակուսելու չեմ :

Եւ նախ , որովհետեւ գիտեմ՝ թէ ամեն
պայծառ եւ որոշակի իմացուած բան կրնայ Աս-
տուծմէ արտադրուիլ , ճիշդ այն կերպով , ինչ-
պէս որ կ'իմանամք , ուստի գիտնալու համար՝ թէ
բան մ'ուրիշ բանէ տարբեր է , բաւական է որ
կարենամ մին առանց միւսոյն պայծառ եւ որոշ
իմանալ . վասն զի այս իրերը կրնան իրարմէ
անջատիլ , գոնէ Աստուծոյ ամենակարողու-
թեամբ . ասոնց տարբերութիւնն իմանալու հա-
մար հարկ չէ գիտնալ՝ թէ ինչ կարողութեամբ
կ'ըլլայ այս բաժանումը : Սակայն սոսկ գոյու-
թիւնս ստուգիւ ճանչնալէս եւ բնութեանս կամ
էութեանս խորհող բան մը միայն ըլլալէն կ'եզ-
րակացունեմ՝ թէ իմ էութիւնն յայսմ կը կա-
յանայ՝ որ խորհող բան մ'եմ կամ այնպիսի գո-
յացութիւն մը՝ որոյ բովանդակ բնութիւնն ու
էութիւնը խորհել միայն է եւ ոչ այլ ինչ : Եւ
թէպէտ թերեւս , կամ ստուգիւ , ինչպէս քիչ

մը վերջը պիտի ըսեմ, ունիմ մարմին մը՝ ընդ որ սերտիւ միացած եմ, սակայն, որովհետեւ մէկ կողմանէ ինքնութեանս կամ է՝ ին վրայ պայծառ եւ որոշ գաղափար ունիմ՝ որ խորհող եւ տարածումն չունեցող բան մ'է, միւս կողմանէ ալ մարմնոյ վրայ որոշ գաղափար ունիմ՝ որ միայն տարածութիւն ունի եւ բնաւ չը խորհիր, ուստի ստոյգ է՝ թէ ես, այսինքն, հոգիս՝ որով եմ ինչ որ եմ, բոլորովին տարբեր է մարմնէս եւ կրնայ առանց անոր գոյ ըլլալ :

Աւելին կայ. խորհելոյ զանազան կարողութիւններ կան յիս, որոց իւրաքանչիւրն իրենց մասնաւոր կերպերն ունին. զոր օրինակ, երեւակայելոյ եւ զգալոյ կարողութիւններ ունիմ, առանց որոց կարող եմ պայծառ եւ որոշակի ճանաչել ինքնութիւնս իւր բովանդակ էութեամբը, բայց չեմ կրնար փոխադարձաբար այս կարողութիւններն իմանալ առանց է՝ ին, այսինքն, առանց իմացական գոյացութեան մը՝ որոյ հետ միացած ըլլան եւ իրեն վերաբերին : Արովհետեւ, այս կարողութիւնները՝ մեր իրենց վրայ ունեցած ծանօթութեան, կամ ըստ գալրոցականաց, իրենց իրական ըմբռնման մէջ, կերպ մը իմացումն կը պարունակեն, որմէն կ'իմանամ՝ թէ այս կարողութիւններն ինքնութենէս կամ է՝ էն տարբեր են, ինչպէս որ եղանակներն ալ իրերէն կը տարբերին : Աւրիշ կարողութիւններ ալ ունիմ, ինչպէս տեղափոխութիւն ընել, զանազան դիրքեր բռնել եւ այլ այսպիսիք, որք ճիշդ սուսնոց նման առանց գոյացութեան մը հետ միացած ըլլալու ո՛չ կրնան իմացուիլ եւ ո՛չ իսկ հետեւաբար գոյութիւն ունենալ : Բայց

խիտ յայնի է՝ որ այս կարողութիւնները , եթէ ճշմարտապէս գոյ են , պէտք է մարմնական կամ տարածական մարմնոց մը վերաբերին եւ ոչ թէ իմացական գոյացութեան . վասն զի իրենց պայծառ եւ որոշ ըմբռնման մէջ տեսակ մը տարածութիւն կը պարունակի , իսկ իմացականութիւն՝ բնաւ երբէք : Եւ որ աւելին է , չեմ կրնար տարակուսիլ՝ թէ իմ մէջս զգալոյ , այսինքն , զգալի իրաց գաղափարներն ընդունելու եւ ճանաչելու կրաւոր կարողութիւն մը կայ . սակայն այս կարողութիւնն անօգուտ եւ ոչինչ պիտի ըլլար , եթէ իմ մէջս , կամ ուրիշ բանի մը մէջ այս գաղափարները կազմելու եւ արտադրելու կարող ներգործական կարողութիւն մ'եւս չը կենար : Արդ , այս ներգործական կարողութիւնը՝ որ խորհուրդ չէ , իմ մէջս չը կրնար գրանուիլ , զի ես խորհող բան մ'եմ . եւ թէ այս գաղափարները յաճախ առանց իմ ջանից եւ շատ անգամ ալ առանց ուղեղուս ինձ ներկայացած են . ուրեմն հարկաւոր է՝ որ այս կարողութիւնն ինձմէ տարբեր այնպիսի գոյացութեան մը մէջ ըլլայ , յորում իրապէս կամ կատարելապէս պարունակուի ինչ առարկայական իրականութիւն որ կայ այս կարողութեան արտադրած գաղափարաց մէջ , ինչպէս յառաջուց նշանակած եմ . եւ այս գոյացութիւնը կսմ մարմին մ'է , այսինքն մարմնական բնութիւն մը՝ յորում պարունակուած է ինչ բան որ այս գաղափարներն առարկայօրէն կամ ներկայացմամբ կը բովանդակեն , կամ նոյն ինքն Աստուած է եւ կամ մարմնէն ազնուագոյն ուրիշ արարած մը՝ որ նոյն իսկ այս կարողութիւնն ունի կատարելապէս : Իսկ արդ ,

որովհետեւ Աստուած խաբեբայ չէ, ուստի յայտնի է՝ թէ՛ ասյն գաղափարներն անմիջապէս իրմէն չը դրկեր ինձ, ո՛չ ալ այնպիսի արարածի մը միջոցաւ կը դրկէ, յորում այս գաղափարաց իրականութիւնն ո՛չ թէ հաւատտեալ, այլ սոսկ կատարելապէս ճանչցուած ըլլայ: Որովհետեւ ո՛չ միայն այնպիսի կարողութիւն տուած չէ ինձ Աստուած՝ որով ճանչնամ թէ՛ այս այսպէս չէ, այլ եւ, ընդ հակառակն, մեծ հակամիտութիւն մը տուած է հաւատալու՝ թէ ասոնք մարմնական իրերէ յառաջ կուգան. խաբեբայ պիտի ըլլար Աստուած, եթէ իրօք ասյն գաղափարներն այլ ուստեք ծաղբւմն առնուին կամ ուրիշ պատճառներէ արտագրուած լինէին եւ ո՛չ մարմնական իրերէ. ուրեմն հարկ է եղբակացունել՝ թէ մարմնական բաներ կան եւ գոյութիւն ունին: Սակայն դուցէ այս գաղափարները ճիշդ այնպէս չեն, ինչպէս որ կ'իմանամք զգայութեանց ձեռք, որովհետեւ շատ բաներ կան՝ որ զգայութեանց այս ըմբռնուի՞ր խիստ միթին եւ խիստ չփոթ կ'ընեն, այսու ամենայնիւ սա խոստովանել պարտ է՝ թէ ամեն պայծառ եւ որոշ իմացուած բան, այսինքն, ընդհանրապէս խօսելով, տեսական երկրաչափութեան առարկային մէջ պարունակեալ ամեն ինչ ճշմարտապէս գոյ է:

Իսկ, այն իրերը՝ որք կամ մասնաւոր միայն են, օրինակի համար, թէ արեգակն այս ինչ մեծութիւնն եւ ձեւն ունի, եւ այլն. եւ կամ այնչափ պայծառ եւ որոշ չեն իմացուիր, ինչպէս, լոյս, ձայն, ցաւ, եւ այլ այսպիսիք, այս բաները, կ'ըսեմ, թէ պէտեւ ճշմարտիւ խիստ տարակուսելի եւ խիստ անստոյգ ըլլան, սակայն որով-

հեռու Աստուած խաբեբայ չէ եւ հետեւապէս
 այնպիսի կարողութիւն մը տուած է՝ որով կար-
 ծեացս մէջ սպրդած ստութիւնը կ'ուղղեմ,
 կարծեմ կրնամ եղրակացունել հաւաստեալ՝ թէ
 զանոնք ստուգիւ ճանաչելոյ միջոցներն ունիմ
 ես : Եւ նախ, տարակոյս չը կայ՝ թէ բնութեան
 ինձ սովրեցուցած բաներն ամենքն ալ ճշմարիտ
 են, որովհետեւ ընդհանրապէս բնութիւն ըսե-
 լով՝ զԱստուած միայն կ'իմանամ եւ ոչ այլ ինչ.
 կամ այն կարգն եւ տրամադրութիւնը՝ զոր զը-
 րած է Աստուած համայն ստեղծական իրաց մէջ,
 եւ 'ի մասնաւորի իմ բնութեամբս Աստուծոյ ինձ
 տուած բովանդակ իրաց խառնուրդը կամ կու-
 տակու՛մը կ'իմանամ :

Արդ, սոյն բնութենէն ուսած ամենէն ա-
 ւելի մեկին եւ յայտնի բանս այս է՝ թէ մարմին
 մ'ունիմ՝ որ զէշ տրամադրութեան մէջ կը զըտ-
 նուի, երբ ցաւ կ'զգամ. ուտելոյ եւ խմելոյ
 սէտք կ'ունենայ, երբ քաղցի եւ ծարաւոյ ըզ-
 դացումներն արթննան յիս, որոյ ճշմարտութեան
 վերայ երբէք տարակուսելու չէ :

Բնութիւնը ցաւոյ, նօթութեան եւ ծարա-
 ւոյ այս զգացումներով կ'ուսուցանէ նաեւ՝ թէ
 սոսկ մարմնոյս մէջ բնակած չեմ այն կերպով,
 ինչպէս նաւապետն իւր նաւուն մէջ կը բնակի,
 այլ, ասկէ նստ, այնքան սերտիւ միացած եմ
 այս մարմնոյ հետ՝ որ երկուքս մէկ ամբողջ մը
 կը կազմեմք : Արովհետեւ, եթէ այսպէս չ'ըլլար,
 մարմինս վիրաւորուած ատեն ցաւ պիտի չ'զգա-
 յի ես, ես՝ որ խորհող բան մ'եմ. այլ այս վեր-
 քըն իմացողութեան միջոցաւ ք միայն պիտի ի-
 մանայի, ինչպէս որ նաւապետն ալ իւր նաւուն

մասերէն միոյն խորտակուիլն աչօք կը տեսնէ . եւ երբ մարմինս ուտելոյ եւ խմելոյ պէտք ունի, պարզապէս սլիտի ճանչնամ զայս, նոյն իսկ եթէ քաղցի եւ ծարաւոյ շիտթ զգացումներէն չ'ազդուիմ ալ . զի յիրաւի, նօթութեան, ծարաւոյ եւ ցաւոյ այս ամեն զգացումներն ուրիշ բան չեն, բայց միայն խորհելու զանազան կերպեր, որք հոգւոյ եւ մարմնոյ միութենէն յառաջ կուգան եւ անկէ իսկ կախումն ունին :

Ասկէ զատ, բնութիւնը կ'ուսուցանէ՝ թէ ուրիշ շատ մարմիններ ալ կան խնոյս բոլորաբը, որոց ոմանց մերձենալ եւ յայլոց խուսափել պարտ է : Եւ արդարեւ, գոյն, հոտ, համ, ձայն, ջերմութիւն, կարծրութիւն կամ պնդութիւն եւ այլն զգալէս ստուգիւ կ'եզրակացունեմ՝ թէ զգայարանաց այս ամեն զանազան բնութիւններն յառաջ բերող մարմնոց մէջ իրենց համապատասխանող այլակերպութիւններ կան, թէպէտեւ գուցէ իրական նմանութիւն չ'ունենան . եւ որովհետեւ զգայութեանց այս այլասեռ ըմբռնումներէն ոմանք հաճոյական եւ ոմանք անհաճոյ են, ուստի տարակոյս չը կայ՝ թէ մարմինս, կամ նոյն իսկ ես բոլորովին, քանի որ 'ի հոգւոյ եւ 'ի մարմնոյ բաղկացեալ էակ մ'եմ, շրջապատս գտնուած միւս մարմիններէն կրնամ զանազան հաճոյք կամ տհաճութիւն ընդունիլ :

Տակաւին ուրիշ շատ բաներ ուսած կ'երեւիմ 'ի բնութենէ, սակայն այս իրերն ստուգիւ յինքեանց ուսած չեմ, այլ իրաց վրայ յախուռն՝ դատումն ընելոյ վարժութեամբ մտացս մէջ առեր եմ զանոնք . ուստի կարելի է որ սուտ

ըլլան . ինչպէս , օրինակի համար , սխալ են սն
 հեռուեալ կարծիքները . այն ամեն միջոց՝ յու-
 ռում շարժուն եւ զգայարանացս ազդող բան չը
 գանուիր՝ դատարկ է . ջերմ մարմնոյ մէջ ջեր-
 մութեան վրայ ունեցած գաղափարիս համա-
 կերպ բան մը կայ . սպիտակ կամ սեւաւ մարմնոյ
 մէջ մի եւ նոյն սպիտակութիւնը կամ սեւու-
 թիւնը կայ՝ զոր ես կ'զգամ . դառն կամ քաղցր
 մարմնոյ մէջ նոյն եւ մի ճաշակը կամ համը կայ,
 եւ այլ այսպիսիք . փստեղք , աշտարակք եւ այլ
 ամեն հեռաւոր մարմին ճիշդ այն ձեւն ու մեծու-
 թիւնն ունին , ինչպէս որ հեռուանց կ'երեւին
 մեր աչաց եւ այլն : Քայց որպէս զի ըսածս ա-
 ւելի լաւ հասկցուի , պէտք է ցուցնեմ՝ թէ բը-
 նութիւնն ինձ բան մը կ'ուսուցանէ ըսելով՝ ինչ
 ըսել կ'ուզեմ : Բնութիւն բառն աւելի յանձուկ
 միտս արնուած է հոս , ուստի այս բառով Աս-
 տուծոյ ինձ տուած բոլոր իրաց խառնուրդը կամ
 կուտակոււմը չեմ իմանար . զի այս կուտակոււմը
 շատ մ'այնպիսի բաներ կը պարունակէ յինքեան,
 որք մտաց միայն կը պատկանին , եւ աստանօր
 բնութեան վրայ խօսելով՝ ասոնց վրայ խօսիլ
 չեմ հասկնար . զոր օրինակ սն ճշմարտութեան
 վրայ ունեցած ծանօթութիւնս՝ թէ այն որ մի-
 անգամ եղած է , չը կրնար եղած չըլլալ . եւ ա-
 սոր նման ուրիշ շատ ճշմարտութիւններ , զորս
 բնական լուսով կը ճանչնամ առանց երբէք մար-
 մնոյ օգնելուն , այս կուտակումն ուրիշ շատ
 բաներ ալ կը պարունակէ իւր մէջ , որք սոսկ
 մարմնոյ կը վերաբերին , եւ յանձուկ միտս ա-
 ռած բնութեանս տակ չեն երթար . ինչպէս ծան-
 բութիւն եւ այլ նշանօրինակ յատկութիւններ՝

որոց վրայ չեմ խօսիր այժմ, այլ այն իրաց վրայ միայն կը խօսիմ՝ զոր տուած է ինձ Աստուած իբրև 'ի հողւոյ եւ 'ի մարմնոյ բաղկացեալ է-
ակի : Արդ, այս բնութիւնը կ'ուսուցանէ ցա-
ւոյ զգացումն, պատճառող իրերէ խոյս տալ եւ
հեշտութեան զգացումն առթող իրաց յարիւ-
բայց չը սովորեցունէր՝ թէ զգայարանաց այս զանա-
զան բնութեաններէն կրնամ մեզնէ դուրս եղած
իրաց վերաբերեալ եզրակացութիւն մը հանել՝
առանց զանոնք ուշի ուշով եւ հասուն խորհր-
դով քննելու : որովհետեւ կ'երևի՝ թէ այս ի-
րաց ճշմարտութիւնը ճանաչել, մի միայն մտքի
եւ ոչ թէ 'ի հողւոյ եւ 'ի մարմնոյ բաղադրելոյն
գործ է : Վասն որոյ, թէպէտեւ ասաղ մը կան-
թեղի լոյսէ աւելի չ'ազգէ սչացս, սակայն չ'ու-
նիմ իրական կամ բնական կարողութիւն մը՝ որ
համողէ թէ ասաղը ճրաղին լուսէն մեծ չէ,
բայց ես առանց բանաւոր պատճառի կենացս
առաջին տարիներէն սկսեալ այսպէս դատած եմ.
Եւ թէպէտ կրակին մերձենալով՝ ջերմութիւն
կ'զգամ, եւ եթէ քիչ մ'ալ աւելի մերձենամ՝
ցաւ կ'զգամ, սակայն չը կայ պատճառ կամ ա-
պացոյց մը՝ որ կարենայ համոզել՝ թէ կրակին
մէջ այս ջերմութեան կամ ցաւոյ նման բան մը
կը գանուի. սա միայն կրնամ ըսել՝ թէ կրակին մէջ
կայ, չը գիտեմ, ինչ տեսակ բան մը՝ որ ցաւոյ
եւ ջերմութեան զգացումները կ'արթնցունէ յիս-
հմանապէս, միջոցի մը մէջ զգայարանքներս
յուզող եւ շարժող բան չը գանեղէս չեմ կրնար
եզրակացունել՝ թէ այս միջոցն իրօք որ եւ է
մարմին չը պարունակիր, բայց կը տեսնեմ՝ որ
այս եւ ուրիշ ասոր նման շատ բաներու մէջ

սովոր եմ բնութեան կարգը թիւրել եւ շփոթել վասն զի թէ եւ զգայարանաց այս զգացումները կամ ըմբռնումներն անոր համար միայն դրուած են յիս՝ որ ծանուցանեն մտայս՝ թէ ինչ բան վրնասակար է եւ ինչ օգտակար այն բաղադրելոյն՝ որոյ մասն կը կազմէ, եւ բաւական պայծառ եւ որոշ են, սակայն զանոնք կը դործածեմ իբրեւ այնպիսի ստոյգ կանոններ՝ որոցմով կարենամ ինձմէ դուրս գանուող մարմնոց էութիւնն եւ բնութիւնն անմիջապէս ճանչնալ, որոյ վրայ նոյն զգացմանց ինձ սովրեցուցածը խիստ մթին եւ շփոթ է :

Արդէն յառաջուց բաւական քննած եմ՝ թէ ինչպէս, առանց Աստուծոյ գերագոյն բարութեան հակառակ դալու, այսպիսի գաստմանց մէջ ստութիւն կը մտնէ : Հոս գժուարութիւն մը միայն կը ներկայանայ այն իրաց վրայ՝ զոր բնութիւնը կ'ուսուցանէ կամ վնտոել եւ կամ խոյս տալ, եւ այն ներքին զգացմանց վրայ՝ զոր նոյնպէս բնութիւնը դրած է իմ մէջս. որովհետեւ ինձ կ'երեւի՝ թէ ասոնց մէջ մոլորութիւն զիտած եմ երբեմն եւ այսպէսով ուղղակի բնութիւնս եղած է խարուելուս պատճառ. ինչպէս, օրինակի համար, թունալից կերակրոյ հաճոյարար ճաշակը կրնայ սոյն թոյնն առնլոյ հրապուրել, որով եւ խաբել զիս : Սակայն ստուգիւ այս դէպքին մէջ ալ կրնայ բնութիւնն արդարանալ, որովհետեւ ախորժաճամ կերակուրը միայն առնլոյ բաղձալ կուտայ եւ ոչ թէ թոյնը՝ որ անծանօթ է իրեն. այնպէս որ ասկէ սա միայն կրնամ եզրակացունիլ՝ թէ կարելի չէ՝ որ բնութիւնս առ հասարակ տմեն բան անթերի

ճանաչէ : եւ արդարեւ ասոր վրայ զարմանալու հարկ չըկայ : վասն զի մարդուս բնութիւնն հունաւոր ըլլալով՝ սահմանափակ կատարելութեան մը ծանօթութիւնը միայն ունի :

Բայց , մարդիկ երբեմն այնպիսի իրաց մէջ ալ կը խաբուին՝ առ որ ուղղակի բնութիւնը կ'առաջնորդէ զիրենք , ինչպէս կը պատահի հիւանդաց , երբ վնասակար բաներ ուտելու եւ խմելու կը բաղձան : Թերեւս պիտի ըսես՝ թէ այսպիսեաց խաբուելուն պատճառ իրենց բնութեան ապականութիւնն է , բայց ասիկա դժուարութիւնը չը վերցունէր . որովհետեւ թէ հիւանդ եւ թէ կատարեալ առողջ մարդն երկուքն ալ հաւասարապէս Աստուծոյ արարածն ըլլալով՝ աստուածային բարութեան հակառակ կուգայ , եթէ հիւանդն առողջէն աւելի խաբէական եւ սխալական բնութիւն մ'ունենայ . եւ ինչպէս հասարակչիո կշիռներէ եւ զսպանակներէ բաղկացեալ ժամացոյցը բնութեան ամեն օրէնքներն ալ ճշդիւ կը պահէ , նոյն խակ երբ լաւ շինուած չըլլայ , եւ այն ատեն միայն ճիշդ կը ցուցանէ ժամերը , երբ գործաւորին բաղձանաց կատարելապէս կը համապատասխանէ , սոյնպէս ալ , եթէ մարդկային մարմինը սոսկ օսկորներէ , ջղերէ , գնդերքներէ , երակներէ , արիւնէ եւ մորթէ բաղկացեալ եւ յօրինեալ իբրեւ այնպիսի մեքենայ մի նկատեմ՝ որ մտքէ բոլորովին զուրկ մնալով ալ տակաւին մի եւ նոյն կերպերով պիտի շարժի , ինչպէս հիմայ կը շարժի լոկ իւր գործարանաց տրամադրութեամբ եւ ոչ թէ կամեցողութենէ : ուղղուելով եւ , հետեւապէս , մտաց իրեն օգնելով , դիւրաւ կ'ի-

մանամ՝ որ այս մարմինը ջրգող եղած ատեն
 բնականաբար կոկորդի ցամաքութիւն կ'զգայ,
 որ սովոր է ծարաւոյ զգացումը մտքին տանելու
 եւ այս կոկորդի չորութեամբ տրամադիր կ'ըլ-
 լայ իր ջրաց եւ միւս մասանց այնպիսի շար-
 ժում մը տալու, ինչպէս որ կը պահանջուի խը-
 մելու համար, որով իւր հիւանդութիւնը հետ-
 զհետէ կը սասականայ եւ մինչեւ իսկ ինքն ալ
 կը մնասուի՝ սոյն այս մարմինը դարձեալ առողջ
 վիճակի մէջ կոկորդի նման ցամաքութեամբ իր
 օգտին համար խմելու կը բերուի: Աւ թէ-
 պէտ ժամացուցին իւր գործաւորէն սահմանեալ
 պաշտաման նայելով՝ կարենամ ըսել՝ թէ իւր
 բնութենէն կը խոտորի, երբ ճշդապէս ցոյց չը
 տար ժամօրը, եւ մի եւ նոյն կերպով՝ մարդ-
 կային մարմնոյ մեքենայն իրեն սովորական ա-
 մեն տեսակ շարժումն ունենալու պայմանին մէջ
 ստեղծուած նկատելով յԱստուծոյ՝ աւիթ ունե-
 նամ մտածելու՝ թէ իւր բնութեան կարգէն կը
 շեղի, երբ կոկորդը չոր կամ ցամաք է եւ խը-
 մէն իւր առողջութեան կը մնասէ, սակայն կը
 ճանչնամ՝ որ բնութիւնը բացատրելոյ այս վեր-
 ցին կերպն առաջինէն շատ կը տարբերի. զի բա-
 ցատրութեան այս վերջին եղանակն ուրիշ բան
 չէ, բայց եթէ արտաքին յորջորջում մը՝ որ բո-
 լորովին մտքէս կախումն ունի՝ որ հիւանդ մար-
 դրն եւ գէշ կերպով շինուած ժամացոյցն ա-
 ռողջ մարդուն եւ գեղեցկաշէն ժամացուցին վը-
 րայ ունեցած գազափարիս հետ կը բազդատէ.
 այս յորջորջումը չը ցուցնէր բան մը՝ որ իրօք
 վրան խօսուած իրին մէջ գտնուի, մինչդեռ բը-
 նութիւնը բացատրելոյ միւս եղանակաւ այնպի-

սի բան մը կ'իմանամ՝ որ ստուգիւ կայ իրաց մէջ եւ ճշմարիտ է :

Բայց ստուգիւ, թէպէտ եւ ջրգողեալ մարմնոյ համար՝ որոյ կոկորդը միշտ չոր եւ ցամաք է առանց երբէք խմելոյ պէտք կենալու՝ ապահանեալ բնութիւն մ'ունի ըսելնիս արտաքին յորջորջում մ'ըլլայ, այտու ամենայնիւ, ամբողջ բաղադրութեան, այսինքն, ընդ մարմնոյ միացեալ մտաց կամ հոգւոյ նկատմամբ պարզ յորջորջում մը չէ, այլ ճշմարիտ մոլորութիւն մը բնութեան՝ որ ծարաւ կ'զգայ երբ խմելն իրեն կը յլատէ : Սակայն կը մնայ տակաւին քննել՝ թէ ինչպէս Աստուծոյ բարութիւնը կը ներէ՝ որ այսպիսի մարդոց բնութիւնը սխալական եւ խաբէական ըլլայ :

Արդ, այս քննութիւնն սկսելու համար, կը դիտեմ նախ՝ թէ հոգւոյ եւ մարմնոյ մէջ մեծ տարբերութիւն կայ եւ յայնմ է՝ որ մարմինն, իւր բնութեամբ, միշտ բաժանական է. իսկ հոգին իսպառ անբաժանելի. որովհետեւ, յիրաւի, միտքս, այսինքն, ինքնութիւնս դիտած ատենս, ես՝ որ խորհող բան մ'եմ, մաս մը ընաւ չեմ կրնար նշմարել յիս, այլ պայծառապէս կը ճանչնամ եւ կ'իմանամ՝ որ բացարձակապէս մի եւ ամբողջ բան մ'եմ. եւ թէպէտ միտքն իր ամբողջութեամբը բովանդակ մարմնոյ հետ միացեալ կը թուի, սակայն երբ ոտիցս կամ բազկացս մին եւ կամ ուրիշ մէկ մասն այս մարմնէն բաժանի, գիտեմ քաջ՝ որ ասով մտքէս բան մը չը պակսիր բնաւ. կամելոյ, զգալոյ եւ յղանալոյ եւայլն կարողութեանց համար ալ բուն մտաց մասունքները կը կազմեն չենք կրնար ը-

սեղ . զի նոյն եւ մի միտքն է՝ որ ամբողջութիւն կամ մեկոյ , զգալոյ եւ յղանալոյ եւ այլն միանգամայն կը ծառայէ : Մարմին կամ տարածումն ունեցող իրաց մէջ բոլորովին ասոր հակառակը կը տեսնուի . վասն զի չեմ կրնար երեւակայել մարմին մը , որչափ ալ փոքր ըլլայ , զոր մտօք անհուն մասերու չը բաժանեմ , եւ հետեւապէս չը ճանչնամ իւր բաժանելիութիւնը : Ասիկա սխտի կարենար սովրեցնել՝ թէ մարդկային միտքը կամ հողին բոլորովին տարբեր է ՚ի մարմնոյ , եթէ այլուր ըստ բաւականին ուսած չ'ըլլայի արդէն :

Կը դիտեմ նոյնպէս՝ որ միտքը մարմնոյն բովանդակ մասունքներէն ալ անմիջապէս ազդեցութիւն չ'ընդունիր , այլ միայն ուղեղէն կամ թերեւս նոյն իսկ իւր ամենափոքրիկ մասանց մէկէն , օրինակի համար , անկէ՝ ուր հասարակ զգայութիւն ըսուած կարողութիւնը կը կատարուի , որ եթէ միշտ մի եւ նոյն տրամադրութիւնն ունենայ , նոյն եւ մի բանն զգալ կուտայ մտաց , թէ եւ մարմնոյ միւս մասունքը կարենան զանազան տրամադրութիւններ ունենալ , ինչպէս կը վկայեն բազմապատիկ փորձեր՝ որոց վրայ խօսելու հարկ չը կայ :

Ասկէ զատ , կը դիտեմ՝ թէ մարմինն այնպիսի բնութիւն մ'ունի , որոյ մասանց մին կրնայ իրմէն քիչ մը հեռուն գտնուող մէկ ուրիշ մասէն շարժիլ , ինչպէս կրնայ շարժիլ նաեւ երկուքին մէջ եղած իւրաքանչիւր մասերէ , թէպէտ եւ խիստ հեռին գտնուած մասը բնաւ չը գործէ . ինչպէս , օրինակի համար , Ա Բ Գ Դ լարին մէջ՝ որ պնդագոյնս պրկուած է , եթէ Դ վերջին մասը շարժելու ըլլանք , առաջին Ա ալ

կը շարժի ճիշդ այն կերպով, ինչպէս պիտի շարժէր երբ Բ կամ Գ միջին մասերէն մին քաշէինք եւ վերջին Դ անշարժ մնայր : Նմանապէս, երբ ոտիցս մէջ ցաւ զգամ, բնագիտութիւնը կ'ուսուցանէ՝ թէ այս զգացումն ուղեղին կը հաղորդուի ոտից մէջ ցրուած ջղերուն միջոցաւ, որք լարի նման յոտից ցուղեղը պրկուած ըլլալով՝ ոտից մէջ քարշուած ատեն՝ մի եւ նոյն ժամանակ կը քարշեն նաեւ ուղեղին այն մասը՝ որմէ այս ջղերը կը մեկնին եւ ուր կը յանգին . ասով այն շարժումը կը յարուցանեն ուղեղին մէջ՝ զոր բնութիւնը հաստատած է ցաւոյ զգացումը մտքին հաղորդելու համար, որպէս թէ այս ցաւըն ոտից մէջ եղած ըլլար : Բայց որովհետեւ այս ջղերն յոտից մինչ ցգլուխ երկայնելու կամ տարածուելու համար, սրունից, աղդեր, ողնայարի, կոնակի եւ վզին մէջէն պիտի անցնին, կրնայ ըլլալ որ թէպէտ ոտից մէջ գտնուած ջրղաց վերջին ծայրերն անշարժ մնան, եւ ողնայարի եւ վզին մէջէն անցնող մասերէն մի քանին միայն շարժին, սակայն ասիկա մի եւ նոյն շարժումները կը պատճառէ ուղեղին մէջ, ինչ շարժումներ որ պիտի ծագէին ոտից վրայ ընդունուած վէրքով մը . հետեւապէս միտքն ալ՝ ի հարկէ նոյն ցաւը պիտի զգար ոտից մէջ, իբր թէ սոյն մասին մէջ վէրք մ'առած ըլլար . մի եւ նոյն դատումը պէտք է ըլլայ մեր զգայարանաց միւս բոլոր ըմբռնմանց վրայ ալ :

Վերջապէս, կը դիտեմ՝ թէ որովհետեւ ուղղոյ այն մասին մէջ՝ ուրկից հոգին անմիջապէս ազգեցութիւն կ'ընդունի՝ կատարուած մէն մի շարժումն մի զգացումն միայն կուտայ մտաց,

ուստի այս մասին եթէ լաւագոյն բանի մը բաղ-
 ճալ եւ երեւակայել կարելի է , այն ալ սնն մի-
 այն կրնայ ըլլալ՝ որ սոյն շարժումն իւր պատ-
 ճառած բոլոր զգացումներէն զատ մտաց մէջ
 արթնցունէ նաեւ այն զգացումն ալ՝ որ մարդ-
 կային մարմնոյ առողջապահութեան ամենէն յա-
 տուկն եւ ամենէն օգտակարն է : Արդ փորձը
 կ'ուսուցանէ՝ թէ բնութեան մեզ տուած ամեն
 զգացումներն ալ ըսած կերպովնիս կ'ըլլան , եւ
 ասոնց մէջ չը կայ բան մը՝ որ Աստուծոյ բարու-
 թիւնն եւ կարողութիւնը չը ցուցնէ : Այսպէս ,
 օրինակի համար , երբ ոտից մէջ գտնուած ջիւթ
 սաստկապէս եւ արտաքոյ կարգի ցնցուին , ի-
 բրենց շարժումը , ողնայարէն մինչեւ ուղեղը փո-
 խանցելով՝ հոն մտաց վրայ աղդեցութիւն կ'ը-
 նէ եւ ցաւ զգալ կուտայ , որպէս թէ ոտից մէջ
 եղած ըլլար այս ցաւը . որով միտքն ալ զբը-
 դուելով եւ յուզուելով՝ ամեն կարելի եղածը
 կ'ընէ նոյն ցաւոյն պատճառն իբրեւ ոտից խիստ
 վտանգաւոր եւ վնասակար բան անկէ հեռացու-
 նելու համար : Ապաքէն կրնար Աստուած այն-
 պիսի բնութիւն մը տալ մարդուս՝ որ ուղեղին
 մէջ կատարուած սոյն այս շարժումը բոլորովին
 տարբեր ուրիշ զգացում մը տար մտաց , օրինա-
 կի համար , այս շարժումն ինքնին զգացուէր ,
 կամ ուղեղին մէջ , կամ ոտից , կամ ոտից եւ
 ուղեղին մէջ տեղն եղած ատեն եւ կամ վեր-
 ջապէս ուրիշ որ եւ է կարելի բան մը . բայց
 ասոնցմէ եւ ոչ մին մեր մարմնոյ պահպանու-
 թեան այնչափ չը կրնար նպաստել : Նոյնպէս ,
 երբ խմելու պէտք ունենամք , մեր կոկորդին
 մէջ ցամաքութիւն մ'յառաջ կուգայ , որ նորա

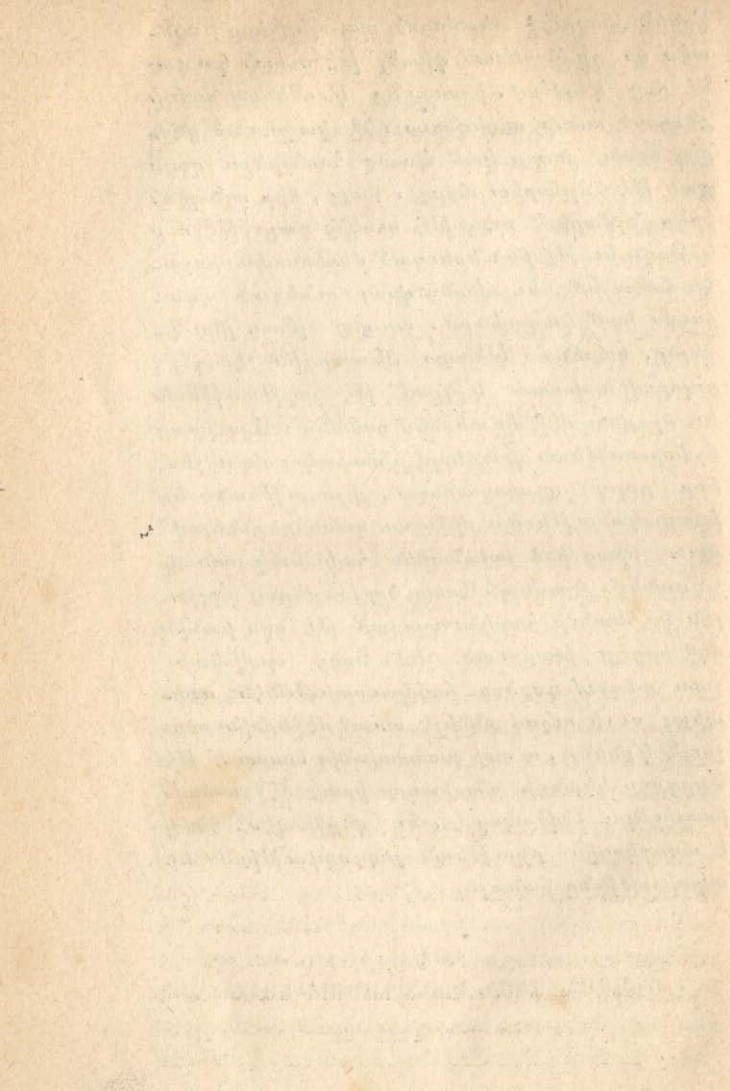
Չղերն եւ անոնց միջոցաւ ուղեղին ներքին մասերը կը ցնցէ կամ կը շարժէ • այս շարժումն ալ ծարաւոյ զգացումը կ'արթնցունէ մտաց մէջ • զի այս դէպքին մէջ չը կայ այնչափ օգտակար քան մը քան գիտնալ թէ մեր առողջութեան սահպանութեան համար խմելոյ պէտք ունիմք • այսպէս իմացիր ուրիշներուն համար ալ •

Յայտնի է թէ մարդ քանի որ 'ի հոգւոյ եւ 'ի մարմնոյ կը բաղկանայ , բնականաբար մերթ ընդ մերթ կը խաբուի եւ կը սխալի , եւ ասկէ կա բնաւ Աստուծոյ գերագոյն բարութեան հակառակ չը դար : Զի եթէ կայ պատճառ մը՝ որ ոչ թէ ոտքին , այլ յոտից մինչեւ ցգլուխ տարածեալ ջլաց մասերէն միոյն կամ նոյն իսկ ուղեղին մէջ այն շարժումը կը յարուցանէ , ինչ շարժումն որ սովորաբար տեղի կ'ունենայ ոտից մէջ՝ երբ անկանոն վիճակի մէջ է , այնպէս սխալի զգամք ցաւը , որպէս թէ ոտից մէջ եղած ըլլար , որով եւ զգայութիւնք բնականաբար պիտի խաբուին : Եւ որովհետեւ ուղեղին մէջ կատարուած մի եւ նոյն շարժումը՝ նոյն եւ մի զգացումն միայն կրնայ պատճառել հոգւոյն , եւ այս զգացումն ալ յաճախ ոտքը վիրաւորող քան ուրիշ պատճառաւ մը կ'արթննայ , ուստի խիստ իրաւացի է՝ որ միշտ ոտից քան մարմնոյ մէկ ուրիշ մասին ցաւն առ հոգին փոխադրէ : Իսկ եթէ երբեմն կոկորդի ցամաքու թիւն յառաջ կուգայ , ոչ թէ խմելը սովորաբար մարմնոյ առողջութեան հարկաւոր ըլլալուն համար , այլ բոլորովին ներհակ պատճառաւ • սակայն աւելի ազէկ է այս սյարագային մէջ միայն խաբուիլ , քան շարունակաբար , եւ այն մարմնաց առողջ

և զած ատեն . սոյնը հասկցիր ուրիշ բաներու համար ալ :

Ապաքէն այս դիտողութիւնը մեծապէս կը նպաստէ ինձ , ոչ միայն ճանաչելու այն ամեն մտորութիւնները՝ որոց ենթակայ է բնութիւնս , այլ նաեւ անոնցմէ դիւրաւ խուսափելու կամ ուղղելու համար ալ : Եւ որովհետեւ դիտեմ՝ թէ համայն զգայութիւնք մարմնոյ հաճոյք կամ տհաճութիւն պատճառող իրաց մէջ սովորաբար ճշմարիտը քան սուտը կը ցուցանեն , եւ դողցես միշտ շատ զգայարանք 'ի միասին մի եւ նոյն բանը քննելու կ'օգնեն , եւ , ասկէ զատ , ներկայ ծանօթութիւններն անցելոց կապելու եւ միացնելու համար կրնամ յիշողութիւնս դորձածել , եւ իմացողութիւն՝ որ արդէն մտորութեանցս բոլոր պատճառներն երեւան բերած է , ուստի յայսմհետէ երկիւղ բնաւ չ'ունիմ՝ թէ ըզգայութեանցս սովորաբար ինձ ներկայացուցած իրաց մէջ կրնայ երբէք ստութիւն մտնել : Պէտք է մէկ կողմ նկատեմ նախընթաց Խորհրդածութեանց մէջ ունեցած տարակոյսներս իբրեւ աւելորդ եւ ծաղրելի իրեր , եւ 'ի մասնաւորի այն անստուգութիւնը՝ որով չէի կրնար քունն արթնութենէ զանազանել . որովհետեւ հիմայ քնոյ եւ արթնութեան մէջ նշանաւոր տարբերութիւն կընշմարեմ . զի կը տեսնեմ՝ որ յիշողութիւնը չը կրնար մեր երազներն իրարու եւ մեր կենաց շարունակութեան հետ կապել եւ միացունել . մինչդեռ արթուն եղած ատեն մեզ պատահած բաները սովորաբար իրար կը կապէ : Եւ , յիրաւի , եթէ արթուն եղած միջոցիս յանկարծ մէկն աչքիս երեւնայ եւ անդէն լաներեւոյթ ըլլայ , ինչպէս

կ'ընեն քնոյ մէջ տեսնուած պատկերները , այնպէս որ չը կարենամ գիտել՝ թէ ուստի կուգայ եւ ուր կ'երթայ , իրաւունք կ'ունենամ աւելի քնացած ատեն ուղեղնուս մէջ կազմուած ցնորից նման ցնորք կամ ճիւղաղ համարելու դայնքան թէ ճշմարիտ մարդ : Բայց , երբ այնպիսի իրեր նշմարեմ՝ որոց թէ ուսկից դալը , թէ ուր երթալն եւ թէ ինձ երեւցած ժամանակն որոշակի ճանաչեմ , եւ անոնց վրայ ունեցած զգացումս կամ դաղափարս , առանց բնաւ ընդ միջելոյ , կարենամ կենացս մնացորդին կապել , բոլորովին վստահ կ'ըլլամ՝ թէ յարթնութեան եւ ոչ քնոյ մէջ կը տեսնեմ զանոնք : Այս իրաց ճշմարտութեան վրայ երբէք տարակուսելու չեմ , երբ բոլոր զգայարանացս , յիշողութեանս եւ իմացականութեանս միջոցաւ զանոնք քննելով՝ միւս իրաց ինձ յայտնածին հակառակ բան մը չը գտնեմ : Վասն զի Աստուծոյ խաբեբայ չ'ըլլալէն կը հետեւի հարկաւորաբար՝ թէ այս բանիս մէջ երբէք խաբուած չեմ : Բայց որովհետեւ շատ անգամ գործոց հարկաւորութենէն ստիպեալ՝ ուշի ուշով քննելէ առաջ մէջերնին որոշումն կ'ընենք , ուստի խոստովանիլ սլարս է՝ թէ մարդուս կեանքը մասնաւոր իրաց մէջ յաճախ խաբուելու ենթակայ է , եւ վերջապէս , հարկ է մարդկային բնութեան յողորմութիւնն եւ տկարութիւնը ճանաչել :

ՀԱՄՍՈՑՈՒԹԻՒՆ

Ա Ռ Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ց

ԵՂԵԼՈՑ

ԸՆԴԴԷՄ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՒ ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Ա. Ս. Ա. Ր. Կ. Ո. Ւ. Թ. Ե. Ա. Ն. Ց.

Ի ԿՐԱՏԵՐՈՍԷ

Ա. Իմացողութեան մէջ նոյն իսկ մտաց գործողութեանն զատ ուրիշ առարկայական իրականութիւն չը կայ. այս գործողութիւնն օտար արտադրիչ պատճառի պէտք չ'ունի : Ըստ այսմ Աստուծոյ գաղափարը մտքէ գուրս պատճառ չը պահանջէր : Գաղափարք ճշմարտութեան հարկաւորութեանն յառաջ կուգան . եւ ամեն գաղափարաց ալ իրարու նման չը լինելուն պատճառք՝ ճշմարտութեան առ փոքր փոքր երեւիլն է, իրաւունք ունիմք զուրցելու՝ թէ գաղափարն ոչինչ է, եթէ այս բառով իրահանութիւն չ'ունեցող բան մ'իմանամք . անիրաւ ենք, եթէ ե-

րեւակայականն էակ մը համարիմք զայն : Գաղափարը յղացման գործ է՝ որ արտաքոյ քան զմիտըս արտադրիչ պատճառի չը կարօտիր :

Բ. Արարչական պատճառի ձեռնարկութեամբ Աստուծոյ գոյութիւնն ապացուցանելոյ համար , ոչ թէ մեր գաղափարաց , այլ նոյն ինքն մեր էութեան պատճառը հարկ էր հետազօտել : Ըստ ինքեան բառն երկու իմաստ ունի . մին դրական . լինել ըստ ինքեան իբրեւ 'է պատճառ' . միւսն ալ միասական , լինել ինքն յինքն , եւ ո՛չ յայլէ ուրիշ : Առաջին նշանակութիւնն անհեթեթ է . երկրորդին մէջ , որ ինչ ինքն յինքնն՝ հունաւոր բնութիւն կ'ունենայ եւ ամեն կատարելութիւն չը կրնար տալ իրեն :

Գ. Խիստ պայծառ եւ խիստ որոշ իմացուած իրերը բոլորովին ճշմարիտ են . բայց միթէ պայծառապէս եւ որոշակի կը ճանչնանմք զանհունը : Անհնին պայծառ գաղափարն ունենալնէս նորա գոյութիւնը կ'եզրակայնես , զի գոյութիւնը կատարելութիւն է , որմէ գերագոյն կատարեալ էակը չը կրնար զուրկ մնալ . բայց այս իմաստասիրութենէն կը հետեւի՝ թէ Աստուած անուան տակ պարունակուած ամեն ինչ իմացողութեան եւ ոչ թէ բնութեան մէջ են : Աստուած յամենայն յաւիտեանց կրնար հոգի մտնիմք բաղադրելոյն գաղափարն ունենալ , առանց սոյն բաղադրելոյն մի կամ միւս մասն իրօք բնութեան մէջ կենալու :

Դ. Հողւոյ եւ մարմնոյ տարբերութիւնն ըստ ձեւոյն է , որմէն չենք կրնար եզրակացունել թէ իրական տարբերութիւն ունին :

ՊԱՏՄԱԽԱՆԻՔ Ա. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. Արտաքին առարկայն իմացողութեան մէջ միայն է . բայց իմացողութեան մէջ արտաքին առարկայն ներկայացնող էութիւն մի կայ , եւ այս է գաղափարի *տարւոյան իրականութեան* ըստ ձեռնարկի : Ձեզ հետ կը համաձայնիմ ըսելու՝ թէ այս առարկայական իրականութիւնն իրական էակ չէ , սա իմաստով որ արտաքոյ քան զիմացողութիւնն չէ . կը խոստովանիմ՝ թէ բանական էակ ալ չէ , այլ յղացեալ իրական բան մը . արդ այս յղացուիւր պատճառի կարօտ է : Միայն պէտք չէ զուրցել՝ թէ ասիկա իմացողութեան մէկ գործողութիւնն է . սոյն յղացման *տարւոյան իրականութեան* աղբիւրն ալ ցուցանելու է : Աստուծոյ գաղափարին առարկայական իրականութիւնն իրաց առ փոքր փոքր մեզ երեւելէն չը կրնար յառաջ գալ , ինչպէս որ կատարեալ մեքենային գաղափարն ալ մեքենականութիւնն չը գիտնալնէս յառաջ չը կրնալ գալ :

Բ. Աստուծոյ գոյութիւնն զգալի առարկայից պատճառներուն վրայ հիմնած չեմ , վասն զի նախ՝ Աստուծոյ գոյութիւնն առաւել յայտնի է քան զայս առարկայները , եւ երկրորդ՝ պատճառաց անհուն շարք մ'ընդունելոյ անկարելիութիւնը մեր մտաց անկատարութիւնը կ'ապացուցանէ , այլ այն պատճառին վրայ հաստատած եմ՝ որ զիս կը պահպանէ , ես՝ որ անհրնին գաղափարն ունիմ : Անկարելի չէ՝ որ էակ մ'ինք իւր արարչական պատճառն ըլլայ . որովհետեւ արարչական պատճառն իր արդիւնքին ժա-

մանակակից է : Աստուած ինքզինք կը պահպանէ . եւ զի այս պահպանութիւնը մշտնջենաւոր արարչութիւն է , ուստի կրնանք ըսել թէ իւր բուն պատճառն ինք է : Մեր մտաց անկատարութենէն է՝ որ յաճախ կ'ընդունիմք՝ թէ ըստ ինքեան պատճառը ժխտական իմաստ կուտայ , այսինքն , առանց պատճառի է : Բայց երբ հարցնենք՝ թէ այս պատճառն ինչպէս ինքզինք կը պահպանէ , կ'ստիպուինք խոստովանելու թէ ըստ ինքեան կը պահպանէ ինքզինք դրապէս , այսինքն իբրեւ 'ի պատճառէ . կամ այնպիսի էակէ մը կը պահպանուի՝ որ ինքնին ըստ ինքեան է դրապէս , կամ իբրեւ իր գոյութեան բուն պատճառը : Արդ , ես՝ որ խորհող բան մ'եմ՝ ինքզինքս պահպանելու կարողութիւն չը գտնելէս յիս կ'եզրակացունեմ՝ թէ ուրիշէ ընդունած եմ գոյութիւնս՝ որ զիս պահպանելու կարողութիւնն ունենալով աւելի իրաւամբ կը պարտի ինքզինք պահպանել , եւ որ հետեւաբար ըստ ինքեան է :

Գ. Ձանձունն եթէ ոչ կատարելապէս , գէթ մասք կրնանք իմանալ . որովհետեւ բանի մ'անչափ եւ անսահման ըլլալը պայծառապէս իմանալ , անհոռն ին գաղափար ունենալ ըսել է , զոր պարտ է զանազանել անբնական կամ այն իրերէն՝ որոց վախճանը չեմ նշմարեր , թէ եւ ունենան : Գոյութիւն եւ էութիւն իրարմէ զանազանելու չէ յԱստուած , ինչպէս կ'ընեմք ուրիշ առարկայից մէջ . որովհետեւ Նա միայն հարկաւոր գոյութիւն ունի : Իբնէ մէկմէկէ անջատ եւ սոսի երեւակայութեամբ միացեալ իրերը կրնան մի եւ նոյն կերպով բաժանիլ , ինչպէս Գոյ առիւծ , էասնիւն քիւն 'ի մեջ քառալստոսոյ . քայց Գոյ Աս-

պատճառ համար այսպէս չէ :

Գ. Հողւոյ եւ մարմնոյ մէջ եղած տարբերութիւնն իրական է եւ ոչ բնաւ ըստ ձեւոյն :

Բ. ԱՌԱՐ ԿՈՒԹԻՒՆՆԻՔ

ԺՈՂՈՎ, ԵԱԼՔ Ի Հ. ՄԵՐՍԵՆԱՅ

Ա. Մարմնոյ երեւոյթները մէկ կողմ նեւեղ երեւակայական ցնորք մ'է , որմէ չես կրնար եզրակացունել՝ թէ խորհուրդն իրօք մարմնոյ շարժում չէ :

Բ. Գերադոյն էակի դաղափարը կրնայ 'ի քեզ եւ յայլս տեսնուած կատարելութիւններէն յառաջ գալ : Արդիւնքին բոլոր կատարելութիւններն ալ պատճառին մէջ կենալու հարկ չը կայ . ճանճերն եւ տունկերն արեգական , անձրեւոյ եւ երկրի գործողութիւններէն արտադրուած են՝ որք կենսականութիւն չ'ունին : Գերադոյն կատարելութեան դաղափարը՝ դաստիարակութենէ , մարմնական իրաց դաղափարէն (որովհետեւ անմարմին իրի դաղափարը կազմելու միջոց ցոյց տուած չե՞ս) եւ վերջապէս հանրացում մէ կ'ունենանք :

Գ. Վասն զի Աստուծոյ գոյութիւնն ստոյգ ըլլալու թէութեամբ եւ եթ ճշմարտութեան վերայ կը վստահիս , ուստի սոյն սկզբան վրայ յենլովդ դեռ ճշմարտիւ չես գիտեր՝ թէ խորհող բան մ'ես : Անաստուած մ' երկրաչափական նա-

խաղատութիւնները խիստ լաւ կը հասկնայ , թէ-
պէտեւ զԱստուած կ'ուրանայ : Չարին գոյու-
թիւնն եւ էակաց բազմաւորութիւնը հակառակ
կուգան անսահման եւ կատարեալ էակի վար-
կածին՝ որ 'ի բաց կը մերժէ ոչ միայն չարն՝ այլ
նաեւ իրմէ զատ այլ համօրէն գոյակ . որովհե-
տեւ եթէ իւր հետ ուրիշ բան մ' ալ գոյ ըլլայ ,
կը հետեւի՝ թէ անհուն չէ :

Գ. Գպրոցականներէն ոմանք , կարծեացդ
հակառակ , կ'ընդունին՝ թէ Աստուած կրնայ խա-
բել , ինչպէս երբ Ս. Գրոց մէջ այնպիսի դէպ-
քեր կ'իմացունէ , որք տեղի չեն ունենար , երբ
Փարաւոնի սիրտը կը խստացունէ եւ մարգարէ-
ից մէջ հոգի ստախօսութեան կը դնէ : Աստուած
չը կրնամ խաբել զմարդիկ իրենց բարւոյն հա-
մար , ինչպէս հայրն՝ իւր որդիքը եւ բժիշկն՝
իւր հիւանդները կը խաբեն : Գարձեալ կարելի
չէ որ մօլորութիւնը մարդու բնութենէն յա-
ռաջ գայ : Պայծառութիւնը ճշմարտութեան ա-
պացոյց չէ , վասն զի յաճախ արեղակէն աւելի
պայծառ երեւցած իրաց մէջ անգամ կը խա-
բուիմք :

Ե. Եթէ կամքն իմացականութեան մթինն եւ
չիտթ յղացման միայն կասուելով կը մեղանչէ,
անհաւատք չեն մեղանչեր , երբ ուղղափառ կը-
րօնքը կ'ընդգրկեն , որոյ ճշմարտութիւնը պայ-
ծառապէս չեն ճանաչեր :

Զ. Խնդիրը սա գիտնալուն վրայ է՝ թէ Աս-
տուծոյ գոյութիւնն իր էութեան հետ հակա-
սական չէ : Աւելին կայ . Աստուծոյ բնութեան
վրայ չ'ունիմք այնչափ որոշ ծանօթութիւն մը՝
որմէն կարենամք բան մ' եզրակացունել . դու

ինքնին կը խոստովանիա՝ թէ անկատար կերպով միայն կ'իմանամք զանհունը :

Է. Խորհրդածութեանց մէջ ոչ հողւոյ անմահութեան, եւ ոչ ալ հողւոյ եւ մարմնոյ տարբերութեան ասպացոյց չը կայ : Խիստ օգտակար պիտի ըլլար, եթէ հեղինակն առարկութեանց պատասխաններուն վերջն երկրաչափական մեթոտով սահմաններու, խնդիրներու, առածներու եւ ասպացուցութեանց շարք մը գնէր :

ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՔ Բ. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. Երկրորդ Խորհրդածութեան մէջ չը հետազօտեցի՝ թէ միաքը տարբեր է 'ի մարմնոյ. մարմնոյ չը կարենալ խորհելուն ասպացուցութիւնն ալ վեցերորդին մէջ գրի. եւ այն պայծառութենէն հանեցի այս ասպացոյցը՝ 'ի ձեռն որոյ կ'իմանամք՝ թէ միաք եւ մարմին մին առանց միւսոյն կրնան գոյ ըլլալ : Արդ, եթէ մարմին եւ միաք իրապէս որիչ են 'ի միմեանց, ոչ մէկ մարմին միաք չէ, ուրեմն ոչ մէկ մարմին չը կրնար խորհիլ :

Բ. Կարծեմ՝ թէ Աստուծոյ գաղափարին հիմն ըստ բաւականին մեր մէջ կայ. որովհետեւ բնածին է : Ճանճերն ու տունկերն երկրէս եւ արեգակէն աւելի բան մը չ'ունին, կամ թէ ըսեմ, այս պատճառներէն իրրեւ իրենց վախճանական պատճառներէն յառաջ եկած չեն : Ըստ ինքեան յայտնի սկզբունքներ են՝ թէ ինչ որ կայ արդիւնքին մէջ, նոյնը առաւելագոյն իմն եղանակաւ կայ նաեւ իւր պատճառին մէջ. թէ յոչնչէ ինչ չը գոյանար. թէ գաղափարաց մէջ միայն առարկայօրէն կեցած ամեն իրակա-

նութիւն , պէտք է հաւաստեալ եւ կատարե-
 լապէս գտնուի իրենց պատճառաց մէջ ալ : Եթէ
 Աստուծոյ գաղափարն ուրիշներէն առած եմ ,
 անոնք ուսկից առած են : Մարմնական իրաց
 ծանօթութենէն Աստուծոյ գաղափար ստանալ
 ուղել՝ տեսանելեաց միջոցաւ ձայնի գաղափար
 ստանալ ուղել է : Երկրորդ Խորհրդածութեան
 մէջ , անմարմին իրի մ'ըմբռնման վերանալու
 միջոցները ցցուցած եմ , որովհետեւ ինչ որ ըսի
 մարդկային մտաց համար , նոյնն աստուածային
 իմացականութեան ալ կրնայ սլատշանիլ : Այսու-
 ամենայնիւ , դիտել արժան է՝ որ մեր մէջ գրա-
 նուած հանդամանքները յԱստուած մի եւ ան-
 բաւ են՝ որոյ օրինակն ուրիշ տեղ չեմք տեսներ
 Աստուծոյ գաղափարը մարդկային մտաց հնարքը
 կամ մտացածին չ'ըլլալուն ապացոյցն այս է որ
 1° անսահման գիտութիւն եւ կարողութիւն կ'ի-
 մանաւք 'ի նմա , իսկ թիւ եւ անհուն երկայնու-
 թիւն չենք կրնար իմանալ : 2° Թէ համօրէն մար-
 դիկ միօրինակ կ'իմանան զԱստուած , եւ հա-
 մայն աստուածաբանք Նորա ստորոգելեաց վրայ
 կը միաբանին : Մարդ Աստուծոյ իւր հոգւոյն մէջ
 դրոշմած գաղափարին ուշադրութիւն չ'ընծա-
 յելով միայն ճշմարտին Աստուծոյ ծանօթութենէն
 կը վրիպի : Աստուծոյ գաղափարին հետ ուրիշ
 գաղափարներ կը խառնեմք եւ այնպիսի ցնորա-
 կան Աստուած մը կ'ստեղծեմք՝ որոյ գոյութիւ-
 նը զարմանք չէ՝ որ յետոյ ուրանամք : Մեծա-
 գումար թուոց վրայ անգամ յաւելլոյ կարողու-
 թիւնս քան զիս կատարեալ էակէ մը միայն կր-
 նայ տրուիլ ինձ :

Գ. Աստուծոյ գոյութեան աստուգութիւնն ո՛չ

Թէ զայն պայծառապէս իմանալով սկզբունքներ ընդունելու համար հարկաւոր է մեզ , այլ այն սկզբանց հետեւութիւնները միայն ձեռք բերելու համար՝ զոր մտոյած ենք եւ կը յիշեմք՝ Թէ ուրիշ անգամ որոշակի իմացած եմք : Կը Խորհի՛մ , «բե՛մ Է՛մ ճշմարտութիւնն ո՛չ Թէ եզրակացութիւն , այլ , ընդ հակառակն , սո՛ մեծագոյն նախադասութեան հիմը նկատելու է՝ Թէ ա՛մն Խորհող Բան Գոյ է : Անաստուածը չափական գիտութեանց ճշմարիտ գիտութենէն զուրկ է . որովհետեւ պատճառ չ'ունի կարծելու՝ Թէ իրեն խիստ յայտնի երեւցած իրաց մէջ խաբուած չէ : Խորհելոյ կարողութիւնը կրնայ անհուն ըլլալ յԱստուած , առանց երբէք մերինը նուազեցնելու . սոյն բանն իմացիք Աստուծոյ միւս ստորոգելեաց համար ալ . ուրեմն կրնայ անհունն իմացուիլ առանց ստեղծական իրերը մերծելու :

Գ. Պարտ է անմտազիր սուտը նպատակաւոր սուտէն զանազանել . եւ այս վերջինը զործուած պիտի ըլլար՝ եթէ Աստուած յայտնապէս իմացած բաներնուս մէջ զմեզ խաբեր : Աստուած կրնայ յօգուտ մարդկան ժամանակաւոր սուտ խօսիլ . բայց մեր յստակ եւ որոշ դատումները յայլոց ուղղուելոյ պէտք չ'ունին եւ եթէ Աստուած զմեզ պատրեր , մոլորութիւննիս յաւիտենական պիտի լինէր : Անոնք՝ որ արեգակէն աւելի պայծառ եղող իրաց մէջ կը խաբուին , ո՛չ Թէ որոշ ըմբռնման մ'այլ զգայութեանց եւ կանխակալ կարծեաց վրայ յեցեալ են :

Ե. Հաւատոյ առարկայն միջին իրեր են . բայց ասոնց հաւատալ սուտոգ բանականութիւնը պայծառ եւ որոշ է . եւ այս բանականութիւնն

Աստուծոյ իրրեւ շնորհք մեզ պարգեւած ներքին եւ գերբնական լոյսն է : Անհաւատք այս շնորհաց հակառակելով կամ անարժան գտնուելով է՝ որ կը մեղանչեն . եւ եթէ , զրկեալ 'ի շնորհաց , սխալ իմաստասիրութեամբ կրօնից յարին՝ դարձեալ կը մեղանչեն . որովհետեւ բանականութիւննին լաւ չեն գործածեր : Պայծառ ըմբռունմանց միայն հետեւելու համար կամաց վրայ դրած կանոնս ոչ թէ գործնական , այլ տեսական իրաց կը պատշաճի :

Զ. Աստուծոյ էութիւնը կարելի է . որովհետեւ մարդկային իմացականութեան չը հակառակիր : Թէպէտ եւ խիստ անկատար կերպով իմանաւք զԱստուած , սակայն իւր էութեան կարելիութիւնն եւ հակասական չ'ըլլալը գիտելու չափ պայծառ դադաւար ունիւք վրան :

Է. Հոգւոյ անմահութեան վրայ չը խօսելուս պատճառն այլուր զուրցած եմ . եւ կարծեմ՝ թէ ըստ բաւականին ապացուցած եմ հոգւոյ եւ մարմնոյ զանազանութիւնը : Երկրաչափից մեթոտին մէջ գիտելու արժանի երկու կէտ կայ . 1° թէ նախադրեալք պէտք է առանց հետեւորդաց օգնականութեան ճանչցուին , հետեւորդք ալ նախադրելոց միջոցաւ ապացուցուին . 2° եղանակ ապացուցանելոյ՝ որ երկուքի կը բաժանի , վերլուծութիւն եւ բաղադրութիւն : Առաջինն այն ճամբան է՝ որով ճշմարտութիւնն յերեւան կուգայ . Խորհրդածութեանց մէջ այս շաւիղը բռնեցի : Երկրորդն առաւել երկրաչափական սկզբանց կը պատկանի՝ որք զգայարանաց հետ 'ի յարաբերութեան են՝ քան թէ բնազանցական ճշմարտութեանց : Սակայն այս շաւիղն

ալ կրնանք բռնել :

Գ. ԱՌԱՐ Կ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի Պ. ՀՈՊՊԷՍԷ

ՀԱՆԴԵՐՁ ՊՍՏԱՍԽԱՆԵՑՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Ա. Շատ ժամանակէ 'ի վեր ճանչցուած է ըզգայի իրաց անստուգութիւնը : Հեղինակն այսչափ հին դիտողութիւններ հրատարակելէ պիտի զգուշանար :

Պարասխանի . Ո՛չ թէ միտք ստանալու համար հրատարակուած են անոնք , այլ այն հիւանդութեան նկարագիրն ընելու նպատակաւ՝ որոյ զարմանն ուսուցանել կ'ուզեմ :

Բ. Խորհելէս կրնայ հետեւիլ՝ թէ եմ . բայց չը հետեւիր՝ թէ միտք մ'եմ : Կարելի չէ յղանալ գործ մ'առանց ենթակայի , խորհուրդն՝ առանց խորհող , եւ հետեւապէս , առանց մարմնական իրի . որովհետեւ ամեն ենթակայ իբրեւ մարմնական կը նկատուի :

Պարասխանի . Անագան ուրեմն ցցուցած եմ՝ թէ ամեն խորհող քան մարմնական է : Չը գիտցող չը կայ իմացական եւ մարմնական գոյացութեանց մէջ եղած տարբերութիւնը :

Գ. Իմացողութիւնն եւ իմացող ենթակայ երկու իրարմէ տարբեր բաներ են ,

Պարասխանի . Չեմ ուրանար՝ թէ ես՝ որ կը խորհիմ , խորհուրդէս տարբեր չեմ . բայց խոր-

հելոյ զանազան կերպերը միայն որոշած եմ :

Գ. Հեղինակն Երեւակայաբնան եւ Իմացողաբնան մէջ եղած տարբերութիւնը լաւ հաստատած չէ : Երեւակայելը գաղափար ունենալ է . իսկ Իմանալն իմաստասիրութեամբ որ եւ է բանի գոյութիւնն եզրակացունել է : Ի այց եթէ իմաստասիրութիւնն անուանց կուտակ մ'ըլլար , է բառով ոչ թէ իրաց բնութիւնն , այլ մեր նոյն իրաց ընծայած անուանց համաձայնութիւնը պիտի կարենայինք եզրակացունել : Այնպէս որ պէտք պիտի ըլլար իմաստասիրութիւնը՝ անուանց , անուանները՝ երեւակայութեան , երեւակայութիւնն ալ՝ մարմնական գործարանաց շարժման տալ :

Պարտախանի . Իմաստասիրութիւնն ոչ թէ անուանց , այլ անոնց նշանակած իրաց գումարումն է . որ եւ է իրի անուն տալու համար , նոյնը ճանաչել հարկ է : Միտքը շարժումն է ըսողը , կրնայ ըսել նաեւ՝ թէ երկիրս երկինք է :

Ե. Գաղափարը պատկեր ըլլալով՝ Աստուծոյ գաղափար չ'ունիմք :

Պարտախանի . Գաղափար ըսելով երբեմն անմիջապէս մտքին յղացած իրերը կ'իմանամ :

Զ. Կամաց կամ երկիւղի մէջ առարկային գաղափարն եւ զայն փնտռելու կամ խուսափելու համար մարմնոյ մէկ շարժումը միայն կան : Այս շարժումը խորհուրդ չէ . ուրեմն երկիւղը կամ կամքը գաղափարէն աւելի բան չը պարունակէր իւր մէջ : Գատումն է անուն մը գաղափարի մը կցել , եւ հետեւաբար գաղափարին վրայ ոչ ինչ չը յաւելոյր :

Պարտախանի . Այլ է առիւծ մը տեսնել եւ

այլ՝ անկէ երկնչիլ . եւ վազելու միջոցին մարդ տեսնել՝ հաւատաւեալ տեսնել չէ :

Է. Որովհետեւ Աստուծոյ գաղափար չը կայ , աւելորդ է նորա ծագումը փնտռել : Հողոյ գաղափարն ալ չ'ունիմք . սակայն բանականութիւնը կ'իմացունէ՝ թէ կենդանւոյն մէջ բան մը կայ՝ որով կ'զգայ եւ կը շարժի :

Պատասխանէ . Որովհետեւ Աստուծոյ գաղափար կայ , առարկութիւնդ ինքնին հերքուած է . դու ալ կ'ընդունիս՝ թէ բանականութեան ձեռք կ'իմանամք զհողին . հողոյ վրայ գաղափար ունիմ ըսելով՝ զայս կը հասկնամ :

Ը. Աստեղադիտութեան՝ արեղական վրայ ապացոյցածն արեւուն գաղափարը չէ . արեղական վրայ տեսանելեաց միջոցաւ միայն կրնամք գաղափար ստանալ :

Պատասխանէ . Ով որ բառից իմաստն ինձ պէս չ'ըմբռնէր , անշուշտ չնչին առարկութիւններ պիտի ընէ :

Թ. Գոյացութեան վրայ ալ գաղափար չ'ունիմք , ինչպէս ուրեմն գաղափար մ'ուրիշ գաղափարէ աւելի առարկայական իրականութիւն կրնայ ունենալ : Կարելի է՝ որ բան մ'առաւել կամ նուազ իրական ըլլայ :

Պատասխանէ . Գաղափար ըսելով ոչ թէ միայն զգայարանաց ցցոյցածներն , այլ նաեւ բանականութեան ճանչցոյցածներն ալ կ'իմանամ : Ի՞նչն մ'առաւել կամ նուազ իրական չէ , բայց իւր իրականութիւնն աւելի կամ նուազ ընդարձակութիւն կ'ունենայ :

Ժ. Աստուծոյ վրայ ունեցած գաղափարնիս իմաստասիրութեան միջոցաւ արտաքին առար-

կայներէ կ'ստանամք . բնածին չէ այս դաղափարը , որովհետեւ խոր քնոյ մէջ վրան չեմք խորհիր :

Պարասխանէ . Արտաքին առարկայք Աստուծոյ վրայ ունեցած գաղափարնուս չինիչ պատճառները չեն կրնար ըլլալ . որովհետեւ այս առարկայից նման բան չը կայ յԱստուած : Գաղափարի մը համար բնածին է ըսելով՝ ըսել չեմ ուզեր՝ թէ այս գաղափարը միշտ ներկայ է մեր մտաց , այլ սն միայն կը հասկնամ՝ թէ զայն արտադրելոյ կարողութիւնն ինքնին ունիմք :

ԺԱ. Աստուծոյ գոյութիւնն իմ գոյութեամբ ըստ չ'ապացուցուիր , ես՝ որ Աստուծոյ գաղափար ունիմ . վասն զի անհաս եւ անիմանալի է Աստուած :

Պարասխանէ . Աստուած անհաս եւ անիմանալի է ըսած ատենդ՝ այնպիսի ըմբռնման մը վրայ խօսած կ'ըլլաս՝ որ զայն լիովին եւ կատարելապէս կը հասկնայ :

ԺԲ. Տարակոյս չը կայ՝ թէ տգիտութիւնը կարողութեան մը պակասութենէն յառաջ կուգայ . բայց մոլորութեան համար ալ այսպէս չէ . քարը չը կրնար մոլորիլ . վասն զի իմացականութիւն չունի . ուրեմն կ'երեւի՝ թէ մոլորութիւնը դրական կարողութենէ կը ծագի :

Պարասխանէ . Սխալելու համար՝ դատելոյ կարողութիւն պէտք է . բայց ասկէ չը հետեւիր՝ թէ մոլորութիւնը դատելոյ կարողութեան մէջ դրական կամ իրական բան մ'է . սոսկ կատարելութեան մը պակասութիւնն է :

ԺԳ. Իրաց վրայ ունեցած գիտութիւննիս կամ հաւատքնիս կամքէ քկախումն չունի , ու-

զենք չ'ուզենք կը հաւատանք՝ եթէ ապացուցուին :

Պարասխանէ . Երբ որ եւ է բանի հաւատամք, չեմք կրնար չը հաւատալ ուզել :

ԺԳ. Եթէ աշխարհի եւ ոչ մէկ անկեան մէջ եռանկիւն չը գտնուի, չեմ կրնար հասկնալ իւր բնութիւնը : Էութիւնն առանց գոյութեան ոչինչ է :

Պարասխանէ . Ամեն մարդ էութիւն եւ գոյութիւն իրարմէ կը զանազանէ :

ԺԵ. Աստուած մեր բարւոյն համար կրնայ երբեմն զմեզ խաբել . ուրեմն նիւթական աշխարհի գոյութիւնն անստոյգ է :

Պարասխանէ . Անտարակոյս Աստուած կրնայ երբեմն զմեզ խաբել . սակայն որպէս զի նիւթական աշխարհի գոյութեան հաւատալու հակամիտութիւնն իս վստահութեան արժանանայ, հերիք է՝ որ շատ պարագայներու մէջ ճշմարիտ ըլլայ :

ԺԶ. Չեմք կրնար ենթադրել՝ թէ երազնիս մեր անցեալ կենաց հետ կը կապուի, եւ այս ցնորքն երազոյ եւ արթնութեան մէջ դրած տարբերութիւնդ չ'ոչնչացուներ : Անաստուածն իւր անցեալ գործերն յիշելով չը կրնար իւր արթնութիւնը ճանաչել : Ուրեմն այս ծանօթութիւնն ունենալու համար Աստուծոյ ծանօթութեան պէտք չըկայ :

Պարասխանէ . Երազոյ մէջ, անկատար կերպով միայն կարելի է անուրջը՝ անցեալ կենաց հետ կապել : Անաստուածն իւր անցեալ գործոց յիշատակաւ կրնայ գիտնալ՝ թէ արթուն է . բայց ոչ ստուգիւ, եթէ իւր Աստուծմէ ստեղծուե-

լուն եւ Աստուծոյ խաբեբայ չըլլալուն վրայ
գիտութիւնն չ'ունի :

Դ. ԱՌԱՐԿ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱՌՆՈՒԴՈՍԷ

Ա. Մարդկային մտաց քննութեան վրայ . թող
խորհելէս գոյութիւնս ապացուցուած ըլլայ , սա-
կայն ասկէ չը հետեւիր՝ թէ մարդուս հոգին իր
մարմնէն որիչ է : Խնքզինքս ճանչնալէս եւ մի-
անգամայն աշխարհի մէջ մարմին կենալը չը
գիտնալէս չը հետեւիր երբէք՝ թէ եւ ոչ մէկ
մարմին գոյութիւնն չ'ունի , եւ թէ լոկ կըխոր-
հիմ : Պայծառապէս իբրեւ կատարեալ իմա-
ցուած երկու բան կրնան բաժանիլ 'ի միմեանց
Աստուծոյ ամենակարողութեամբ . բայց ճշմար-
տիւ գիտենք՝ թէ խորհուրդն առանց տարա-
ծութեան եւ մարմինն առանց խորհրդոյ կատա-
րեալ են : Դարձեալ այս ձեռնարկութեամբ մին-
չեւ անգամ չ'ապացուցուիր թէ մարմնական իր
չը կայ յիս եւ թէ մարդ զուտ հոգի է : Առանց
տարածման խորհրդոյ , ինչպէս նաեւ առանց
լայնութեան գծի դադափարները վերացական
չեն . ոչ ապաքէն մանկանց եւ յիմարաց օրի-
նակն ալ յայտ յանդիման կ'ապացուցանէ՝ թէ
խորհուրդը մարմնական գործարաններէ կախում
ունի : Կարելի է հաւատալ՝ թէ կենդանիք չեն
խորհիր , եւ թէ ոչխարին գայլը տեսնելով փախ-

չիլը կրնամք պարզ մեքենական շարժումն համարիլ :

Բ. Աստուծոյ վրայ . Գաղափարն ինքնին սըխալ չէ , այլ զայն արտաքին առարկայի մը պատշաճեցնող դատման մէջն է սխալը : Յրտոյ գաղափարը ճշմարիտ է , եթէ պակասութիւն կամ ժխտումն ներկայացնէ . իսկ եթէ դրական էակ ներկայացնէ , այլ եւս ցրտոյ գաղափարը չէ . աւելին կայ . դրական գաղափարը յոչնչէ յառաջ չը գար : Աստուած ինք իւր համար այնպէս չէ , ինչպէս որ է արարչական պատճառն իւր արդիւնքին համար : Պատճառն առաջ ըլլալով քան զարդիւնքը , առարկայն իբրեւ արդիւնք գոյութիւն չ'ընդունած՝ իբրեւ պատճառ գոյ պիտի ըլլար , սր անհեթեթ է . եւ դարձեալ , եթէ առարկայն արդէն գոյութիւն ունի , ինչո՞ւ ինքզինք պիտի գոյացնէ : Ինքզինք չը կրցող ստեղծողը՝ չը կրնար ալ պահպանել , որովհետեւ պահպանել՝ շարունակաբար ստեղծել ըսել է : Եռանկեան բնութեան արարչական պատճառը չը փնտռուիր . Աստուծոյ բնութեան արարչական պատճառն ալ փնտռու չէ . Աստուծոյ բնութիւնը գոյութիւն կը պարունակէ յինքեան . Իրաց ստուգութիւնն Աստուծոյ գոյութեան վրայ հաստատել , յոռի չըջաննել է . որովհետեւ Աստուծոյ գոյութիւնն ինքնին ստուգութեան վրայ հիմնեալ է : Ըզգրիտ չէ զուրցելը՝ թէ մտաց մէջ չը կրնար գոյանալ բան մը՝ որոյ վրայ ծանօթութիւն չ'ունենայ :

Գ. Աստուծոյ Բանից դէժ իողընդոսան հանող իրայ վրայ . Հեղինակը պէտք էր աղղարարել յառաջագոյն՝ թէ իր առաջարկած տարակոյսն ենթադրութիւն է . թէ մոլորութեան պատճառը

բացատրած ատեն՝ ճշմարիտը սուտէն որոշելու եւ ոչ թէ բարին եւ շարը փնտռելու մէջ գործուած մոլորութիւնը կ'իմանայ . թէ պայծառապէս եւ որոշակի իմացուած ճշմարտութեանց միայն հաւատք ընծայելու կանոնը՝ սոսկ գիտութեանց կը յարմարի եւ ոչ թէ հաւատոյ խնդրոց եւ կենաց գործողութեանց : Ոչ թէ հեղինակութեան հաւատալն , այլ չարժէքն է՝ որ պարտաւելի կ'ըլլայ : Վերջապէս , հեղինակին սկզբունքներէն հետեւիլ կը թուի՝ թէ գոյացութիւնը հաղորդութեան հացէն վերցուած ատեն՝ հացին արտաքին հանդամանքներն ալ կ'երթան . վասն զի հեղինակն արտաքին հանդամանք ըսելով գոյացութեան շարժումները կ'իմանայ եւ ոչ այլ ինչ :

ՊԱՏԱՍԻՍԱՆԻՔ Դ. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

Ա . 'Իոյ ըլլալու համար՝ ներսս եղածներուն վրայ ունեցած ծանօթութիւնս բաւական է . հաւատալի եմ ուրեմն՝ թէ Աստուած կրնար զիս ստեղծել առանց ուրիշ այնպիսի իրաց՝ զոր կ'անգիտանամ եւ որք : հետեւապէս , էութեանս չեն վերաբերիր : Արկու իրաց մէջ իրական տարբերութիւն մը հաստատելու համար , Աստուծոյ պէս կատարեալ ծանօթութիւն ունենալու հարկ չը կայ , հերիք է՝ որ զանոնք ճանչնամք իբրեւ յինքեանց եւ 'ի միմեանց անկախաբար գոյանալու կարող իրեր . կամ որ նոյն է , իբրև գոյացութիւններ . չարժէք ըսելով զայս կ'իմանամ : Հոգւոյ եւ մարմնոյ զանազանութենէն չը հե-

տեւիբ' թէ մարդ զուտ հողի է . եւ հաստատեցի՝ թէ հողի եւ մարմին զոյացապէս յիրար միացած են : Գործարանք խորհրդոյ խանգարման պատճառ կրնան ըլլալ , բայց չեն արտագրեր : Անասնոց հողւոյ խնդրոյն դալով , այնպէս կը կարծեմ՝ թէ շարժումն 'ի կենդանիս միշտ այնպէս կը կատարուի , ինչպէս երբեմն 'ի մեզ , այսինքն , առանց բանականութեան միջամտելուն եւ միայն անոր համար որ զգայարանք , արտաքին առարկայներէն ազդուելով , կենսական ուղւոյ վրայ կը ներգործեն :

Բ . Սխալ գաղափարաց վրայ խօսելով՝ ըսելու զեցի՝ թէ մեր գաղափարներէն ոմանք կրնան դատումնիս մոլորութեան ենթարկել . Աստուած ինքն յինքննէ է իբրեւ 'ի պատճառէ ըսելով ալ կ'իմանամ՝ թէ Աստուծոյ՝ պատճառի պէտք չ'ունենալու պատճառը դրական պատճառ է . եւ այս պատճառն է իւր անբաւութիւնը : Աստուծոյ գոյութեան ծանօթութիւնը հարկաւոր է մեզ , ոչ թէ անով գաղափարի մը պայծառութիւնը գիտնալու համար , նոյն իսկ այս գաղափարը մտքերնուս մէջ եղած վայրկենին , այլ միայն սկզբունքի մը հետեւանքներն ընդունելու համար՝ զոր մոռցած եմք եւ ուրիշ անգամ խիստ լաւ իմացած ըլլալնիս կը յիշեմք : Այլերջապէս , հաստատեցի՝ թէ մտաց մէջ չը կայ բան մը՝ որոյ վրայ ծանօթութիւն չ'ունենանք , սա իմաստով որ նորա ամեն գործողութիւնները կը ճանչնամք , բայց ոչ նաեւ ամեն կարողութիւններն ալ :

Գ . Գիտեմ՝ թէ տարակոյսը վտանգաւոր է , եւ թէ գիտնական տեսութիւնները պէտք է հա-

ւատոյ խնդիրներէն եւ կենաց գործնականէն
 դանազանել : Արտաքին առարկայք մեր մար-
 մնոյ մակերեւութին վրայ միայն կը ներգործեն,
 եւ այս մակերեւոյթը մարմնոյ մասնկանց շարժ-
 ման սահմանն է . գոյացութիւն մ' ուրիշ գոյա-
 ցութեան տեղը գրուած ատեն , եթէ իւր մա-
 սունքն առաջնոյն մասնկանց պէս շարժին , մի
 եւ նոյն ձեւին տակ պիտի երեւի մեզ , եւ ա-
 հաւասօիկ թէ ինչպէս գոյացութիւն մը փոխուե-
 լով՝ անոր արտաքին հանգամանքները նոյն կը
 մնան , թէ եւ այս հանգամանքները մասնաւոր
 գոյացութիւն չ'ունենան :

Ե. ՍՈՍԻԱԼ ԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի ԳԱՍԵՆՂՈՍԷ

ԸՆԴԴԷՄ Ա. ԽՈՐՀՐԳԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՏԱՐԱԿՈՒՍԵԼԻ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Փոխանակ ամեն ծանօթութիւն իբր սոսո-
 նկատելու (որ նախապաշարմունք մ' է) եւ խա-
 բերայ Աստուծոյ եւ յաւեժական քնոյ ենթա-
 դրութեան զիմելու , եւ այն փիլիսոփայի ան-
 վայել ենթադրութեան , պէտք էր մի միայն սու-
 տերն անսորոյ համարել եւ ճշմարիտ ճանչցուած-
 ներն ալ առանձին նշանակել :

ԸՆԴԳԷՄ Բ. ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐԿՈՅԻՆ ՄՏԱՅ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ :

ՈՐ ՄԱՐՄՆԷՆ ԱՒԵԼԻ ԴԻՐՈՒ ԿՐՃԱՆՁՑՈՒԻ

Ա. Էլութիւն ունենալդ ապացուցանելու համար այնքան երկար իմաստասիրութեանց հարկ չը կար. ամեն գործողութենէ կարելի էր զայս եզրակացունելը . որովհետեւ գծուարութիւնն ո՛չ թէ գոյութիւն ունենալնիս, այլ ինչ ըլլալնիս գիտնալուն վրայ է : Պէտք չէ ըսենք՝ որ ինքնակամ շարժում չ'ունի մարմինը :

Բ. Պէտք չէ ձեւ, տարածութիւն, ընդդիմահարութիւն եւ շարժականութիւն սոսկ մարմնոյ ստորոգել . որովհետեւ գիտակցութիւն՝ իս երբէք ցոյց չը տար՝ թէ այս հանդամանքները խորհող էակին չեն վերաբերիր :

Գ. Խորհող էակն ընդ մարմնոյ կ'աճի եւ կը տկարանայ . անդամները կը շարժէ եւ հետեւաբար սլէտք է՝ որ ինքն ալ շարժի . կրնայ նուրբ եւ անօսը մարմին մ' ըլլալ : Պարտ է ապացուցանել՝ թէ ո՛չ մի մարմին չը խորհիր . թէ անասնոց հոգին աննիւթ է, եւ թէ մարդկային մարմինն երբէք խորհելու չը նպաստեր :

Դ. Հոգին միշտ չը խորհիր . անզգայութեան, մօրն արգանդին մէջ եւ անկէ ելնելէն քանի մը ժամանակ ետքն ալ մարդ կը մտածէ :

Ե. Երեւակայութենէ տարբեր խորհրդով մը չէ՝ որ կը ճանաչես հոգիդ . նոյն իսկ ինքզինքդ հետազօտելով՝ կ'իմանաս՝ որ հոգիդ բովանդակ մարմնոյն կամ գէթ ուղեղին մէջ տարա-

ծուած պարզ , պայծառ եւ նուրբ գոյացութիւն մ'է : Երեւակայութեան միջոցաւ իմացած իրերըս ինչնս-լեանս վրայ ունեցած ծանօթութեանս չեն պատկանիր , կ'ըսես . մինչդեռ զուրցած ես՝ որ տակաւին չեմ գիտեր՝ թէ անոնք եր-լեանս կը վերաբերին թէ ոչ :

Գ. Ամեն իմացողութիւն երեւակայութեան է եւ դարձաբար , ամեն երեւակայութեան իմացողութիւն է :

Ե. Եթէ զգալոյ կարողութիւնը խորհելոյ կերպ կը համարիս , անասնոց զգացումն ալ խորհուրդ է . արդ , որովհետեւ անասնոց հոգին նիւթական է , մարդուս հոգին ալ կրնայ նիւթական ըլլալ :

Ը. Մեղրամոմոյ գոյացութեան վրայ ունեցած իմացողութիւնդ երեւակայութիւն է . որովհետեւ կարելի չէ սոյն գոյացութենէն իսպառ վերցունել տարածումն , ձեւ եւ գոյն . եւ եթէ կը դատեմք՝ թէ գլխարկներու եւ ըզգեսաուց տակ մարդիկ կան , սակայն ո՛չ ինչ չ'ապացուցանէր՝ թէ իմացողութիւնն է՝ որ այս դատումն ընել կուտայ եւ ո՛չ թէ երեւակայութիւնը . դարձեալ , շունը մի եւ նոյն նշաններով իւր տէրը կը ճանաչէ :

Թ. Խնդիրն ո՛չ թէ գոյութիւնդ այլ գինչութիւնդ ապացուցանելուն վրայ է : Ի զուր միտք միայն կ'ընդունիս ի՛ր քեզ . զի մեղրամոմոյ եւ իւր հանգամանաց վրայ կը խօսիս՝ զոր առանց ձեռաց եւ աչաց կարելի չէ ճանչնալր : Միտքը խորհող քա՛ն մ'է ըսել՝ անոր գոյացութիւնը ճանչցունել չէ :

ԸՆԴԴԷՄ Գ. ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒՇՈՅ

Ա. Գաղափարին պայծառութենէն սն միայն կը հետեւի՝ թէ գաղափարը կ'երեւի քեզ ինչպէս որ կ'երեւի : Մարդիկ զանազան կարծիքներ ունին . եւ իւրաքանչիւր ոք իր պաշտպանած կարծիքը պայծառապէս կ'իմանայ : Պէտք էր գտնել այնպիսի մեթոտ մը՝ որով, յստակ կերպով իմացուած իրաց մէջ, կարենայինք ճշմարիտը սուտէն որոշել :

Բ. Երեւակայական գաղափարներն արտաքին գաղափարներէ բաղադրեալ են : Ընդհանրապէս իրաց, ճշմարտութեան եւ խորհրդոյ գաղափարք հանրացումն են :

Գ. Եթէ եկամուտ գաղափարաց վրայ տարակուսէիր, երկրի վրայ պիտի չը քայլէիր : Ի ծնէ կուրին լուսոյ վրայ գաղափար չ'ունենալուն պատճառն՝ արտաքին առարկայից ազդեցութիւնները կամ պատկերն սնոր չ'հասնին է : Արեղական վրայ ունեցած երկու գաղափարնիս ալ հաւասարապէս ճշմարիտ են . կամ լաւ եւս, աստեղագիտութենէ առած գաղափարնիս ճշմարիտ չէ . որովհետեւ անկարելի է աստղ մը ճիշդ այնպէս համարել, ինչպէս որ աստեղագիտութիւնը կ'ապացուցանէ :

Դ. Գոյացութեան վրայ հակառակ եւ շփոթ գաղափար միայն ունիմք, եւ ոչ թէ առարկայական իրականութիւն պարունակող ճշմարիտ գաղափար . եւ եթէ այս գաղափարն առարկա-

յական իրականութիւն պարունակէ ալ, դիպուածոյ իրերէն աւելի պիտի չը պարունակէ : որովհետեւ գոյացութեան գաղափարն իր ըզը ստուգութիւնը դիպուածներէ կ'առնու . վասն զի գոյացութիւնն իրրեւ տարածական, ձեւաւոր եւ գունաւոր բան մը միայն կրնամք ըմբռնել : Աստուծոյ գաղափարը դաստիարակութեամբ կ'առնու , որ հունաւոր իրի գաղափարէն աւելի առարկայական իրականութիւնն չ'ունի . զի անհունն իմանալու կարող չեմք . եւ Աստուծոյ ստորոգելեաց գաղափարն ուրիշ բան չէ , եթէ ոչ մեր յատուկ հանգամանաց ընդարձակութիւնը :

Եւ Արարչական պատճառը շատ անգամ իւր արդիւնքէն կը տարբերի : Ճարտարապետն իւր իրականութենէն բան մը չը տար տան : Իմ վրայ ունեցած գաղափարիդ պատճառն ես եմ : Արդ այս իրականութիւնը գոյացութեանս բղիւմնն ըլլալով՝ քան զիս առաւել նուազ հաւաստի իրականութիւնն ունի . տոարկայական իրականութիւնն ալ իւր հաւաստի իրականութեան մասանց կարգաւորութիւնն է , եւ հետեւապէս իրական բան մը չէ :

Զ. Թէ աշխարհի վրայ մարդ էակէն զատ ուրիշ գոյութիւն ունեցող բան կայ , ասպոցուցանելու համար պատճառ պէտք չէ : Ընդհանրութեանդ գաղափարը չունիս . ինչպէս աչքն ինքզինք չը տեսներ , այսպէս ալ իմացողութիւնը չը կրնար ինքզինք իմանալ . եւ եթէ այս գաղափարն ունենայիր ալ , ինչպէս պիտի կարենայիր անկէ մարմնական գոյացութեան գաղափարն եզրակացունել :

Է. Նախնի փրկիտփայլից՝ անսահման տա-

բաժնու մն ունեցող աշխարհի, բազմաթիւ սկզբ-
բանց եւ աշխարհաց վրայ ունեցած գաղափարն
այս առարկայից հաւաստի իրականութիւնը չէր
ապացուցաներ: Ըսել՝ թէ անհնին վրայ պայծառ
գաղափար ունենալու համար, անոր վրայ քիչ
մը բան գիտնալ հերիք է, այն ըսել կ'ըլլայ՝ թէ
մազիս մէկ ծայրը միայն գծելով՝ իբր թէ ամ-
բողջ պատկերս քաշած ես:

Ը. Բաղձացած բանդ միշտ քան դքեզ կա-
տարեալ չէ. հացը մարմնէն աւելի կատարեալ
չէ. յղացած բաներնիս իրապէս կան գաղափա-
րին մէջ, բայց սչ թէ բնութեան մէջ ալ:

Թ. Հարկ չէ որ քեզնէ աւելի կատարեալ
արտաքին պատճառ մը դքեզ պահպանէ կերպ
մը շարունակական արարչագործութեամբ. ար-
գիւնքներ կան՝ որք կը շարունակեն գոյութիւննին՝
երբ պատճառն այլ եւս գոյութիւն չ'ունենայ: Ձը
կայ բան մը՝ որ այնչափ անլոյծ կապանօք կապուած
ըլլայ՝ որչափ ժամանակի մասունքներն իրարու
հեռ, եւ դարձեալ ժամանակն արտաքոյ է քան
զքոյզ կեանք եւ բնաւ կենացդ չը նպաստեր,
ինչպէս որ հեղեղներն ալ իրենց ռոողած ապա-
ռածին չեն նպաստեր: Զքեզ պահպանող զօրու-
թիւն մը կայ մէջդ, թէ եւ դու վրան գիտակ-
ցութիւն չ'ունենաս: Ինչո՞ւ ծնողքէդ յառաջ պի-
տի չը դաս, եւ ինչո՞ւ ծնողքէդ ալ անհուն պատ-
ճառաց պիտի չը վերանաս: Անհուն յառաջատու-
թիւնն անհեթեթ է այն պատճառաց մէջ՝ յորոց
մին առանց միւսոյն չը կրնար գործել, ինչ-
պէս շղթային օղակները, իսկ անհեթեթ չէ այն
պատճառաց մէջ՝ որոց երկրորդը կրնայ մնալ եւ
իւր գործողութիւնը շարունակել, նոյն իսկ ա-

ոաջնոյն չքանայլէն ետքն ալ : Աշխարհի կատարելութիւններն ընդարձակելով է՝ որ կատարեալ էակին գաղափարը կրցած ես ունենալ :

Ժ. Ճշմարիտ չէ զուրցելը՝ թէ Աստուծոյ գաղափարին վրայ ոչ կրնամք բան աւելցունել եւ ոչ պակսեցունել : Այս գաղափարը միշտ այնպէս եղած չէ մեր մտաց մէջ , ինչպէս որ է հիմայ եւ չեա կրնար հաստատել թէ կատարելագործելի չէ : Եթէ Աստուծոյ գաղափարն 'ի մեզ է իբրեւ նշան գործաւորին իւր պատկերին վրայ նկարեալ , այս նշանին ձեւն ո՞րն է : Եթէ գաղափարը գործէն չը տարբերիր , ուրեմն Աստուծոյ գաղափարին նման ես , եւ հետեւաբար , թէ նշան եւ թէ նշանակեալ առարկայ միանգամայն ես : Որպէս զի իւր պատկերին համեմատ ըստեղծեր Աստուած զմարդ , պէտք էր որ մարդկային կերպարանք ունենար . գործն երբէք գործաւորին չը նմանիր : Այս նմանութիւնը կ'իմանամ , կ'ըսես , բայց միանգամայն անկատար եւ ուրիշէ կախեալ ըլլալդ ալ կը ճանաչես . սակայն ասիկա աւելի տարբերութիւն մը չէ : Վերջապէս , եթէ Աստուած իւր գաղափարը գրոշմած է 'ի մեզ , ինչո՞ւ ամեն մարդ ալ տարբեր գաղափար ունի իւր վրայ :

ԸՆԴԴԷՄ Գ. ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԵԱՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ՃՄԱՐՄԻ ԵՒ ՍՏՈՅ

Ա. Ի՞նչպէս կարելի է մոլորութիւնն յոչնչէ ընդունիլ եւ ինչո՞ւ Աստուած , վասն զի կրնար , մոլորութենէ խուսափելու կարողութիւն մը տը-

ւած չէ մեղ : Անտարակոյս բնական գիտութեանց մէջ վախճանական պատճառներով զբաղելու պէտք չը կայ . բայց ասիկա բնական աստուածաբանութեան մէջ ներելի է : Աստուծոյ դաղափարն ինչ պիտի ըլլար 'ի քեզ , եթէ արտաքին զգայարանք գործածելու սովորած չ'ըլլայիր :

Բ. Տիեզերքն աւելի կատարեալ պիտի չ'ըլլար , եթէ իւր մասանց մէջ թերութիւն չը գըտնուէր , այսինքն , եթէ մարդ մոլորութեան ենթակայ չ'ըլլար : Մի քանի անկատար մասանց ներկայութիւնը տիեզերաց մէջ մեծ կատարելութիւն մ'է ըսել՝ հաստատել է՝ թէ բարի եւ չար մարդոցմէ բաղկացեալ հասարակապետութիւնն աւելի կատարեալ է քան զայն հասարակապետութիւն՝ որ բարի մարդոցմէ միայն կը բաղկանայ : Եթէ մոլորութիւնն այնպիսի ժըխտումն մ'է՝ որ ոչ բանէ մ'եւ ոչ ալ հետեւաբար Աստուծմէ յառաջ կուգայ , Աստուած , զմարդ ստեղծած ատեն՝ չէր կրնար այս ժխտումն անհետացնել :

Գ. Կամքն իմացականութենէ աւելի ընդարձակ չէ . կամքը վրան դաղափար չունեցած բաներնուս վրայ գործ չ'ընէր : Երբ իմացողութեան մէջ կամքն այս կամ այն կողմը հակամիտող պատճառ չը կենայ , եւ ոչ մէկ դատումն յառաջ կուգայ : Եթէ իմացողութիւնը պայծառապէս իմանայ , ազատութիւնն իւր դատումը վրայ կը բերէ առանց տատամսելոյ . բայց վախնալով կ'արտասանէ դատումը , երբ իմացողութեան յղացումը մթին է :

Դ. Դարձեալ կ'ըսեմ՝ թէ դժուարութիւնը

գիտնալունս փրայ է՝ թէ պայծառ յղացունն ինչ
 գէպքի մէջ կը մտորցունէ եւ ինչ գէպքի մէջ
 քարուք կ'առաջնորդէ :

ԸՆԳԳԻՄ Ե. ԽՈՐՀՐԳԱՆՄՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԹՍԿԱՆ ԻՐԱՅ ԷՈՒԹԵԱՆ ,

ԵՆ ՎԵՐԱՏԻՆ ՊԱՏՈՒԵՐՈՑ ԳՊԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Ա. Բանի մ'էութիւն ըսուածն այն է՝ որ
 ընդհանրապէս ամեն անհատի կը վերաբերի եւ
 անհասաներով միայն կրնայ գոյ ըլլալ : Մարդ է .
 ասաւասիկ , կ'ըսեն , ֆայթօթիւնը . ճարտէ կենդանի
 է , անն էօթիւնը . բայց ով որ կ'ըսէ՝ թէ մարդ
 գոյ է , կ'իմանայ նաեւ՝ թէ կենդանի ալ է , եւ
 ով որ կ'ըսէ թէ կենդանի է մարդ , կ'իմանայ
 նոյնպէս թէ գոյ ալ է : Արեւմտեան գոյութիւն եւ
 էութիւն չեն կրնար բաժանիլ 'ի միմեանց : Ե-
 թէ մարմին տեսած կամ շօշափած չ'ըլլայիր , ըս-
 տուղիւ եռանկեան գաղափար պիտի չ'ուեննա-
 յիր :

Բ. Կ'ենթադրես թէ գոյութիւնն Աստուծոյ
 էութեան մասն կը կազմէ , ինչպէս որ ուղղան-
 կիւն եռանկեան էութիւնը կը պահանջէ՝ որ իւր
 երեք անկիւններն երկու ուղիղ անկեանց հա-
 ւասար ըլլան : Արդ , այս հաւասարութիւնն ե-
 ղանակ մ'է՝ որ անտարակոյս եռանկեան էու-
 թեան մասը կը կազմէ , ինչպէս որ ամենակարո-
 ղութիւնն ալ եղանակ մ'է՝ որ Աստուծոյ էու-
 թեան մասը կը կազմէ : Բայց եթէ գոյութիւնն
 աստուածային էութեան կը վերաբերի , մի եւ
 նոյն իրաւամբ կրնամք ենթադրել՝ թէ գոյու-

Թիւնն եռանկեան էութեան ալ կը պատկանի :
 Ինչպէս եռանկեան երեք անկեանց՝ երկու ու-
 զիղ անկեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնն
 ապացուցութեամբ միայն կը ճանչցուի , այսպէս
 ալ գոյութեան՝ Աստուծոյ գաղափարին հետ ու-
 նեցած յարաբերութիւնն ապացուցուելու պէտք
 ունի :

Ք. Պաշտօնութեան ստուգութիւնն Աստու-
 ծոյ գոյութեան վրայ կը հիմնես . սակայն երկրա-
 չտիական ճշմարտութեանց բոլորովին համոզու-
 ւած եւ ինչպէ՛ս , «-բէ՛ն է՛ նախադասութիւնն
 ընդունած էիր , Աստուծոյ գոյութիւնն ճանչնա-
 լէ յառաջ : Շատեր Աստուծոյ վրայ կը տարա-
 կուտին , եւ ոչ ոք տարակուսելի կը համարի եր-
 կրաչափական ապացուցութիւնները :

ԸՆԳԳԷՄ Զ. ԽՈՐՀՐԴԱՄՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԻՐԱՏ՝ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆ
 ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ՝ ՈՐ ԸՆԳ ՀՈԳԻ ԵՒ ԸՆԳ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՐԴՈՅ

Ա. Հազարանկիւնն ինչպէս լաւ չես երեւա-
 կայեր , այսպէս ալ լաւ չես իմանար . գիտես՝ որ
 այս բառը հազար անկիւն ունեցող ձեւ մը կը
 նշանակէ . անս՝ աստանօր յայսմ կը կայանայ հա-
 մայն իմացական գործողութիւն . անուն մ'է այս
 Պաշտօնութեան գալով՝ իմացումն եւ երեւակա-
 յութիւն յիրար միացած են . աստիճանաւ միայն
 կը տարբերին 'ի միմեանց :

Բ. Եթէ երբեմն զգայարանք կը խաբեն ,
 երբեմն ալ ճշմարտութիւնը կը յայտնեն :

Գ. Առանց մարմնոյ զհողիւ իմանալէ՛ք կը-

հետեւցունես՝ թէ մարմնէդ որիչ է ։ Խնդիրը դիտնալուն վրայ չէ՝ թէ հողիդ անդամներէ բաղկացեալ այս խոշոր մարմինն է , այլ թէ միւսոյն մէջ տարածուած նուրբ մարմին մը ։

Գ. Տարածական , կազմեալ եւայլն մարմնոյ ներկայացուցիչ դաղաւիարն ինչպէս կրնայիր ունենալ , եթէ հողիդ տարածական չ'ըլլար ։ Հողւոյ տարածումն չ'ունենալը դիտնալ ենթադրած ատենդ անգամ չես գիտեր՝ թէ ինչ է ։ Կրնայ տարածումն չունենալ հողիդ՝ որ մարմնոյ իւրաքանչիւր մասանց մէջ կայ ։ Եթէ բոլորովին անմարմին է հողիդ , ինչպէս կրնայ մարմինը շարժել ։

Ե. Մարմնաւոր եւ անմարմին էակներ ինչպէս կրնան յիրար միանալ ։ Ցաւը մասանց բաժանմանէն յառաջ կուգայ . ինչպէս պիտի վըշտանար հողիդ , եթէ պարզ եւ անբաժանելի ըլլար ։

Զ. Զգայարանաց յաճախ մեզ ցցուցած բանին հաւատալու , քնոյ եւ արթնութեան տարբերութեան եւ վերջապէս մարդկային ընութեան տկարութեան եւ յողզողդութեան վրայ ըրած եզրակացութիւնդ կ'ընդունիմ ։

ՊԱՏԱՍԻՄԱՆԻՔ Ե. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ ԱՌԱՐԿՈՒՄԸ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Առաջին Խորհրդածութեան դէմ հանուած առարկութեանց մէկն ալ սպացուցից վրայ հիմնուած չէ ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ԱՌԱՐԿՈՒԱԾ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Ա. Գոյ ըլլալս ապացուցանելու համար այն-
քան ընդերկար իմաստասիրած չեմ. վասն զի
տակաւին զքեզ համոզած չեմ: Խորհելէս միայն
գոյութիւնս կրնայի եզրակացուենել, եւ ոչ ու-
րիչ գործողութենէ. որովհետեւ ուրիշ գործո-
ղութիւնք կրնան տարակուսելի ըլլալ:

Բ. Առանց ինքնութեանս վրայ ունեցած ծա-
նօթութիւնս այլայլելու, չեմ կրնար ենթադրել՝
թէ աշխարհի մէջ հողմն չը կայ ըսած ատենս
ցցուցի՝ թէ հողմն չեմ ես:

Գ. Եթէ հողին ընդ մարմնոյ տկարանալ կը
թուի, յայսմ կը նմանի այն լաւ գործաւորին՝ որ
գէշ գործիքով բան մ'ալ չը կրնար ընել: Քեզ
կ'իյնայ ապացուցանել՝ թէ մարմին մ'եմ, անաս-
նոց հողին մարմնական է եւ թէ մարմինը խոր-
հելու կը նպաստէ:

Դ. Ինչո՞ւ հողին միշտ պիտի չը խորհի, քանի
որ խորհող գոյացութիւն է: Թմբրութեան եւ
կամ մարց արգանդին մէջ եղած ատեն ունեցած
խորհուրդներնիս մոռնալնուս վրայ երբէք զար-
մանալու չէ, վասն զի նոյն իսկ արթնութեան
եւ զարգացեալ հասակի մէջ ունեցած խորհուրդ-
ներնիս մեծ մասամբ չեմք յիշեր:

Ե. Երեւակայութեան վրայ բաւական պայ-
ծառ խօսած եմ: Այլ է ինտու-լեանս վրայ ունե-
ցած շանօլու-լեանս վերաբերիլն եւ այլ է ու-լեանս
վերաբերիլը:

Զ. Երեւակայութեան եւ իմացողութեան
վրայ զուրցածք բարբաջանք կը համարիմ եւ

նչ բնաւ ապացոյց :

Է. Անասնոց վրայ ըսածնիւ անհեթեթ է . որովհետեւ ինքն իւր վրայ խորհող հոգին կըրնայ փորձել՝ թէ կը խորհի , բայց չը կըրնար փորձել՝ թէ անասունք ալ խորհուրդ ունին :

Ը. Մեղրամոմոյ ըմբռնումն իւր որակութեանց ըմբռնումէն չը բաժանեցի , սա միայն ցըցուցի՝ թէ գոյացութիւնն ինչպէս իւր որակութիւններով 'ի յայտ կուգայ . չը գիտեմ՝ թէ ինչ ապացուցի վրայ կը յենուս հաստատելու համար թէ շունը ճիշդ քեզ նման կը դատէ :

Թ. Էութիւնս գիտնալով՝ բնութիւնս ալ գիտեմ . որովհետեւ գոյացութիւն մը յայտնի ընելու համար , միայն նորա զանազան ստորոգելիքները ճանչցունել պէտք է եւ ոչ այլ ինչ : Մեղրամոմոյ եւ իւր որակութեանց վրայ խօսած ատենս , չեմ ըսեր՝ թէ տեսանելիք եւ շօշափելիք գործածեր եմ՝ որք գործարանայ միջոցաւ կը կատարուին , այլ սոսկ տեսնելու եւ շօշափելու խորհուրդ՝ որ մեր երազոց նման է :

ԵՐՐՈՐԻ ԽՈՐՀՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ ԱԹԱՐԿՈՒԱԾ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Ա. Կարելի չէ ապացուցանել՝ թէ սխալ կարծեաց տէր անձինք իրենց կարծեաց վրայ պայծառ եւ որոշ ըմբռնումն ունին : Կարծեմ որ եւ է ծանօթութեան պայծառութեան ճշմարիտ կամ երեւութական ըլլալը ճանչնալու մեթոտ մը ցցուցած եմ :

Բ. Ենթադրել՝ թէ երեւակայական դազութարն արտաքուսա կուգայ , հաստատել է՝ թէ Պրաքսիանզէս չէ իւր անդրինները շինողը : Խոր-

հող քան մ'ըլլալս գիտնալու համար կենդանուոյ,
անկոյ եւայլն գաղափարներն ունենալու հարկ
չը կայ :

Գ. Խնդիր է գիտնալը՝ թէ երկրի վրայ կը
քայլեմ : Նիւթական աշխարհի գոյութիւնն ու-
րացողը չը կրնար ըսել՝ թէ մեք եմք որ գունոյ
գաղափար կը կաղմեմք եւ թէ 'ի ծնէ կոյրն ա-
նոր համար չ'ունի այս գաղափարը՝ որ թափուր
է 'ի հնարագիտութենէ : Աստեղագիտութեան՝
արեգական վրայ մեզ առեւծ գաղափարին՝ գա-
ղափար անունը չը տալ , սոյն բառը սոսկ պատ-
կերներու մէջ ամփոփել է , հակառակ յայտ յան-
գիման հաստատածիս :

Գ. Մի եւ նոյն բանը կ'ընես , երբ կ'ըսես
թէ մարդ գոյացութեան վրայ բնաւ ճշմարիտ
գաղափար չ'ունի : Գոյացութեան գաղափարն
իւր բոլոր իրականութիւնը հանգամանքներէ
չ'առնոյր : որովհետեւ գոյացութիւնն որակու-
թեանց կերպէն չենք իմանար : Եթէ Աստուծոյ վրայ
դիտցածնիս յայլոց ուսած եմ , այլք որմէ ու-
սած են : Ո՛չ անհնին եւ ո՛չ իսկ ամենափոքրիկ
իրի վրայ կատարեալ ըմբռնումն չ'ունիմք , այլ
մեր մտաց կարողութեան զօրելուն չափով միայն
կ'իմանամք այս առարկայները : Անհունը հունա-
ւորին պարզ ժխտականը չէ , որովհետեւ , ընդ
հակառակն , ամեն նմանութիւն անհնին ժխտա-
կանը կը պարունակէ : Աստուծոյ գաղափարն
հունաւոր իրաց գաղափարէն աւելի իրակա-
նութիւն կը պարունակէ , քանզի գու ինքնին կը
վկայես՝ թէ հունաւոր իրաց հանգամանքները
կ'ընդարձակենք Աստուծոյ ստորագելու համար :
Արդ , որմէ՞ կուգայ մեզ ընդարձակելոյ այս կա-

բողոքութիւնը՝ եթէ ոչ ամենամեծ բանի մը գաղափարէն, այսինքն, նոյն ինքն Աստուծմէ :

Ե. Արդիւնքին մէջ չը կայ բան մը՝ որ նախապէս իւր պատճառին մէջ եղած չ'ըլլայ : Գաղափարին հաւաստի իրականութիւնը գոյացութիւնն է :

Զ. Աւելի կը սիրես նիւթական աշխարհի գոյութեան վրայ ունեցած հին նախապաշարմանցը դ յարիւ քան թէ անոր պատճառները հետադասել : Միտքը նոյն իսկ իւր գործողութեան առարկայ կրնայ ըլլալ . պտուտակը՝ որ կը դառնայ՝ ինք իւր վրայ չը գործեր : Ըսած չեմ թէ նիւթական իրաց գաղափարը դրապէս մտքէն յառաջ կուգայ, այլ միայն թէ կրնայ անկէ յառաջ գալ :

Է. Անհնին գաղափարն ունենալու համար հարկ է գայն հասկնալ . որովհետեւ անհուն եւ հասկնալ՝ հակասական են միմեանց . եւ սակայն անոր վրայ ունեցած գաղափարս ոչ թէ անհնին մէկ մասը միայն կը ներկայացունէ, այլ ամբողջ անհունը, ինչպէս որ մարդկային գաղափարի մը կրնայ ներկայանալ :

Ը. Հացի փափաքելէս չեմ հետեւցուներ՝ թէ հացը քան զիս կատարեալ է, այլ թէ հացի պէտք ունեցած ատենս աւելի նուազ կատարեալ եմ քան երբ պէտք չ'ունիմ : Գաղափարի մը մէջ պարունակուած իրերը բնութեան մէջ կան, երբ այս գաղափարը նոյն առարկայներէն զատ ուրիշ պատճառ չը կրնար ունենալ :

Թ. Պահպանուելու համար առաջին պատճառին շարունակական ազդեցութեան կարօտելնիս ուրանալ՝ համօրէն բնազանց փիլիսոփայից

հակառակիլ է ։ Վամանակին մասանց անկախութեան վրայ խօսած ատենս՝ վերացական ժամանակն իմացած չեմ , այլ առարկային տեւողութիւնը՝ որ կրնայ ամեն վայրկեան գոյութենէ դադրիլ ։ Մարդ իւր մէջ ինքզինք պահպանելու կարողութիւն ունի ըսած ատենդ՝ Արարչին կատարելութիւնն արարածոյն եւ արարածոյն անկատարութիւնն ալ արարչին կ'ստորոգես . վասն զի Աստուած ոչնչացնելու համար գործելու պէտք պիտի ունենար ։ Պատճառաց անհուն յառաջատութիւն մ'ենթադրելով՝ դու քեզ կը հակառակիս . քանզի սոյն յառաջատութիւնն անհեթեթ կը ճանչնաս այն պատճառաց համար՝ որոց ստորինը չը կրնար գործել առանց վճրնոյն՝ որ զինքը կը շարժէ ։ Վերջապէս չեմ կրնար մարդկային կատարելութիւններն այն աստիճան ընդարձակել , մինչեւ որ այլ եւս մարդկային չ'ըլլան , եթէ էութեանս հեղինակ Աստուած մը չ'ունենամ ։

Ժ. Աստուծոյ գաղափարը կրնամք լուսաբանել , բայց վրան բան չենք կրնար յաւելուլ ։ Պիտի պահանջէիր ինձմէ այն նշանին ձեւը՝ որով Ապեղէսի պատկերը կը ճանչցուի ։ Այս նշանը նոյն իսկ պատկերը չէ ։ Աղեքսանդր պէտք չէ փայտ կամ գոյն ըլլայ , որպէս զի պատկերն իրեն նմանի ։ Գործը գործաւորին կը նմանի՝ երբ նկարիչը բուն իւր նկարագիրը գծէ ։ Անկատարութիւնս եւ ուրիշէն կախումն ունենալս ճանչնալուս հետ մէկտեղ՝ կ'իմանամ ալ՝ թէ Աստուծոյ նման եմ ըսի , որպէս զի չը կարծուի՝ թէ արարածն Արարչին հաւասարցնել կ'ուզեմ ։ Եթէ բոլոր մարդիկ ալ Աստուծոյ վրայ մի եւ նոյն

գաղափարը չ'ունին, նոյն այն պատճառէն յառաջ կուգայ՝ որով եռանկեան վրայ ծանօթութիւն ունեցող ամեն ոք նորա բովանդակ չափակցութիւնները չը դիտեր, եւ թերեւս ոմանք ալ սխալ չափակցութիւններ կ'օտորոզեն եռանկեան :

ՉՈՐՐՈՐԿ ԽՈՐՀՐԴԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԷՄ ԱՌԱՐԳՈՒԱՅ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Ա. Շատ իրեր մեզնէ պակսելուն համար է որ ոչնչութեան հաղորդ եմք : Վախճանական պատճառին տեղ՝ արարչական պատճառը պէտք է փնտռել : Արդիւնքէ կրնամք առ Աստուած վերանալ . բայց երբէք հարցնելու չէ՞ թէ ինչ տեսութեամբ Աստուած կ'ստեղծազործէ : Եթէ բնաւ արտաքին զդայարանքներս դործածած չ'ըլլայի, Աստուծոյ վրայնոյն գաղափարը պիտի ունենայի, ինչ որ ունիմ այսօր, միայն թէ աւելի պայծառ պիտի ըլլար :

Բ. Մոլորութեան ենթակայ ըլլալ դրական անկատարութիւն չէ, այլ ժխտումն, մինչդեռ բազմաթեանի մէջ քաղաքացեաց շարութիւնը կամ անօրէնութիւնը դրական բան մ'է : Աստուած յոռի գործոց չը վիճակեցուներ զմարդ . դատելոյ կարողութիւն մի առած է մեզ՝ որ իւր մեր դատողութեան ներքեւ դրած այս քիչ բանին կը բաւէ :

Գ. Կամքն իմացմանէն աւելի ընդարձակ է եւ յայսմ կը կայանայ մոլորութիւնը : Միտքը մարմին է, կ'ըսես, ոչ թէ անոր համար որ դայն կ'իմանաս, այլ զի կտոճք ունակութեամբ այսպէս դատել կուտայ քեզ : Մարմնոյ վրայ

ունեցած առաւելագոյն սէրդ տեսնելով՝ չեմ գար-
մանար ազատութիւնն առ ոչ ինչ գրելուդ վրայ :

Գ. Կարծեմ քաւական ճշմարտութեամբ ու-
սուցի այն մեթոտը՝ որ պայծառասպէս իմացած
քաներնիս՝ պայծառ իմանալ կարծածներնէս դա-
նազանել կուտայ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԻՈՐՀՐԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԷՄ ԱՌԱՐԿՈՒԹՅ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Ա. Իրաց էութիւնն 'ի նոյն ինքն յԱստուծոյ
հաստատեալ է իբրեւ անփոփոխ եւ յաւիտենա-
կան : Եռանկեան էութիւնն եզական իրերէ հա-
նուած չէ . սակայն իրականութեան համակերպ
է , ոչ թէ անոր համար որ սուանց լայնութեան
երկայնութիւն ունեցող գոյացութիւններ կան ,
այլ որովհետեւ երկրաչափական ձեւերը գոյա-
ցութեանց սահման են . եւ ասիկա ըսել չէ՝ թէ
այս ձեւոց զազափարներն զգայարանքներէ կու-
զան . զի բնութեան մէջ զգալի կանոնաւոր ձեւ-
չը կայ :

Բ. Ինչմը չես ուզեր՝ որ գոյութիւնն ամե-
նակարողութեան պէս յատկութիւն մ' ըլլայ :
Էութիւն եւ գոյութիւն յեռանկեան եւ յԱստու-
ւած մի եւ նոյն յարաբերութիւնը չ'ունին . Աս-
տուծոյ գոյութիւնը չ'ապացուցանելոյ համար
մեղադրանաց արժանի չեմ :

Գ. ձիշդ չէ զուրցելը՝ թէ Աստուծոյ վրայ
հղած տարակոյսն երկրաչափական ապացուցու-
թեանց առջեւ կանգ կ'առնու . Սկեպտիկեանք
այս վերջնոց վրայ տարակուսած են , զոր պիտի
չ'ընէին , եթէ Աստուծոյ վրայ քաւական ծանո-
թութիւն ունեցած ըլլային : Երկու ճշմարտու-

Թեանց մէջ եղած ստուգութեան տարբերութիւնը՝ սոյն ճշմարտութեանց մին կամ միւսը ճանչցողներուն թուէն կախումն չ'ունի, այլ զանոնք երկուքն ալ ճանչցողներուն միոյն կամ միւսոյն տուած առաւելութենէն:

ՎԵՅՅԵՐՈՐԿ ԻՈՐՀՐԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԷՄ ԱՌԱՐԿՈՒԱՄ ԻՐԱՅ ՎՐԱՅ

Ա. Հազարանկիւնն որոշակի կ'իմանամք, թէ եւ չը կարենանք երեւակայել. իւր շատ մը չափակցութիւններն ալ կրնան ապացուցուիլ, որ կարելի պիտի չ'ըլլար, եթէ սոսկ հազարանկեան անունը գիտնայինք: Ուրեմն իմանալոյ եւ երեւակայելոյ կարողութիւնք բնութեամբ եւ ոչ թէ աստիճանաւ կը տարբերին՝ ի միմեանց:

Բ. Ստութիւն չը նշմարած իրերնուս մէջ երբէք ստութիւն չը կայ ըսել նախապաշարմունք է:

Գ. Մարմինն էութենէս արտաքսած ատենս, մի միայն արտաքին մարմնոյս վրայ խօսիլ չ'ուզեցի, այլ ամեն տեսակ մարմնոյ վրայ, որչափ ալ փոքր ենթադրուի:

Դ. Մարմնական իրեր կամ տեսակներ չը կան հոգւոյ մէջ. իմացումն ասոնց պէտք չ'ունի. երեւակայութիւնն ալ վրայնին գործ կ'ընէ, բայց չ'ընդունիր: Հոգին տարածումն չ'ունի ըսելով՝ բացատրել ուզեցի ինչ որ չէ եւ ոչ թէ ինչ որ է: Հոգւոյն ընդ մարմնոյ միանալէն չը հետեւիր՝ թէ բովանդակ մարմնոյ մէջ տարածուած է. եւ մարմինը շարժելու համար ալ հարկ չէ՝ որ մարմնական բնութիւն ունենայ:

Ե. Հոգւոյ եւ մարմնոյ միութիւնը պէտք չէ երկու մարմնոց խառնուրդին հետ բաղդաստել

եւ ոչ իսկ երեւակայել՝ թէ հոգին մասունքներ
ունի, ըստ որում մարմնոյ վրայ մասունք կ'ի-
մանայ. որովհետեւ եթէ այսպէս ըլլար, հոգին
տիեզերքն իմանալու համար նորա մեծութիւնն
ունենալ պէտք էր :

Զ. Բաւական երկայն ճառով մ'առարկու-
թիւններդ կը վերջացնես, բայց ըսածներուս դէմ
օրինաւոր առարկութիւն չեն. որմէ կրնամք հե-
տեւցունել՝ թէ ապացոյցներուդ զօրութիւնը
խօսքերուդ շատութենէն չափելու չէ :

ԹՈՒՂԹ Պ. ՏԵԲԱՐԴԱՅ ԱՌ Պ. ԳԼԷՐՍԵԼԻԿԻ

Ա. Մեծագոյն մասին միաձայն հաւանութիւ-
նըն առ ոչինչ համարել պէտք է : Կասանդեայ
առարկութիւնք մեծ մասամբ թիւրիմաց են :

Բ. Անկարելի չէ ամեն կանխակալ կարծիք
'ի բաց մերժելը : Ծանօթութիւնք իրօք ան-
բաժան են 'ի մէնջ. դատումներն ալ մեր կամ-
քէն կախումն ունին : Մարդ իւր դատումն առ
կախ թողլով՝ նոր նախապաշարման մէջ ինկած
չը համարուիր, տարակոյսը ճշմարտութիւնը չը
հաստատեր, բայց միտքն առ այն կը պատրաս-
տէ :

Գ. Կը խորհի՞մ, որե՞մն է՞ յետ քննութեան
արտասանուած դատումը նախապաշարմունք չէ.
ուրիշ խորհող քոյ է, մեծագոյնը չ'ենթադրէր. ընդ
հակառակն տիեզերական նախադասութիւնք են՝
որ մասնական նախադասութիւններէ յառաջ կու-
գան :

Դ. Խորհրդոյ ծանօթութեանը կանխակալ կար-

ծեայ հետ մէկ կողմ նետուած չէ, նախապա-
շարմունք դատմանց մէջ միայն կը կայանան:

Ե. Խորհուրդն, իբրև խորհող քան, իւր
գործողութիւնը կատարելու համար մարմնոյ
պէտք չ'ունի:

Զ. Ընթրիքն իբրև իմացական եւ ոչ տա-
րածական ճանաչող գոյացութեան հարցունել՝
թէ ինչ միջոցաւ գիտէ իրեն մարմին չ'ըլլալը,
հարցունել է մարդուն՝ թէ ինչպէս գիտէ թէ
ինք վիղ չէ:

Է. Մթին եւ շիտթ խորհրդոց նկատմամբ,
ոչ այլոց եւ ոչ ալ ինձ համար Խորհուրդն էրոց
ճշմարտութեան կանոն չէ. բայց պայծառ խորհրդոց
կամ ըմբռնմանց համար այսպէս չէ: Նոյն
խիղ հաւատոյ ճշմարտութիւններն ընդունելու
համար պէտք է՝ որ նոցա յայտնեալ ըլլալն հաս-
տատող ապացոյց ունենամք եւ այս մասին այ-
լոց գատմանց հաւատալու համար ալ, մեր սր-
գիտութիւնն եւ այլոց քան զմեզ դեր 'ի վերոյ
ըլլալուն կարելիութիւնը տեսնելու եմք:

Ը. Ամեն մարդ Աստուծոյ կամ ամենակատար-
եալ իրին խուն ինչ գաղափարը կամ իմացումն
ունի իւր մէջ. ապա թէ ոչ 'ի զուր Աստուծոյ
գոյութեան կը հաւատամ պիտի ըսէինք. «Ընչն»
գոյութեան կը հաւատամ ըսել պիտի ըլլար այս:
Հունաւոր միտքը չը կրնար հասկնալ զԱստուած,
որ անունն է, բայց կրնայ իմանալ, ինչպէս
լեռը կը շօշափեմք առանց ընդգրկելու:

Թ. Ապացոյցներս կամ պատճառներս հաս-
կցող մէկ մարդուն վերոյութիւնը հազար չը գիտ-
ցողին վկայութեանն մեծ է. վասն զի մէկ անա-
նոզն հազար չը տեսնողէն աւելի լաւ կ'ապա-

ցուցանէ :

Ժ. Չափաբանական տարածութիւնը մեր մտքէն դուրս գոյութիւն ունի . կամ լաւ եւս , ամեն ինչ որ կրնամք յղանալ , հնարածոյ եւ երեւեկայական է . եւ կը մնայ մեզ մեր բանականութեան չ'անսալ եւ կապկաց կամ պատկոյշից նման այլոց կարծիքն ընդունիլ :

ԺԱ. Եթէ իրական գէպքերը կրնան գոյացութեանց վրայ գործել , աւելի իրաւամբ գոյացութիւնք միմեանց վրայ կրնան գործել :

ԺԲ . Որոշել եւ վերացանել թառերը պիտի լուսարանեմ :

9. ԱՌԱՐ Կ ՈՒԹ Ի Ի Ն Ք

ՅԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆՅՅ ԵՒ ՓԻ-
ԼԻՍՈՓԱՅԻՑ

Ա. Մեր խորհիլն եւ գոյութիւն ունենալը գիտնալու համար , պէտք է գիտնալ՝ թէ կը խորհլմք եւ գոյ եմք , եւ գիտնալ՝ թէ գիտեմք գիտնալնիս եւ այսպէս յանհունս , որ անհեթեթ է . ուրեմն խորհելնիս եւ գոյութիւն ունենալնիս չը գիտեմք :

Բ. Այլ խորհիլ , որե՞ն է՞ ըսած ատենդ , կարելի չէ առարկել՝ թէ կը սխալիս եւ թէ 'ի շարժման եմ պէտք էր ըսել :

Գ. Եկեղեցւոյ հարց ոմանք համայն Պղատոնականաց հետ այնպէս կը կարծէին՝ թէ հրեշտակք՝ որք կը խորհին , մարմնական էին , ինչ-

պէս է բանական հոգին՝ որ 'ի հօրէ առ որդին կը փոխանցի : Անդամիք ալ կը խորհին , թէ-պէտ եւ 'ի մարմնոյ որոշ բան մը չը կայ 'ի նոսա :

Գ. Անաստուածն այլոց պէս չափաբանական ճշմարտութեանց վրայ ստոյգ է :

Ե. Աստուած կրնայ խաբել զմարդիկ . Ս. Գրոց մէջ ասիկա ապացուցանող տեղեր կան :

Զ. Անտարբերութիւնը մարդկային ազատութեան մէջ իրրեւ անկատար վիճակ կը նկատես եւ կ'ըսես՝ թէ որչափ քիչ անտարբեր ըլլամք , այնչափ առաւել ազատ կը լինիմք : Ասկէ կը հետեւի՝ թէ Աստուած երբէք անտարբեր չէ . որովհետեւ ազատութեան էութիւնը նոյն է եւ յԱստուած եւ 'ի մարդիկ :

Է. Մարմնոյ մակերեւոյթը միայն կ'զգայ կ'ըսես . բայց ինչպէս սոյն մակերեւոյթը մարմնոյ կամ օդոյ եւ կամ շոգւոյ մասն չը կազմեր : Ի՞նչպէս կրնամք ըսել՝ թէ չը կայ բնաւ իրական հանգամանք մը՝ որ կարենայ Աստուծոյ ամենակարողութեամբն իւր ենթակայէն բաժանիլ եւ առանց անոր գոյ ըլլալ :

Ը. Ի՞նչպէս կարելի է՝ որ երկրաչափական կամ չափաբանական ճշմարտութիւնք անփոփոխ եւ յաւիտենական ըլլան եւ միանգամայն Աստուծոյ կախումն ունենան :

Թ. Իմացողութիւնն զգայարանքներէ առաւել ստոյգ չէ , որովհետեւ անոնցմէ կ'առնուիւր ստուգութիւնը . զգայարանաց միոյն մոլորութիւնը միւսով կրնայ ուղղել . տեսանելեաց մոլորութիւնը կ'ուղղէ շօշափելեաց ձեռօք , ինչպէս յայտնի կը ցուցնէ կիսով չափ ջրոյ մէջ մը-

խրճեալ գաւազանին օրինակը :

Ժ. Ատոյգ կանոն մը պէտք էր, որպէս զի գիտնայինք՝ թէ իրաց մէջ մեր հաստատած տարբերութիւնն որ դէպքին մէջ այս իրերէն եւ ոչ թէ մտքէն յառաջ կուգայ : Յաւելաւ : Նոյն առարկութիւնք արարեալք յայլոց հեղինակաց . Փէլէսոսից Եւ երկրաւորաւ Ս. Պ. Տէրաբ. Չը գիտեմք մինչեւ ուր կը տարածուի մարմնոց զօրութիւնն եւ շարժումը. որովհետեւ Աստուած միայն կրնայ ճանաչել իւր առարկայի մը մէջ բոլոր գրածները : Քանի որ քեզի չափ գիտենք՝ թէ երկու եւ երեք միմեանց վրայ գումարուելով հինգ թիւը կ'արտադրեն, եւ այլ ամեն նման բիւրաւոր ճշմարտութիւնք, ինչո՞ւ ուրեմն մեք իսկ քու կամ մեր գաղափարներով համոզուած չեմք այն իրական տարբերութեան՝ որ ընդ հոգի եւ ընդ մարմին մարդոյ, եւ Աստուծոյ գոյութեան :

ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՔ Զ. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. Մեր խորհիլն եւ գոյութիւն ունենալը գիտնալու համար ոչ թէ անսահման գիտութիւն մը պէտք է, այլ այն տեսակ ներքին եւ բնական ծանօթութիւն մը՝ որոյ համար չենք կրնար ըսել՝ թէ չը գտնուիր 'ի մեզ :

Բ. Որովհետեւ խորհրդոյ վրայ ունեցած ծանօթութիւնն իսկ շարժման վրայ ունեցածնէս բոլորովին տարբեր է, ուստի չեմք կրնար զանոնք յիրար շփոթել : Խորհուրդ եւ տարածութիւն բազաղրութեամբ կրնան միանալ 'ի մարդու մ եւ ոչ թէ բնութեամբ :

Գ. Մարմնաւոր հրեշտակները կրնան իրենց

մարմնէն որոշ հօգի մ'ուշնենայ : Հոգին կրնայ 'ի հօրէ առ որդին փոխանցիլ՝ առանց նիւթական ըլլալու : Եթէ կենդանիք կը խորհին , մարմնէ որոշ հօգի մ'ուշին . բայց արդէն չը խորհելին ապացուցի :

Գ. Եթէ անասառուածը ճշմարիտ Աստուծոյ չը հաւատար , ամենաստոյգ երեւցած իրաց ըստուգութեան վրայ անգամ չը կրնար վստահիլ :

Ե. Կարելի չէ՝ որ Աստուած խաբերայ ըլլայ , վասն զի խաբէութեան ձեւն ոչ – էակ մ'է՝ որ գերազոյն էակին չը պատշաճիր : Ա. գրքէն բերած վկայութիւննիդ դիւրաւ կրնամ հերքել :

Ձ. Աստուածային եւ մարդկային ազատութիւն նոյն եւ մի էութիւնը չ'ունին . որովհետեւ հակասական է զուրցել՝ թէ Աստուծոյ կամքը յամենայն յաւիտեանց անտարբեր չէր : Աստուած կամեցաւ ստեղծել զաշխարհ , ոչ զի տեսաւ որ բարի է զայն ստեղծել , այլ որովհետեւ ուզեց որ բարի ըլլայ . եւ անոր համար եռանկեան անկեանց երկու ուղիղ անկեանց հաւասար ըլլալը ճշմարիտ է , զի այսպէս ուզեց Աստուած :

Է. Խորութիւն չ'ունեցող մակերեւութին վրայ խօսած եմ՝ որ , մարմնոյ եզանսով միայն ըլլալով , չը կրնար գոյացութիւն կամ մարմին ըլլալ : Եթէ իրական յատկութիւններ կենային , գոյացութիւններ պիտի ըլլային . վասն զի պիտի կրնային իրենց ենթակայէն բաժանիլ , նոյն իսկ երբ այս բաժանումն Աստուծոյ ամենակարողութեամբն եղած լինէր :

Ը. Ձր կայ գոյութիւն ունեցող բան մը , ոչ կարգ , ոչ օրէնք եւ ոչ ճշմարտութիւն՝ որ Աստուծմէ կախումն չունենայ իրրեւ յարարչական

պատճառէ : Անշուշտ չեմ հասկնար՝ թէ ինչպէս կրնար ընել Աստուած՝ որ երկու անգամ չորսն ու թ թիւը չ'արտադրէր . բայց որովհետեւ լաւ կ'իմանամ՝ թէ ամեն բան Աստուծմէ կախումն ունի , ուստի խելքի հակառակ է մէկ քանի չը հասկցած բաներնուս համար խիստ որոշակի հասկցած իրերնուս վրայ ալ տարակուսիլ :

Թ. Չգայարանաց մէջ երեք աստիճան կայ . 1° ազգեցութիւն 'ի վերայ գործարանի . 2° ըզգայումն ցաւոյ , քաղց , ծարաւ , դոյն , ձայն եւ այլն . 3° դատումն՝ որ կը հաստատէ՝ թէ ինձմէ դուրս եղող առարկայն գունաւոր է , ինչ մեծութիւն ունի եւ որչափ հեռին կը գտնուի եւ այլն : Առաջին երկու տարերքներն երբէք խաբէական չեն . երրորդը որ , ճիշդը խօսելով , ոչ թէ զգայարանաց , այլ իմացողութեան կը վերաբերի , կրնայ մոլորիլ : Այսպէս , վերը տրուած օրինակին մէջ , իմացողութիւնն է՝ որ դատել կուտայ՝ թէ պարտ է առաւել շօշափելեաց քան տեսանելեաց հաւատալ :

Ժ. Կրնամք Աստուծոյ ամբաւութեան եւ արդարութեան վրայ առանձինն մտածել . սակայն երբ այս կրկին դադափարք միանգամայն են մտաց մէջ , անբաժանելի կը թուին . մինչդեռ նոյն իսկ հոգւոյ եւ մարմնոյ վերայ միանգամայն խորհած ատեննիս , դարձեալ այս երկու իրերը բոլորովին որոշ եւ անհամաձայն են : Զը խորհող մարմիններ տեսնելէս առիթ առնլով՝ դատեցի՝ թէ խորհուրդը կրնայ 'ի մարմնոյ բաժանիլ . եւ թէ խորհուրդը մարդկային մարմնոյ հետ միացած է , բայց ընդ նմին մէկ ամբողջ չը կաղմեր : Այլ՝ առանց հոգւոյ եւ մարմնոյ

տարբերութիւնը ճանաչելոյ , կը հասկնամք՝ թէ երկու եւ երեք միմեանց վրայ գումարուելով՝ հինգ թիւը կ'արտադրեն , սլատճառն այն է՝ որ տղայն թուոյ վերացական դատման կիրառութիւնը չ'ունի եւ չը սխալիր յայնմ . մինչդեռ անդատին յառաջին մանկութենէ շփոթ կերպով կ'իմանամք զհողի եւ զմարմին՝ յորոց կը բաղկանամք . եւ համայն անկատար ծանօթութիւնք անկէ յառաջ կուդան՝ որ տարերքները կը շրփոթենք եւ յետոյ դժուարին կ'ըլլայ զանոնք բաժանելը :

Է. ԱՌԱՐ ԿՈՒԹԻՒՆՆԻ

ԿԱՄ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՎԷՃ

ԽՆԴԻՐ ԱՌԱՋԻՆ . Թէ ոչ^օ ք + է արարչութիւնը իրերն իբրեւ «իսլ համարել եւ ինչպէս» : Տէքարդայ դրութենէն կը հետեւի 1^օ թէ ամեն բանի , նոյն իսկ բոլորովին պայծառ իրաց վրայ անդամ կըրնամք տարակուսիլ , մինչեւ որ Աստուծոյ դոյութեան վրայ վստահ ըլլամք . 2^օ բան մը տարակուսելի համարել՝ սխալ համարել եւ կամ նոյնին ներհակն հաստատել է . 3^օ եթէ տարակուսելի իրին ներհակն ալ նոյնպէս անստոյգ է , կրնամք այս հակառակին հակառակը հաստատել , այսինքն , ճիշդ վրան տարակուսած իրերնիս :

Պատասխանէ . Եթէ ամեն դոյզն ինչ տարա-

կոյս ենթադրող իր իբրեւ սուտ համարելու կանոնով՝ անստոյգ իրաց չը հաւատալ իմանամք, կանոնը ճիշդ եւ օրինաւոր է. իսկ եթէ ըսել ուղեմք՝ թէ սոյն իրաց ներհակն իբրեւ իրապէս գոյ պէտք է ընդունիլ եւ ստուգութեան հասնելու համար ալ անոնց յենուլ, ապօրինաւոր է:

ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ. թէ ընդհանրապէս ասին արտօնուելի էր մէկ կողմ ներքեւ իմաստասիրելու և մեթոդ է: Այս մեթոտը գնահատելու համար, գործադրել պէտք է:

Ա. Սոյն մեթոտն արաջնորդող ճամբայն բանալ. կը պահանջես՝ որ բոլոր հաւատացած բաներս մէկ կողմ նետեմ, մտքերն ինչպէս նաեւ մարմինները. եւ յայսմ քու օրինակիդ հետեւիմ. բայց որոնք են այն ապացոյցները՝ որոցմով այս տարակոյսն ունեցեր ես: Եթէ ապացոյցներդ ճշմարիտ են, յաւիտեան պիտի չը կարենաս նախկին դատումներդ ընել. իսկ եթէ սուտ են, ինչպէս կրնան հիմայ մտացդ ազդել: Շարժառիթներդ են մոլորութիւնք զգայարանաց, երազք եւ յիմարութիւն: Սակայն կը պարտիս ամեն դոյզն ինչ տարակոյս ենթադրող իր մէկ կողմ թողուլ. գիտես հաւատտեալ թէ զգայարանքներէ յառաջ եկած մոլորութիւնք տարակուսելի չեն, երազ եւ յիմարութիւն կենալուն վրայ վստահ ես: Եթէ ըսես՝ թէ այո՛, ուրեմն ամեն բան տարակուսելի չէ. եթէ ըսես՝ թէ ոչ, ինչպէս կարելի է այս կարծիքներն ընդունիլ եւ միւսներն՝ ի բաց մերժել: Ապա, առ հասարակ ամեն բան մէկ կողմ նետելէ յառաջ, պարտ էր ստոյգ կանոն մը հաստատել ճանչնալու համար՝ թէ ինչ բան ընդունիլ պէտք է եւ ինչ ոչ:

Բ. Սոյն Ֆելսոսն առաջնորդող շատիզը պատրաստ-
 րել. « Գոյ է՛ նախադասութիւնը հարկաւորա-
 բար ճշմարիտ է , կ'ըսես , ամեն անգամ որ դայն
 մտացս մէջ յղանամ » : Ընչո՛ւ մտաց վրայ կը
 խօսիս , քանի՛ որ արդէն 'ի բաց մերժած ես
 միտքը : Ընչ ըլլալդ գիտնալու համար , ինչո՛ւ
 նախկին կարծիքներդ կը հետադօտես՝ զորս իր-
 բեւ անստոյգ բաներ մէկ դի թողած ես :

Գ. Թէ է՛նչ է ճարձնը . Եթէ մարմնոյ վրայ
 ուրիշ անգամ ունեցած կարծիքս կը հարցու-
 նես , կը պատասխանեմ՝ թէ քու կարծեացդ հա-
 մաձայն էր : Եթէ մարմնոյ վրայ եղած ամեն կա-
 րելի կարծիք գիտնալ կ'ուզես , արդի փիլիսոփայից
 կարծիքն առջեւդ կը դնեմ՝ որք կ'ուսուցանեն՝
 թէ մարմինը կամ իրական տարածութիւն ունի ,
 կամ զօրութեամբ է եւ անբաժանելի . օգոյ մէջ
 նետուած քարին նման կը շարժի , գետին ին-
 կած քարին նման ինքզինք կը շարժէ , շան պէս
 կ'ղզայ , կապկի պէս կը խորհի եւ ջորւոյ նման
 կ'երեւակայէ :

Դ. Թէ է՛նչ է հոգին . Հոգւոյ վրայ ոչ միայն
 քու կարծիքդ , այլ եւ ուրիշներուն կատարած
 դատումներն ալ իմանալ կ'ուզես : Արդ , ոմանք
 հոգին երեք տարածութիւն (երկայնութիւն ,
 լայնութիւն եւ խորութիւն եւ այլն) ունեցող
 մարմին մ'է կ'ըսեն : Արովհետեւ հոգւոյ աննիւ-
 թականութիւնն հաստատել կ'ուզես , ոչ թէ
 զայս ենթադրել . այլ սպացուցանել եւ քոյ դէմ
 եղած առարկութեանց պատասխանել պէտք է :

Ե. Սոյն Ֆելսոսը Գործադրելու՝ Գործ Գործել .
 Երբեմն ըլլալ կարծած բաներէդ մին ես . կը
 կարծէիր՝ որ խորհիլը մտաց կը պատկանի . արդ

կը խորհիս, ուրեմն խորհող բան մ'ես, մտաւոր, իմացական եւ բանական : Բայց ես կարծեք էի՝ թէ խորհուրդը մարմնոյ կը վերաբերի . արդ, կը խորհիմ, ուրեմն խորհող բան մ'եմ, տարածական եւ բաժանելի : Եթէ խորհուրդը քեզ սեպհականելով՝ մարդկային հոգւոյ աննիւթականութիւնն ապացուցած կը համարիս, ոչ ապաքէն՝ կրկնումն սկզբան ըսուած իմաստականութիւնը կ'ընես :

Զ. Աւերաբէն սոյն Ձեռնորդ Գործարքելւո՞ւ Գործ Գործել. Էութեանդ վրայ սորէշ անգամ ունեցած կարծիքդ կը քննես . բայց սորէշ անգամ զոյութիւն ունեցած է : Բոլոր հաւատացած բաներս առ հասարակ 'ի բաց մերժեցի . այլ եւս սորէշ անգամ չեմ դիտեր : Զինչութիւնդ ինչ ըլլալուդ մէջ փնտռել, սն առածն ընդունել է՝ թէ ըլլալ կարծած բաներէս մին եմ : Մարմնոյ մէջ եղած ամեն բան ճանչնալուդ վրայ հաւաստի չես . եւ ուրիշ անգամ մարմնոյ մէջ տեսած բաներէդ մէկն ալ չ'ըլլալուդ համար, հաստատել թէ մարմին չես, նմանիլ է այն գեղջկան՝ որ առաջին անգամ գայլ մը տեսնելով՝ աղաղակեց՝ թէ կենդանի չէ այն, որովհետեւ իւր ճանչցած կենդանեաց մէկուն ալ չէր նմաներ :

Ե. Երբորդ անգամ սոյն Ձեռնորդ Գործարքելւո՞ւ Գործ Գործել. Արսվհտեւ ամեն ինչ մէկ 'կողմ նկատեցիր, եւ դու գոյութիւն ունիս, հետեւաբար ոչինչ ես : Բայց ամեն ինչ 'ի բաց մերժելդ կը հերքեմ . որովհետեւ կամ Բան Ըն չը կայ առածէդ բացառութիւն կը համարուիս եւ հարկաւ բան մ'ես, կամ յիշեալ առածին մէջ կը պարունակիս եւ դու քեզ հետ կը հակառակիս : Գիտես՝ թէ բան մ'ես, սակայն ինչ ըլլալդ չը դիտես :

Ը. Զորքորդ անբժամ նոյն Ֆելսորը քորթադրելու
 փորձ փորձել եւ յոսանապէլ. Զօրութեան վրայ ու-
 նեցած յղացումս պայծառ է, կ'ըսես, վասն զի
 սառուգիւ գիտես զայն. որոշ ալ է, զի ասկէ զաս-
 ուրիչ բան չես գիտեր, եւ եթէ գոյ ես ճիշդ
 այնպէս, ինչպէս որ ինքզինքդ կը ճանչնաս, խոր-
 հող բան մ'ես եւ ոչինչ աւելի քան զայս: Արդ,
 1° 'ի ճանաչմանէ յէութիւն հետեւութիւնն ու-
 զիդ չէ. խորհող գոյացութիւնը կամ անբաժա-
 նելի է, ինչպէս Պղատոնի մէջ. կամ բաժանա-
 կան, ինչպէս ձիոյ մէջ. 2° որոշ, անորոշ,
 յստակ եւ շիտթ բառերը լաւ ճշդելու է. 3°
 շատ բան եզրակացունողը բան մ'ալ չ'եզրա-
 կացուներ: Ինքզինքդ սոսկ խորհող գոյացու-
 թիւն մը կարծած ատենդ, ոչ միայն մարմինն
 այլ եւ միտքն իսկ 'ի բաց կը մերժես:

Թ. Վերստին առաջին կարծիքն ընդոտնել. «Այն
 ամեն բան որոյ գոյութեան վրայ կարելի է տարա-
 կուսելը, իրական գոյութիւն չ'ունի» սկզբուն-
 քէն կանոնաւոր հաւաքաբանութեամբ կրնամ
 հետեւցունել թէ մարմին չեմ եւ ոչ ալ միտք:
 Ուրեմն այս սկզբունքն անհիմն է, եւ պարտ է
 'ի բաց մերժել:

ՊԱՏԱՍԻԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ Խնդրոյն. Թե ասին որ-
 քսիտսելի էր Ֆել կողմ նեպել իմաստասիրական լա-
 Ֆելսոփ է: Սոյն մեթոտը սխալ է 1° ըստ սկզբ-
 բանց, անստոյգէն ստոյգը հետեւցունել ուղե-
 լով. 2° ըստ ձեւոյն, հաւաքաբանութեան տեղ
 ուրիչ հնարք չըցնելով. եւ ինչ հաւաքաբա-
 նութիւն կրնար հանել երազոյ, յիմարութեան
 եւ խաբերայ ոգւոյն դէմ՝ յորոց անդադար կը
 սոսկայ. 3° ըստ եզրակացութեան, որովհետեւ

ամեն ճանապարհ իւր դէմ փակելով՝ չը կրնար
 ուր եւ է նպատակի հասնիլ . 4° ըստ չափազան-
 ցութեան , ապացուցանել ուղելով՝ թէ երկու
 եւ երեք՝ հինգ թիւը կ'արտադրեն եւ թէ մար-
 մինք գոյութիւն ունին . իրեր՝ որք ապացու-
 ցութեան պէտք չ'ունին . 5° ըստ թերութեան ,
 վասն զի շատ բան ձեռք բերել ուղելով՝ սն
 միայն ձեռք բերած է . 4ը խորհի՛՛, ուրե՛՛ն է՛՛, որ
 այնչափ մեծ բան մը չէ . 6° ըստ ընդհանուր թե-
 րութեան , որովհետեւ առանց պատճառի մարմ-
 նոց ոչ – էութիւնը կ'ընդունի , մինչդեռ այլք
 մարմնոց գոյութիւնը կ'ընդունին , 7° ըստ մաս-
 նաւոր թերութեան , ուրիշներուն հաստատածն
 ինք ուրանալով . 8° ըստ տղխտութեան , սն ըս-
 կզքան վրայ յենլով՝ թէ մարմին չը կայ բնաւ .
 9° ըստ գիտութեան , որովհետեւ կամաւ կը կու-
 րանայ . 10° ըստ մոռացութեան , երբ մէկ կողմ
 նետած բոյոր հին կարծիքները վերստին կ'ըն-
 դունի . 11° ըստ անհողութեան , իբրեւ ճշմա-
 րիտ ընդունած իրերը չ'ապացուցանելով , ինչ-
 պէս են մոլորութիւնք զգայարանաց , յաւեժա-
 կան երազ եւ այլն . 12° վերջապէս յիշեալ մե-
 թոտին սխալն յայնմ է՝ որ լաւ կամ նոր բան
 մը չ'ունի եւ աւելորդ իրերով լի է . որովհետեւ
 եթէ ընդհանուր տարակոյս ըսելով բնագանցա-
 կան վերացումն կ'իմանայ . եթէ կ'ենթադրէ՝
 թէ առանց հողին , միտքն եւ մարմինն իմանալու
 կարելի է խորհուրդ յղանալ , ինչպէս որ կ'ի-
 մանամբ կենդանին առանց վրնջողն եւ մոլն-
 չողն իմանալու . եթէ վերջապէս ըսել կ'ուզէ՝
 թէ մեր խորհրդոյ գիտակցութիւնը հողեւոր բա-
 նի միայն կը պատկանի , այս ամենը բարի է ,

բայց ոչ նոր . եթէ ընդ հակառակն , ընդհանուր տարակուսով բացարձակ ժխտումն կ'իմանայ , եթէ առանց հոգւոյ , մտաց եւ մարմնոյ գոյութեան կարելի է խորհիլն եւ թէ անխորհուրդ խորհուրդն եւ ոչ մէկ կենդանւոյ յատուկ չէ , կ'ըսէ , նոր է , բայց ոչ լաւ :

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆԻ ԶԵՂԻՆԱԿԻՆ

Ի ՎԵՐԱՅ Է. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

ԽՆԴԻՐ Ա. Իմ պահանջած ընդհանրական տարակոյսը տեսական իրաց միայն կը պատկանի եւ ոչ կենաց գործնականին : Այն պատճառները կամ ապացոյցները՝ որք բաւական չեն մեզ միշտ տարակուսիլ տալու՝ ժամանակաւոր տարակոյսը կ'արդարացունեն : Տարակուսելի իրերն իբրեւ սուտ նկատել պարտ է ըսելով՝ ըսել ուզեցի՝ թէ ճշմարտութեան հետազօտութեան մէջ անստուգութիւնն իբրեւ սուտ կրնամ համարիլ , բայց վրան տարակուսած իրերնուս հակառակն ալ հաստատելու չէ :

ԽՆԴԻՐ Բ. Ա. Միտքն 'ի սկզբան ինձ անծանօթ իրաց կարգը դասելուս եւ ապա նորա գոյութիւնը ճանաչելուս պատճառն այն է՝ որ անստուգութիւննին տեսնելով առժամանակ մի ուրացած բաներս կրնան յետոյ ինձ համար ստոյգ ըլլալ : Տարակոյս եւ ստուգութիւն մեր մտաց՝ առարկայից հետ ունեցած յարաբերութիւնք են , եւ ոչ թէ նոյն իսկ առարկայից վերաբերող եւ անոնց կապուող յատկութիւններ : Զիս տարակուսելու ստիպող պատճառները կամ ապացոյցները բաւական զօրաւոր են , վասն զի ասոնց

հակառակը դտած չեմ :

Բ. Ի սկզբան միտքն իրրեւ տարակուսելի մէկ կողմ թողուլս արգելք չ'ըլլա՞ր զայն վերըստին ընդունելու , եթէ կարենամ պայծառապէս իմանալ : Նախկին կարծիքներն 'ի բաց մերժելէ յետոյ վերստին հետաքննել՝ կողովը դատարկացունել եւ յետ քննութեան դարձեալ ստողովք լեցունել ըսել է :

Գ. Մտաց եւ մարմնոյ զանազանութիւնը՝ զոր առաջնոյն խորհող եւ երկրորդին չը խորհող եւ տարածումն ունեցող գոյացութիւն մ'ըլլալուն վրայ հիմնած եմ՝ ջնջելու համար ամեն զգացող , երեւակայող եւ խորհող բան մարմին կ'անուանես . բայց ես բառերու վրայ վիճել չեմ ուզեր :

Դ. Հոգւոյ վրայ յղացուած ամեն կարծիք իմանալ չեմ ուզեր : Առանց ապացուցի հոգւոյ աննիւթակաճութիւնն ենթադրելս սուտ է . ոչ թէ ճարձն եւ հոգի բառերուն , այլ երկու իրարմէ ծայրէ 'ի ծայր տարբերող իրաց վրայ կը վիճաբանիմ :

Ե. Ուրիշ անգամ ըլլալ կարծած բաներէս մին եմ չ'ըսի , ընդ հակառակն , ինձ անժանօթ իրաց մին ըլլալու կարելիութիւնն ընդունեցի : Խորհուրդն ինձ սեփականելով՝ ճշտ անուճը տուի անոր : Եւ այս բառով խորհող բան մը միայն կ'իմանայի . ուրեմն չ'ենթադրեցի՝ թէ միտքն աննիւթ է . վեցերորդ Խորհրդածութեան մէջ ապացուցի զայս , եւ , հետեւապէս , կրկնումն սկզբան ըսուած իմաստակութիւնն ըրած չեմ :

Զ. Ուրիշ անգամ ինչ ըլլալ մտածելա փնտտե-

յով՝ կը վնասուեմ ինչ որ կ'երեւի հիմայ թէ էի :
 Երբեւ սկզբունք չը հաստատեցի՝ թէ մարմնոյ
 վերաբերող ամեն ինչ ստուղիւ գիտեմ, հետե-
 ւաբար, չես կրնար գեղջկին առակն ինձ յար-
 մարցունել :

Է. Լաւ իմաստասիրելու համար՝ մարդ կը
 պարտի իւր կենաց մէջ միանգամ ամեն կարծիք
 ՚ի բաց թողուլ, թէ եւ մէջերնին ճշմարտներ
 ալ գտնուին, որպէս զի զանոնք յետոյ մի առ մի
 քննելով աներկբայելիները միայն ընդունի : Արդ
 արժանապատիւ հայրը փոխանակ այս խորհր-
 դոյն վրայ մնալու, ստուերիս դէմ կը մաքառի
 եւ ո՞րչ, ա՞նո՞րչ բառերով կը կարծէ՝ թէ ինձ
 յաղթեց :

Ը. Իմացումն ստուգիւ ճանչցուելուն համար
 չէ՝ որ պայծառ է . որովհետեւ կրնամք ստուգիւ-
 բան մը գիտնալ (օրինակի համար, յայտնեալ
 բան մը) առանց պայծառապէս իմանալու, եւ
 որպէս զի այս իմացումն որոշ ըլլայ, հարկաւոր
 չէ ուրիշ բան չը ճանաչելը : Ի ճանաչմանէ յէ-
 ութիւն հետեւութիւնն ուղիղ է . վասն զի չեմք
 կրնար ո՞ր եւ է բան ճանչնալ, եթէ իրօք սոյն
 իրը ճանչցածնուս պէս չ'ըլլայ : Ո՛ր եւ է խոր-
 հոյ գոյաղութեան բաժանելիութիւնն ապացու-
 ցուած չէ : Որոշ եւ անորոշ բառերն, առանձին
 առնուելով, ինչպէս են աստանօր, բնաւ նշա-
 նակութիւն չ'ունին : Շատ բան չ'եզրակացուցի,
 եթէ այս խօսքով սխալ եզրակացուցի կ'իմանաս :

Թ. Քու մէջ բերած հաւաքաբանութիւնն եւս
 չինամ չեմ, իմ գրուածներս ո՛չ այդ հաւաքա-
 բանութեան միծաղոյնը կ'արդարացունեն եւ ո՛չ
 ալ փոքրագոյնը : Կը նմանիս ճիշդ այն որմնա-

դրին՝ որ տեսնելով թէ ճարտարապետը կարծր հողը դանելու եւ մատուռ մը կառուցանելու համար, փոս կը բանայ, աւազն եւ խիճերը մէկ կողմ կը նետէ, այնպէս կը կարծէ՝ թէ շէնքին գործածուելիք խոշոր քարերն ալ կը նետէ: Մեթոտս սխալ չէ, ոչ ըստ սկզբանց, որովհետեւ նետուելու արժանի իրերը միայն նետեցի. ոչ ըստ ձեւոյն, զի այլոց պէս անկիւնաւոր գործի եւ կարկին գործածեր եմ. ոչ ըստ վասճանին, քանզի ամեն նիւթական իրի գործածութիւն հերքած չեմ. ոչ ըստ չափազանցութեան, վասն զի փիլիսոփայական խնդրոց շատ խորը թափանցելն անկարելի է. ոչ ըստ թերութեան, որովհետեւ քարին վրայի աւազները մաքրելէ վերջը վրան մատուռ շինած եմ. ոչ վերջապէս ուրիշ սր եւ է եղանակաւ, որովհետեւ, հին տաղձները բոլորովին նետած չեմ, այլ սոսկ մէկ կողմ զետեղած: Ըսել՝ թէ առանց միտք իմանալու կարելի է խորհող բան իմանալ, առանց ճարտարապետը ճանչնալու՝ ճարտարապետութեան հմուտ մարդ մը ճանչնալ կարծել է: Հոգեկանութիւնը խորհեալ խորհրդոյն միայն սեփականել՝ ճարտարապետութեան տաղանդն այն մարդուն միայն սեփականել է՝ որ իրօքնոյն տաղանդն ունի: Եթէ մարմնոց վրայ գործ ընող խորհուրդը նիւթական է, նոյն խի խորհեալ խորհուրդն ալ այսպէս պիտի ըլլայ. վերջապէս անասնոց խորհուրդ տալ՝ ճարտարապետին տաղանդը որմնագրին տալէ աւելի գէշ է:

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՑ

Յառաջաբան թարգմանչին	Երեւ
Ճառ յաղաղս ոճոյ ուղիղ բանավարութեան	1
Մասն առաջին	1
» երկրորդ	12
» երրորդ	26
» չորրորդ	36
» հինգերորդ	48
» վեցերորդ	73
Բ. Թուղթ Տեքարդայ առ գլխաւորս կրօնական ժողովոյ	95
Գ. Յառաջաբան հեղինակին	103
Գ. Համառօտութիւն խորհրդածութեանց	108
Ե. Բնազանցական խորհրդածութիւնք	113
Ա. Տարակուսելի իրաց վրայ	113
Բ. Մարդկային մտաց բնութեան վրայ, որ մարմնէն աւելի դիւրաւ կրճանչուի	123
Գ. Ի վերայ գոյութեան Աստուծոյ	138
Դ. Ի վերայ ճշմարտի եւ ստոյ	163
Ե. Նիւթական իրաց էութեան, եւ վերստին Աստուծոյ գոյութեան վրայ	178
Զ. Յաղագս գոյութեան նիւթական իրաց եւ իրական տարբերութեան՝ որ ընդ հոգի եւ ընդ մարմին մարդոյ	190
Զ. Առարկութիւնք եւ պատասխանիք	217

